

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

38

1988

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

ВИПУСК 38

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1 9 8 8

В сборнике освещаются актуальные вопросы истории зарубежных славянских народов, их исторических связей и сотрудничества с народами Советского Союза. Значительное внимание уделено проблемам славянской историографии.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, пропагандистов.

Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколегії: 290000 Львів, вул. Університетська, 1.
Львівський державний університет, кафедра історії південних і західних слов'ян.

Редакція історико-філологічної літератури
Зав. редакцією Д. С. Карпин

Й. Д. ЛОСЬ, доц.,
Львівський університет

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЗМУ МИСЛЕННЯ В АСПЕКТІ СУЧАСНОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ

(на матеріалах газети «Трибуна люду»)

На рубежі 70—80-х років через серйозні хиби в економіці, управлінні та ідеологічній роботі Польщу вразила суспільна криза. Вона була посилена дестабілізуючими діями антисоціалістичних сил та імперіалістичних підривних центрів, які закликали «покінчити з соціалізмом на польській землі». Але ворогам соціалізму і миру, внутрішній контрреволюції, яку спрямовували й активно підтримували імперіалістичні кола Заходу, не вдалося ліквідувати революційні завоювання польського народу і вирвати ПНР із співдружності братніх країн. Краші сили партії, згуртувавши навколо себе всіх патріотів соціалістичної вітчизни, зуміли, спираючись на солідарність друзів і союзників, власними силами вивести країну з драматичної ситуації. Як констатував X з'їзд ПОРП, кризу остаточно і безповоротно подолано, «ідеї марксизму-ленінізму ввійшли в «національний кровообіг», а соціалістичні норми і цінності стали невід'ємною частиною суспільної свідомості» [4, с. 50].

У подоланні кризи, забезпеченні функціональної рівноваги польського суспільства, його оновлення й прискореного розвитку, в «охороні ідеологічного середовища»* важливу роль відіграли і продовжують відігравати засоби масової інформації та пропаганди ПНР, насамперед флагман польської преси — центральний орган партії польських комуністів газета «Трибуна люду», яка виходить щоденно тиражем 900 тисяч примірників у будні і 1150 тисяч примірників у суботу й неділю на восьми сторінках великого формату.

Керуючись вказівкою В. І. Леніна «писати історію сучасності», рішеннями ЦК ПОРП, газета впродовж 80-х років з урахуванням багатого попереднього досвіду досягає максимальної ефективності пропаганди і контрпропаганди «як однієї з форм реалізації критичної функції комуністичної пропаганди» [3, с. 223].

Оскільки специфічною ознакою імперіалістичної пропаганди щодо Польщі є намагання постійно спекулювати національними традиціями, зображати протилежні за класовим, ідейним і політичним змістом події як «національні цінності», спотворювати минуле, знецінювати революційні, прогресивні традиції народу,

* Цей термін використав В. Ярузельський у виступі на другій ідеологічно-теоретичній конференції ПОРП у листопаді 1985 р.

«Трибуна люду» насамперед формує у читачів історизм мислення як необхідну складову частину розвитку марксистсько-ленінського світогляду, як один з дійових засобів активізації людського фактора. «Виховання історією» дає змогу відділити достовірне від сумнівного, сумнівне від того, що зовсім неможливо прийняти. Адже суспільство, яке має скупі або погані знання про самого себе, неспроможне ні взятися за розв'язання назрілих проблем, ні розв'язати їх.

Протягом 1980—1982 рр. важливим напрямом ідеологічної та політичної боротьби в Польщі була дискусія про історію народу. Реакція зробила спробу повернути суспільній історичній свідомості багато міфів і легенд, трактуючи їх як зброю у боротьбі проти соціалізму, виділяючи ті з них, які мають антирадянське спрямування. «Трибуна люду» в цих умовах подбала про «повернення правди історії». Визначний історик, дійсний член Польської академії наук, професор Познанського університету Є. Топольський, беручи участь у дискусії, підготував проблемну статтю «Чи треба повернути правду історії?». Тут докладно з'ясовано три аспекти: критерій правдивості явища, суть суперечок про історію і зацікавлення марксизмом у світі. Доводячи, що «з перспективи нового досвіду треба динамічно оцінювати історичні факти, адже ті самі процеси можна повніше охарактеризувати при наявності результатів», що «історична свідомість є регулятором суспільної практики... знання історії є одним з найважливіших елементів свідомості, бо народ єднає ідея спільного минулого», розвінчуючи легенду про Пилсудського, професор Є. Топольський переконливо довів ефективність марксизму як наукового методу. «Нині, — зазначив він, — це єдиний метод, що об'єднує три елементи: динамічний погляд на суспільство, структурний погляд і гуманістичний, тобто такий, який підкреслює роль людини» [7, 1982, 8 лют.].

Те, що «марксизм для Польщі не є чимось чужим, штучно прищепленим» [4, 1985, 29 листоп.], предметно підтвердили десятки публікацій під рубриками «Традиції робітничого руху», «100-річчя польського робітничого руху», «Навколо найновішої історії» та ін. Секретар ЦК ПОРП М. Ожеховський, публіцисти, історики Б. Закшевський, Г. Слабек, А. Павловська, Я. Собчак, Я. Борковський на високому рівні аналітичності відтворили славі сторінки діяльності заснованої Л. Вариньським у 1882 р. першої в Польщі марксистської, соціально-революційної партії «Пролетаріат», яка в непримиренній боротьбі з націоналізмом висунула лозунг спільних виступів трудящих Польщі та Росії, а пізніше — боротьби польських соціалістів і комуністів за повалення буржуазно-поміщицького уряду і формування нової соціальної дійсності. Якщо М. Ожеховський зосереджує увагу на силі традицій пролетарської боротьби [7, 1981, 14—15 листоп.], а історик, професор Г. Слабек у трьох статтях під спільною назвою «Комуністи і незалежність Польщі» не тільки ретельно впорядковує факти, не завжди однозначні, суперечливі, а й по-новому інтерпретує окремі з них, зокрема позицію поль-

ських комуністів у період функціонування радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р., програму створеної на початку 1942 р. Польської робітничої партії [7, 1982, 18, 19, 20 жовт.], то доктор історичних наук Я. Собчак простежує всю історію ПОРП, починаючи із зародження польської соціалістичної думки у 30-х роках ХІХ ст. і завершуючи прикладами інтернаціоналістської співпраці російських і польських робітників [7, 1982, 24—25 квіт., 15—16 трав.].

Знайомлячи читачів з постаттю Л. Вариньського і його соратників, «Трибуна люду» підкреслює, що його духовними наставниками ще під час навчання у гімназії в Білій Церкві (родом він з с. Мартинівки на Київщині) були М. Чернишевський, Д. Писарев, О. Герцен. Перші уроки революційної боротьби він дістав у Петербурзькому технологічному інституті, де прочитав «Капітал» К. Маркса у російському перекладі. Газета використовує багатий фактологічний матеріал, доводячи тезу про те, що діяльність «Пролетаріату» є багатим і яскравим розділом не лише в історії польського й міжнародного робітничого руху, а й у суспільній культурі народу. Саме такий характер має стаття Б. Закшевського «Вірші і пісні першого Пролетаріату та їхній вплив», яка займає півсторінки в газеті за 3—4 липня 1982 р. Йдеться насамперед про три знамениті пісні: «Червоний прапор» Б. Червєньського, революційна й літературна діяльність якого тісно пов'язана з соціалістичним робітничим рухом на Західній Україні, «Варшав'янку» В. Свенціцького, яка стала улюбленою бойовою піснею революціонерів Польщі і Росії, «Кайданну мазурку» Л. Вариньського. Значний інтерес не лише для вчених-істориків, а й для широкого загалу становить у розділі «Історія» підготовлена А. Павловською на багатому документальному матеріалі сторінка під заголовком «...Ніхто за ідею не гине даремно». Матеріал присвячений 100-й річниці процесу над членами партії «Пролетаріат» [7, 1985, 23—24 листоп.].

Докладніше зупинимося на сучасній оцінці антипольських акцентів одного висловлювання В. Молотова. У 1987 р. «Трибуна люду», радянський журнал «Новое время», інші видання звернулися до подій 1939 р., зокрема радянсько-німецького договору про ненапад, і дали відповідні роз'яснення. Про це йдеться у великому звіті «Прес-конференція представників Міністерства закордонних справ СРСР і уряду ПНР», статті члена-кореспондента АН СРСР Г. Смирнова «Повернення до уроків». Радянський автор пише: «Так, у доповіді Голови Ради Народних Комісарів і Народного Комісара закордонних справ В. М. Молотова на позачерговій, п'ятій сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 року дано неприйнятну оцінку польської держави як «потворного дітища Версальського договору». Така оцінка знаходилась у суперечності з історичною правдою, була недопустимою по відношенню до польського народу... Жовтень 1917 року своїми революційними актами перекреслив договори й угоди, укладені урядом колишньої Російської імперії про

розподіл Польщі. Це вирішальною мірою сприяло національному самовизначенню братньої Польщі. Надання їй повної незалежності, свободи самовизначення відображало принципову позицію, на якій стояли В. І. Ленін, більшовицька партія стосовно Польщі» [7, 1987, 3 верес.]. Далі йде посилання на статтю В. Ярузельського, у якій підкреслюється, що «Жовтнева революція була найважливішою зовнішньополітичною передумовою відновлення незалежності польської держави» [5, 1986, № 35, с. 18—22].

Зазначену проблему глибоко розкриває стаття Є. Лобмана «Хто хотів — хто не хотів вільної Польщі» з характерною приміткою: «27 березня 1917 року Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів визнала, що Польща має право на цілковиту незалежність» [7, 1987, 18 берез.].

Як неодноразово підкреслювалося у документах ПОРП, у виступах керівників партії та уряду, частина польського робітничого класу ще не має міцного класового загартування, в емоційній реакції деякої частини суспільства й досі виявляється чимало старих ідеологічних пережитків, націоналістичних упереджень, войовничого клерикалізму; загальний рівень історичних, економічних і правових знань ще низький. У період кризи це дало змогу внутрішній та міжнародній реакції вдаватися до політичного обману мас. Щоб сприяти руйнуванню усталених стереотипів, «Трибуна люду» крок за кроком відтворила всю правду так званого міжвоєнного двадцятиріччя. Рецензія М. Місьорного на антологію «7599 днів Другої Речі Посполитої», складену на основі публікацій довоєнної преси Польщі, дає цілком об'єктивну характеристику буржуазній державі «зла, гидоти, злиднів, несправедливості, націоналістичного і соціального гніту», протиставляючи реальні факти «ностальгії, ейфорії щодо діянь генерала Юзефа Галлера, Пілсудського та ін.». Автор рецензії виступає за справедливий погляд на минуле, адже й у період 20—30-х років «були в країні структури і служби, які функціонували непогано» [7, 1983, 24—26 груд.].

Застосовуючи селективний підхід до оцінки історичних явищ, буржуазна пропаганда на Заході та «експерти-історики» з табору внутрішньої контрреволюції спробували розіграти «проблему» Вересня* 1939 р., «ялтинський мотив», тобто в першому випадку спихнути вину за початок другої світової війни на «німецько-радянську змову про поділ Європи», в другому — довести, буцімто «велика трійка» сторгувалася в Ялті про сфери впливу у Європі, тому «соціалізм нав'язаний Польщі та іншим країнам Східної та Південно-Східної Європи всупереч волі народів цього регіону». Звідси теза, що всяка боротьба з соціалізмом має законні підстави і будь-яка підтримка ззовні такої боротьби морально виправдана. Отже, польська драма 1980—1981 рр. могла «привести країну до братовбивчої грама-

* Йдеться про вересневу катастрофу 1939 р., причини й початок війни.

дянської війни, підсікти коріння її позиції у світовому співтоваристві, перетворити Польщу на загальноєвропейського злидаря, на міжнародного жебрака» [7, 1981, 16 груд.].

Аналізуючи минуле об'єктивно, у взаємозв'язку фактів і явищ, тобто на основі марксистсько-ленінської методології, що передбачає «брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку...» [2, с. 330—331], газета сприяє формуванню у читачів цілісного, об'єктивного погляду на власну історію, на світ, на події, що вирішували долю людства. Метою матеріалів професора В. Ковальського «Розмови у Кремлі — 1941», полковника, доктора історичних наук Е. Козловського «Уроки Вересня», професора Ч. Майданчика «Втрачений шанс» (рубрика «Оборонна війна Польщі в 1939 р.»), серії з п'яти подач В. Ковальського під рубрикою «1939 рік» («Фіаско дипломатичних спроб», «Рішення британського уряду», «Добрі поради замість допомоги» та ін.), серії статей полковника, професора К. Собчака про міжнародні аспекти Вересня, циклу наукових публікацій цього ж автора під рубрикою «З досвіду Вересня», сотень відповідей на анкету «Один день війни. 1 вересня 1939—1945», яку провели щоденні видання ПОРП, а також «Жоллеж вольності», «За вольносьць і люд», «Пшекруй», було з'ясування проблеми сприйняття війни жителями міст і сіл, партизанами, солдатами й офіцерами, які воювали з фашизмом на різних континентах, в'язнями концтаборів, військовополоненими, примусово вивезеними на територію до Німеччини. У цих та багатьох інших публікаціях флагман польської преси переконливо довів: «за програму війни вину насамперед несе правляча санация, яка через свою партикуляристську класову політику зазнала всякі шанси підготовки країни до опору фашистській агресії... до катастрофи привели антикомуністичне засліплення і гермаофільство закордонної політики Юзефа Бека, а також дворушницька політика західних країн» [7, 1982, 25—26 верес.]. Важливо, що для відтворення тодішньої ситуації використані не лише свідчення й оцінки істориків-марксистів і учасників війни, які живуть в Народній Польщі, а й спогади колишніх офіцерів старої польської армії, дипломатів буржуазної Польщі, які формували оборонну політику Речі Посполитої, тобто людей з «протилежного табору». Так, цілу сторінку у номері за 25—26 вересня 1982 р. під заголовком «У пошуку правди про Вересень» становлять витяги з книг колишнього заступника міністра закордонних справ Я. Шембека («Коли нема бажання бачити загрозу»), працівника колишнього генерального штабу С. Копанського («Ми не мали плану війни з німцями»), генерала С. Ровецького («Недооцінка танкових військ»), полковника Л. Швейцера («Втрачені три місяці»).

Суттєвим доповненням до попередніх характеристик є стаття члена ЦК ПОРП, члена Головної комісії по дослідженню гітлерівських злочинів у Польщі, генерала бригади, професора Т. Валіхновського «Беруться до уваги тільки факти». Автор

не вдається до загальних міркувань, а відразу констатує: «Внаслідок агресії військ третього рейху на Польщу у вересні 1939 р. і німецької окупації загинуло понад 6 мільйонів польських громадян, в тому числі внаслідок безпосередніх воєнних дій — 644 тисячі (втрати військових — 123 тисячі, втрати цивільних — 521 тисяча), в результаті терору і політики екстермінації окупаційних властей — 5 мільйонів 364 тисячі чоловік. Із більш ніж 200 тисяч польських дітей, відібраних від батьків з метою германізації, повернулося після війни до країни ледве 10—15 процентів. Каліками стали 590 тисяч чоловік, туберкульозом захворіли 1400 тисяч чоловік. На примусові роботи вивезено з Польщі до Німеччини 2460 тисяч чоловік. Матеріальні втрати сягнули 38 процентів від довоєнних цінностей країни. Знищено 162 190 будинків у містах, 353 876 сільських споруд, 14 тисяч фабрик, 199 751 магазин, 84 436 ремісничих майстерень. Гітлерівці пограбували 43 проценти культурного доробку Польщі. . . Служба здоров'я втратила 55 процентів довоєнних цінностей, сільське господарство — половину. . .» [7, 1985, 17 верес.]. Перелік цих фактів нагадує, чим був фашизм, що має тенденцію відроджуватися під різними масками. Польща чинила опір фашистам протягом 2078 днів, 400 тисяч польських воїнів пліч-о-пліч з Радянською Армією боролися проти фашизму, саме вони визволили Варшаву, інші польські міста, всю територію країни, в тому числі давні польські землі на півночі і заході. Усе це зміцнило авторитет Польщі на міжнародній арені.

Необхідність спиратися «на союз і дружбу з СРСР» доводять публікації розділів «Проблеми країни», «3 країни і світу», зокрема глибокі і змістовні виступи публіциста С. Реперовича. Можна, наприклад, зіслатися на такі його проблемні статті, як «Польській землі і народові польському. До 40-ї річниці присяги воїнів Першої дивізії піхоти імені Тадеуша Костюшка», «Безпечні польські кордони» [7, 1983, 14 лип.; 1984, 14—15 лип.].

Війна великою мірою вплинула на соціально-політичну дійсність європейських країн, посиливши радикальні настрої мас. Зазначаючи, що географія фронтів з самого початку відкривала різні можливості перед політичними силами всередині окремих європейських країн, професор В. Ковальський водночас аргументовано довів, що ні Тегеран, ні Ялта, ні Потсдам не визначили наперед, як намагається стверджувати буржуазна пропаганда, шляхів соціально-політичного розвитку країн, визволених Радянською Армією. Вирішальними тут виявилися внутрішні процеси, конкретна розстановка класових сил [7, 1982, 3, 4 лют.]. Сила статей цього авторитетного автора визначається їхньою науковістю. Навіть у полеміці з найзапеклішими ворогами народної Польщі В. Ковальський не вдається до лайливого тону, а дає про аргументованість оцінок. Справді, тепер недостатньо констатувати те чи інше положення, потрібно довести, чому його слід розуміти саме так, а не інакше. Особливо це помітно у великій серії розгорнутих публікацій з дев'яти подач під рубрикою «На шляху до Потсдама», вміщених

у суботніх та недільних номерах протягом 6 квітня — 9 червня 1985 р. Це фактично документальна повість, що ретроспективно, ґрунтуючись на урядових документах СРСР, США, Великобританії, Польщі й інших країн, а також на матеріалах міжнародних нарад, мемуарах політичних діячів, виступах світової преси, свідченнях очевидців, зафіксувала істину. Тим самим поставлений ще один пропагандистсько-політичний заслін спробам підірвати фундамент мирних відносин у Європі, дестабілізувати становище на цьому континенті та й в усьому світі.

У 80-ті роки, насамперед у найгостріший період кризи, імперіалістичні центри і так звані радники «Солідарності» люто нападали на народну владу, намагаючись інтерпретувати повоєнну історію Польщі, щоб викликати національний нігілізм, песимізм щодо творчих сил народу, знецінити доробок 40 років соціалістичного будівництва, а в підсумку реабілітувати внутрішню реакцію, приховати її відповідальність за драматичні події польської історії. Спростовуючи ці вигадки, В. Ярузельський підкреслив: «У Польщі ми нічого не починаємо з нуля ні як народ, ні як партія. 40 років народної влади докорінним чином змінили державу і суспільство, вивели країну з економічної й культурної відсталості, відродили її з повоєнних руїн і згарищ, вперше за багато століть дали їй безпечні кордони і міцні союзи, пайцінішим з яких є союз з Радянським Союзом, забезпечили Польщі гідне місце в сім'ї соціалістичних країн і серед народів світу» [6, 1983, № 11, с. 13].

Щоб протиставити цинічній спробі дискредитувати великі матеріальні і соціальні досягнення соціалізму в Польщі, реальний хід історичних подій, «Трибуна люду» запровадила рубрики «З перших років народної Польщі», «Панорама 40-річчя», «Повернення на західні землі», «40-річчя народної Польщі», «Робітничий родовід», «Незмарноване життя». Традиційно використовуються окремі цикли проблемних статей, сторінки «Документи». В десятках ґрунтовних публікацій наводяться сукупні відомості про здобутки соціалістичного будівництва. За повоєнний час більш ніж у 40 разів збільшився випуск промислової продукції, в 4 рази зросли середні врожаї зернових, у 10 разів збільшився національний доход, 22 мільйони поляків переселилися у нові квартири, кожний четвертий повнолітній громадянин має середню освіту. Спеціалісти з вищою освітою становлять майже 1,5 мільйона чоловік. За роки народної влади з відсталої аграрно-промислової країни, в якій 70% населення проживало у селах, Польща перетворилася на індустріальну державу з світовими досягненнями у таких галузях, як гірничодобувна промисловість, суднобудування та ін. Перспективні цілі будівництва соціалізму сформулювала програма ПОРП, прийнята Х з'їздом партії. Багатий фактологічний матеріал, іншу переконливу аргументацію містять цикли статей, коментарі, нариси Я. Рушица, Б. Ястшембської, М. Рудницького, Г. Слабека про окремі регіони країни, зокрема північні й західні землі, про різні галузі народного господарства, культури.

Так, у циклі «Господарство в 40-річчі» професор В. Іскра детально з'ясує, як створювалася багатогалузева промисловість — фундамент розвитку, як відбувалися структурні зміни в економіці, як формувалися кадри, як забезпечувалися високі темпи зростання продуктивності праці [7, 1984, 19, 26 черв., 3 лип.]. Порівняльна характеристика з минулим якнайкраще засвідчує переваги соціалізму. Власне, звіт-репортаж Т. Струмффа з чергової зустрічі «Панорама 40-річчя», що відбулася в молодіжному клубі «Дружба» у Варшаві, крім відтворення тригодинної дискусії молоді з членом Політбюро ЦК ПОРП М. Возняком на тему «Молодь: як живе нині? Яке майбутнє?», гранично відверто наводить результати соціологічних досліджень, які свідчать, що тільки «близько шести процентів молоді виступає проти соціалізму, 20 процентів вичікує, решта — за соціалізм» [7, 1984, 16—17 черв.]. Святковий номер газети за 22 липня 1984 р., крім передової статті, виступу В. Ярузельського та інших товаришів на урочистому засіданні сейму, звертається до проблеми «соціалізм і молоде покоління». Стаття М. Жмигродської так і озаглавлена «Молоді минулих і нинішніх років». Автор на великому конкретному матеріалі впевнено стверджує, що теперішня польська молодь продовжує добрі традиції своїх попередників, використовує те, що створене працею покоління 40—50-х років, і йде далі.

Прагнучи «демократизувати» поняття патріотизму, тобто поширити розуміння змісту сучасного соціалістичного патріотизму як глибокої, активної і творчої участі у розв'язанні найважливіших проблем соціалістичної батьківщини, «Трибуна люду» досліджує джерела соціалістичних традицій, живий зв'язок періодів перших років революції та сучасності. Це найбільш повно і професійно здійснено у серії нарисів «Незмарноване життя. Піонери соціалістичного будівництва у ПНР». Розповідаючи про перших героїв праці (публікації С. Зелінського «Пштровський і... «Пстровський», М. Рудницького «За дітьми пішла б у вогонь... І пішла» [7, 1983, 17—18, 24—25 верес.]), редакція сприяє утворенню таких важливих рис соціалістичного характеру, як відданість і самопожертва, прагне виховати у молоді соціалістичне ставлення до праці, відповіді на питання, які завжди хвилюють молодих людей: про смисл буття, місце людини в суспільстві, мету діяльності тощо. Водночас ці та інші публікації спростовують антиісторичну концепцію антикомуністів, які намагаються розчленувати розвиток соціалізму на взаємно протилежні періоди. Громадянам ПНР, таким чином, розкривається справжня мета класового противника: підштовхнути народ на шлях, де різко зростає небезпека помилок, промахів, непотрібної розтрати сил.

Наскільки плідно займається газета утвердженням у громадянській свідомості поляків думки про спадкоємність поколінь, свідчать, крім згаданих матеріалів, також спогади рідних і побратимів тих, хто вписав яскраві сторінки у сучасну історію Польщі і всього прогресивного світу. Один типовий приклад.

Публіцист С. Реперович узяв інтерв'ю в дочок К. Сверчевського — визначного військового й політичного діяча, «генерала трьох армій». Сам заголовок привертає увагу: «Наш батько був великим революціонером і звичайною людиною», — кажуть дочки генерала Кароля Сверчевського Антоніна, Зоряна і Марта». Перед читачем відкривається багато славних, маловідомих сторінок життя цієї непересічної людини, розповідь про яку автор завершує словами: «Сьогодні нащадки Кароля Сверчевського живуть у двох братніх країнах — Радянському Союзі і Польщі, країнах, за свободу яких боровся і яким присвятив своє життя польський патріот та інтернаціоналіст, прекрасний воїн і воєначальник і разом з тим звичайна людина, яка любила життя і своїх близьких» [7, 1987, 30 берез.].

Реальне життя, нинішня ситуація в ПНР переконливо доводять ефективність «виховання історією», яке предметно здійснює «Трибуна люду».

1. *Ленін В. І.* Революційні дні: Що відбувається в Росії // Повне збір. творів. Т. 9. 2. *Ленін В. І.* Статистика і соціологія // Повне збір. творів. Т. 30. 3. *Беглов С. І.* Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и практики. М., 1980. 4. *Ярузельский В.* Задачи партии в социалистическом развитии и упрочении Польской Народной Республики: Докл. Центрального комитета ПОРП X съезду партии. 29 июня 1986 г. М., 1986. 5. Новое время. 6. Проблемы мира и социализма. 7. *Трибуна люду.*

Стаття надійшла до редколегії 16.09.87

Н. В. МУХІНА, доц.,
Київський університет

ТВОРЧІ КОНТАКТИ КОЛЕКТИВІВ ХУДОЖНЬОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ СРСР І НРБ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 70-х РОКІВ

Велике значення у здійсненні культурного будівництва в НРБ має глибоке, творче оволодіння Болгарською комуністичною партією марксистсько-ленінським ученням про культуру, пошук нових методів і форм партійного керівництва цією сферою суспільної діяльності, застосування міжнародного досвіду культурного будівництва з врахуванням національних умов і традицій.

Складовою частиною культурного розвитку Народної Республіки Болгарії є всебічний процес проникнення національного й інтернаціонального, взаємодія і зближення соціалістичних культур. У «Тезах по національному питанню» В. І. Ленін підкреслював, що «... все господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його» [1, с. 303].

Однією з найбільш масових форм культурного життя НРБ є художня самодіяльність. Великою популярністю користуються

хори, оркестри народних інструментів, ансамблі народної пісні і танцю, театральні та естрадно-сатиричні групи, гуртки художнього слова, прикладного мистецтва. Головне завойовання колективів художньої самодіяльності — їх висока художня майстерність, яка досить часто наближається до професійної [4, с. 123].

Генеральний секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ Т. Живков, наголошуючи на ролі і значенні самодіяльного мистецтва в культурі соціалістичного суспільства, підкреслював, що художня самодіяльність — це могутній засіб розвитку духовних багатств людини. Неоціненний її внесок в ідейне, естетичне і моральне виховання молодого покоління. За масовістю, високим художнім та ідейним рівнем «вона є невичерпним джерелом духовних цінностей і талантів, могутнім фактором реалізації здібностей людини, джерелом радості і для учасників, і для публіки» [2].

Свідчення високого рівня радянсько-болгарських зв'язків у галузі народної творчості — спільна ініціатива Управління культурно-освітніх установ Міністерства культури СРСР і Центру художньої самодіяльності НРБ про проведення у 1979 р. взаємних фестивалів самодіяльної творчості. Це — нова сторінка не тільки в історії культурних зв'язків СРСР і НРБ, а й у всьому комплексі культурного співробітництва Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності. Проведення фестивалів приурочувалося 62-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції і 35-річчю перемоги народної влади в Болгарії. Організація фестивалів послужила основою для появи нових форм культурних обмінів, які успішно розвиваються і сприяють активному взаємовпливу і взаємозбагаченню культур братніх народів. Цінність таких контактів полягала передусім у тому, що до процесу художньої творчості залучалися широкі маси непрофесіональних артистів і робітників, селян, службовців, студентів, школярів.

Фестиваль болгарської самодіяльної художньої творчості проходив у СРСР 14—25 вересня 1979 р. У ньому взяло участь 378 артистів і членів делегацій [6]. Серед колективів, що прибули, — найбільш визнані у Болгарії і за кордоном русенський хор «Родина», хор «Бодра смяна», зведений дитячий танцювальний ансамбль «Росна китка», ляльковий театр пантоміми «Штурче». Виступали болгарські колективи у Москві і Московській області, Латвійській і Молдавській РСР. У Москві в цей час були відкриті велика виставка болгарського образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, виставка робіт фотолюбителів. Болгарські майстри аматорського кіно показали дві програми, які ознайомили радянських глядачів з розвитком у НРБ кінолюбительської справи. Під час фестивалю в Москві відбувся двосторонній симпозіум, на якому обговорювалися питання про роль художньої самодіяльності в естетичному вихованні трулящих.

З 22 жовтня до 1 листопада 1979 р. у Болгарії проходив фестиваль самодіяльної художньої творчості, для участі в яко-

му тільки від Міністерства культури СРСР виїхало 153 чол. [6]. У братню країну були направлені кращі колективи художньої самодіяльності, ансамблі, окремі виконавці, в тому числі хор Московського вищого технічного училища ім. Баумана, ансамбль пісні і танцю «Бежица» Брянського машинобудівного заводу, танцювальний ансамбль і народний оркестр Свердловського будинку молоді профтехосвіти, в репертуарі якого — понад 200 народних уральських танців, народний ансамбль «Мігурел» з Кишинєва [3].

Під час фестивалю відбулося 40 концертів у 17 округах НРБ, які відвідало 80 тис. чол. У Толбухіні успішно експонувалася виставка одягу народів СРСР. У деяких містах демонструвалися аматорські кінопрограми. У Софії був організований симпозіум «Навчально-виховна робота в самодіяльних художніх колективах», у якому взяли участь близько 500 керівників художньої самодіяльності і діячів культури, було заслухано 43 доповіді і наукових повідомлення [6].

Розвиткові культурного співробітництва між СРСР і НРБ значною мірою сприяють зв'язки поріднених міст, областей і округів двох країн, наприклад, Ворошиловградської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Ровенської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької областей і Михайловградського, Толбухінського, Віденського, Врачанського, Сливенського, Шуменського, Силістренського округів, міст Рига, Русе, Ростов-на-Дону, Плевен та ін. [7].

Проведенню взаємних фестивалів художньої творчості у 1979 р. передував широкий обмін художніми колективами СРСР і НРБ. Так, у 1976 р. в Болгарії виступили ансамблі «Атлантика» з Мурманська, «Семеновский сувенир» з Горьківської області, «Ленок» Волоколамського районного будинку культури [6].

Особливо плідним і змістовним у радянсько-болгарських взаємозв'язках був 1977 р. — рік 60-річчя Великого Жовтня. Для участі у III Болгарському національному фестивалі танців народів СРСР та фестивалі російської і радянської пісні «Алеша», присвячених 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, в братню країну були направлені народний ансамбль Пінського будинку культури Брестської області, самодіяльний хор Ошського державного педінституту Киргизької РСР [6].

У кожній області успішно співробітничать колективи великих міст і районів. Це відкриває широкі можливості для пізнання глибоких фольклорних традицій пісенного й танцювального самодіяльного мистецтва народів Радянського Союзу і Болгарії. На сучасному етапі цей напрям співробітництва розвивається за задалегідь підготовленими планами. Наприклад, у 1977 р. за планом заходів, присвячених 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Кіровоградський обласний комітет партії направив у Толбухінський округ колектив самодіяльного народного ансамблю пісні і танцю «Горлиця» у складі 60 чол. Радянські артисти дали шість концертів, які відвіда-

ли близько 4 тис. трудящих округу [7]. Концерти відбулись у містах Балчику, Каварні, Шабле, Толбухіні, Кардаші. У Толбухіні водночас з гастролями ансамблю експонувалася фотовиставка «Під зорею Великого Жовтня. Кіровоградщина, рік 1977», на якій було представлено 225 чорно-білих і кольорових робіт майстрів і фотолюбителів міста й області, та виставка творів живопису 58 професійних і 47 самодіяльних художників Кіровоградщини. У Кіровограді гастролював Добруджанський ансамбль пісні і танцю, який дав дев'ять концертів. Виступи цього колективу з округу-побратима перетворились у велике культурне свято. У міській картинній галереї діяла виставка 38-ми болгарських професійних художників, що включала 98 робіт, а також етнографічна виставка, 210 експонатів якої відтворювали історію і розвиток народності [7].

Влітку 1977 р. у НРБ з великим успіхом виступили 65 учасників художньої самодіяльності Кременчуцького міського будинку культури ім. Г. І. Петровського у складі хореографічної групи самодіяльного українського ансамблю пісні і танцю, вокального тріо, солістів, народного циркового колективу ансамблю «Альтаір» [7].

Колективи Полтавської області були запрошені в Болгарію на святкування 100-річчя з дня визволення від османського іга Свіштова — побратима Кременчука. Самодіяльні артисти продемонстрували свою майстерність на підприємствах Свіштова і в навколишніх селах Овча Могила, Козловець.

З великим інтересом були зустрінуті 44 учасники вокального ансамблю «Чорнушанка» Чорнухінського районного будинку культури Полтавської області і народний хор-ланка буряківників Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної Ради УРСР А. Юрченко Сазонівського сільського будинку культури Оржицького району [7]. Ці колективи дали вісім концертів у містах Велико-Тирново, Лесковець, Горно-Оряховиця. Особливо успішними були виступи у Єлені — побратимі Пирятина Полтавської області.

У 1977 р. агітаційно-художня бригада Плеховського будинку культури Оржицького району Полтавської області була нагороджена туристською поїздкою на міжнародний фестиваль «Золотий Орфей» у Софію. У містах Русі, Силістрі, Варні виступала агітбригада «Ударник» Кам'янець-Подільського заводу «Електроприлад».

Істинно народним мистецтвом у тому ж році порадував болгарських глядачів народний ансамбль танцю білоцерківського районного будинку культури «Росинка», який дав шість концертів у Русі, Плевені, Софії, Пловдиві, Габрові, Варні [7]. Репертуар цього колективу був дуже різноманітний, він включав твори, які відображають історичний шлях СРСР («Будьонівці»), натхненну працю радянського народу («Горянка») та багато інших. У Варні ансамбль «Росинка» брав участь у молодіжному святі ударників і переможців соціалістичного змагання. Заслуговує на увагу той факт, що під час подорожі по

країні його колектив вивчив кілька народних болгарських пісень і виконував їх на концертах.

Багаторічні дружні зв'язки існують між містами-побратимами Одесою і Варною. Серед самодіяльних колективів у 1977 р. Варну порадував запальними піснями та іскрометними танцями народний ансамбль пісні й танцю с. Городне Білгород-Дністровського району.

Велику підготовчу роботу здійснили установи культури УРСР у зв'язку зі святкуванням у СРСР 100-річчя звільнення Болгарії від османського іга і проведенням Днів болгарської культури.

З Житомирської області у Михайловградський округ було запрошено понад 100 представників художньої самодіяльності, працівників мистецтва та культурно-освітніх установ. Серед учасників, яких захоплено зустрічали тисячі аудиторії, були народний оркестр українських народних інструментів Новоград-Волинського міського будинку культури, хорова група народного ансамблю пісні і танцю Житомирського льонокомбінату, танцювальна група народного ансамблю пісні і танцю, жіночий вокальний ансамбль Житомирського будинку культури та ін. [7].

Дружбі Житомирської області і Михайловградського округу була присвячена фотовиставка, привезена з України. Вона успішно експонувалася в Болгарії.

До Днів болгарської культури в кожному районному центрі Вінницької області приурочувалися конкурси на краще виконання болгарської пісні, танцю, літературного твору.

У зв'язку із знаменною датою в житті братнього народу багато колективів художньої самодіяльності областей України включали у свій репертуар болгарські народні пісні і танці. Так, у деяких районах Київської області, наприклад, Бориспільському, Макарівському, Кагарлицькому, Миронівському, Фастівському, разом з болгарськими будівельниками було проведено літературно-музичні вечори «Наш друг — Болгарія», «Пісенний край — Болгарія» та концерти самодіяльних народних колективів.

З чудовими програмами, які зачарували глядачів, у НРБ в 1978 р. виступили самодіяльні колективи: народний ансамбль «Веселі ложкарі» та ансамбль народних інструментів, танцювальний колектив Палацу піонерів «Веселі чобітки» Херсонської області — в Шуменському окрузі; народний вокально-інструментальний ансамбль «Карусель» Полтавської області і самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» Миронівського району Київської області — у Великотирновському окрузі. З великим успіхом на фестивалі «Сливенські вогні» демонстрував майстерність самодіяльний народний хор колгоспу «Золотий колос» Заліщицького району Тернопільської області.

У 1978 р. з істинно народним мистецтвом познайомили жителів Херсонської області концертна бригада з Шумена, Сумської області — колектив художньої самодіяльності з Враци,

Ровенської області — самодіяльні артисти з Відена, Тернопільської області — Кортенський самодіяльний ансамбль пісні і танцю із Сливенського округу [7].

Згідно з планом обласного управління культури по розвитку контактів між Сумською областю і Врачанським округом, восени 1979 р. в окрузі побував колектив художньої самодіяльності сумського машинобудівного виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе. Велику й різноманітну програму показали українські артисти на восьми концертах, які відвідало понад 5 тис. чол. [7]. Були проведені творчі зустрічі з трудящими металургічного заводу ім. Г. Димитрова в м. Єлисейську, на підприємствах Криводола, Мізії, Враци, Мездри, Рамона, Козлодую і Борована.

Новою формою співробітництва міст-побратимів у 1980 р. було проведення у Врачанському окрузі Днів Сумської області, в яких взяли участь самодіяльні колективи.

На торжества, присвячені 35-річчю соціалістичної революції в Болгарії, з Хмельницької області у Силістренський округ виїжджали колектив художньої самодіяльності у складі 86 виконавців, які представляли народний хор Славутського районного домобудівного комбінату, народний ансамбль танцю «Веселка» Хмельницького міського будинку культури, оркестр, співаки-солісти. Успішно пройшли концерти у Силістрі, Тутракані, Айдемірі і кількох селах округу. Під час поїздки учасники ознайомилися з розвитком самодіяльного мистецтва в окрузі.

На фестивалі художньої самодіяльності СРСР, який проходив у НРБ восени 1979 р., Хмельницьку область успішно представляв сімейний ансамбль Шмигелів з Лісоводів Городоцького району.

Представники Полтавської області були гостями Велико-тирновського округу, де самодіяльна заслужена капела бандуристок Полтавського міського будинку культури провела п'ять концертів [7].

З метою поширення культурних зв'язків між Кіровоградською областю і Толбухінським округом у 1979 р. 48 учасників художньої самодіяльності Александрійських дитячої музичної школи і культурно-освітнього училища побували в Толбухінському окрузі. Високу оцінку дістали виступи оркестру народних інструментів дитячої музичної школи. Болгарський композитор А. Ангелов так відгукнувся на концерт цього колективу: «Для мене, музиканта і композитора, і моїх друзів, таких же викладачів школи, виступ цього колективу приніс велику естетичну насолоду. Його звучання — зворушливе, на високому професійному рівні. Це добре зіграний колектив юних музикантів, який прекрасно реагує на кожний жест дирижера, глибоко відчуває, розуміє, передає його замисел. Неповторними були і солісти, які виконували твори у супроводі оркестру. Чудесним подарунком нам, болгарам, було виконання кіровоградцями популярних болгарських пісень — «Наша мила країна» і «Гей, Балкан, ти рідний наш...» [7].

Зміцненню творчих зв'язків однопрофільних установ поріднених округів сприяли зустрічі радянських самодіяльних артистів з колективами музичної школи Толбухіна і загальноосвітньої школи ім. Славейкова, духовим оркестром під керівництвом заслуженого діяча культури Болгарії І. Стоянова, Добруджанським фольклорним ансамблем пісні і танцю під керівництвом заслуженого діяча культури Болгарії І. Стоянова, а також Добруджанським фольклорним ансамблем пісні і танцю під керівництвом П. Крумова. Під час творчих зустрічей відбувався обмін постановками танців, окремими композиціями, ескізами костюмів, нотною і методичною літературою. Спільно був поставлений болгарський танець «Ручениця». Під час зустрічей намічались конкретні шляхи співробітництва самодіяльних колективів.

Творчі контакти сприяли духовному взаємозбагаченню національних культур, патріотичному та інтернаціональному вихованню підростаючого покоління братніх країн.

У 1976—1980 рр. радянсько-болгарське співробітництво у сфері народної творчості і художньої самодіяльності значно розширилось і стало керівним напрямом у багатогранній структурі культурного співробітництва СРСР і НРБ. Творчі контакти колективів художньої самодіяльності пабули більш цілеспрямованого, кокретного характеру. Урізноманітнювалися форми, методи й жанри самодіяльної творчості братніх народів. Сучасний розвиток взаємодії у питаннях народної творчості і художньої самодіяльності сприяє глибокому пізнанню і збагаченню національних культур радянського і болгарського народів.

Під час дружнього візиту Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова в жовтні 1985 р. у Народну Республіку Болгарію, зустрічей і бесід з Т. Живковим і колективами болгарських трудящих підкреслювалося, що Радянський Союз і Болгарію об'єднують історичні узи братерства, які народилися у спільній визвольній і революційній боротьбі, пройдений пліч-о-пліч шлях соціалістичного творення, спільна комуністична перспектива. І надалі необхідно берегти і примножувати ці неминущі цінності, виховувати на них все нові і нові покоління радянських і болгарських людей [5, 1985, 25 жовт.].

Вивчення і використання досвіду роботи творчих колективів художньої самодіяльності Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарії набуває особливої значимості у справі здійснення заходів КПРС і Радянського уряду, спрямованих на дальше поліпшення естетичного виховання радянських трудящих, серед яких особлива роль відводиться самодіяльності, ініціативи і творчості населення [5, 1985, 16 черв.].

1. *Ленін В. І.* Тези по національному питанню // Повне збір. творів. Т. 23.
2. *Живков Т.* Ярък празник на младостта и красотата на Родината // Работническо дело, 1979. 9 юли.
3. *Изящество, сила, красота* // Работническо дело. 1979. 28 окт.
4. *Чернейко Г. А.* Болгария: плоды реального социализма. М., 1985.
5. *Правда.* 5. Текущий архив Министерства культуры СССР.
7. Текущий архив Министерства культуры УССР.

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЦІАЛІСТИЧНИМ КРАЇНАМ У ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (1944—1958)

Перемога народно-демократичних революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи вимагала докорінних перетворень і в галузі історичної науки. Важливу роль у проведенні організаційної і методологічної перебудови історичної науки відігравали кадри. Дослідження переважно вітчизняних і зарубіжних учених висвітлюють питання допомоги СРСР окремим соціалістичним країнам у відновленні і розвитку народного господарства загалом, а також науки і культури. Братерська допомога у підготовці кадрів для історичної науки не була досі об'єктом спеціального дослідження.

Розв'язання кадрового питання у країнах народної демократії в зв'язку з рядом обставин було надзвичайно гострим. Відомо, що фашистська окупаційна політика винищення людей, зокрема представників культури і науки, мала чітко визначені варварські цілі. Окремі вчені через консервативні переконання не хотіли підтримувати революційні перетворення у своїх країнах, тому не повернулися на батьківщину із-за кордону, де перебували під час війни, або емігрували на Захід. Частина вчених, що залишилася, ігнорувала нові політичні порядки, виступала з буржуазно-націоналістичних позицій за так звану університетську автономію, чисту науку, незалежну від політики, науку «об'єктивності фактів» тощо. Інші вчені, люди демократичних поглядів, намагалися зрозуміти нові суспільні відносини. Вони прагнули пізнати марксизм як методологічну основу науки, хоч не завжди могли при цьому уникнути помилок. Тільки невеликий загін учених, світогляд яких формувався під безпосереднім впливом радянської історичної науки у міжвоєнний і воєнний час, становив ядро марксистського напрямку в історичній науці соціалістичних країн.

Правлячі комуністичні і робітничі партії в країнах народної демократії, керуючись марксистсько-ленінською теорією і досвідом КПРС, Радянської держави, з одного боку, намагались вирватися з-під впливу буржуазії, створити представникам старої інтелігенції умови для засвоєння нової методології, а з другого — вживали заходи для виховання наукових кадрів із середовища робітників та селян. Система і база підготовки кадрів, яка існувала до війни, не могла задовільнити нові масштаби і завдання. Тому братерська допомога СРСР, яка здійснювалася в різноманітних формах і напрямках, була необхідною.

У європейських країнах народної демократії творчо використовувалася з урахуванням національних традицій і специфіки радянський досвід організації і діяльності вищої школи. Велику роль при цьому відіграли ті люди, які навчалися і працювали в радянських вузах: С. Гановський, В. Коларов з Болгарії, З. Неєдлі з Чехословаччини, Ж. Корманова з Польщі та ін. Як і в СРСР, в університетах та інститутах європейських країн народної демократії було запроваджено обов'язкове вивчення студентами марксизму-ленінізму, створювалися відповідні кафедри. Викладацькі кадри для них готувались у Радянському Союзі. Крім цього, на історичних факультетах були створені кафедри історії народів СРСР. В 1954 р., наприклад, у польських університетах діяло вісім таких кафедр [22, с. 95].

Радянська допомога полягала також у розробці навчальних планів і програм, постачанні підручників, посібників та інших матеріалів. Такі матеріали для вивчення історії СРСР та історії КНРС були передані викладачам Будапештського університету [15, ф. 5283, оп. 17, спр. 198, арк. 59], вузам НДР [13, 1951, № 10, с. 117], Румунії [7, с. 10], Болгарії [4, с. 390].

При підготовці кадрів у вищій школі творчо використовувалися радянська практика і досвід прийому на навчання передусім вихідців з робітничого класу та інших верств трудящих. Широко поширювався досвід організації підготовчих курсів. Зокрема, курси з підготовки до вступу робітничої молоді у вузи діяли в Чехословаччині. Тут у 1953 р. їх налічувалося понад 30 [1, с. 197]. Дві тисячі юнаків і дівчат НДР у 1952 р. стали слухачами робітфаків. На прохання німецьких друзів з Радянського Союзу були надіслані матеріали про досвід роботи робітфаків у СРСР [6, с. 97]. З урахуванням досвіду СРСР були створені курси з прискореної підготовки дипломованих спеціалістів [13, 1951, № 10, с. 117].

Наукова періодика братніх країн пропагувала досвід і досягнення Радянського Союзу у питаннях організації вищої школи, підготовки кадрів через аспірантуру, роботи кафедр суспільних наук, історичних факультетів. Широко використовувалися переклади книг і статей навчально-методичного характеру. Так, німецький журнал «Гешіхте ін дер шуле» у 1948—1953 рр. вмістив шість, чехословацький «Советска хісторія» в 1950—1955 рр. — 11, румунський «Аналеле роміно-советіке» у 1954—1958 рр. — шість статей — перекладів із радянської періодики, які стосувалися змісту, методів і форм навчання історії. Знайомство з цими публікаціями впливало на удосконалення науково-методичної майстерності викладачів, студентів і вчителів історії соціалістичних країн.

Під впливом радянського досвіду відбулися зміни в науково-дослідній роботі студентів-істориків. При написанні дипломних праць в університетах соціалістичних країн особлива увага зверталася на актуальну тематику вітчизняної історії нового і новітнього часу. В 1953 р. 12 із 21 дипломної роботи випускників історико-філологічного факультету Карлового університе-

ту в Празі були присвячені цим періодам [24, 1953, №4, с. 740].

У багатьох країнах, у тому числі в Німецькій Демократичній республіці, за прикладом радянської вищої школи на історичних факультетах почали читати спеціальні вступні курси з історії, а також історіографію і джерелознавство [13, 1951, № 10, с. 117—118].

СРСР надавав допомогу братнім країнам у підготовці кадрів, посилаючи на роботу в їхні вузи, як уже зазначалося, своїх кращих представників. У перші повоєнні роки виїзд радянських істориків у країни народної демократії здійснювався шляхом викликів і запрошень. Плановість, що ґрунтувалася на довірній основі, як форма співробітництва була досягнута лише у другій половині 50-х років. Так, у 1956 р. на викладацьку роботу в ЧССР виїжджали 17 радянських викладачів [15, ф. 5223, оп. 17, спр. 523, арк. 336]. Вони читали цикли лекцій, проводили семінари, консультації, знайомили зарубіжних колег з досягненнями і планами, давали поради, обмінювалися думками, брали участь у дискусіях і обговореннях. На викладацькій роботі в ПНР у 1951—1958 рр. знаходилося понад 60 радянських учених. В Інституті суспільних наук при ЦК ПОРП з лекціями «Бойове співробітництво російського і польського робітничого класу в революції 1905—1907 рр.» і «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення робітничого руху в Польщі» перед аспірантами виступав директор Інституту слов'янознавства АН СРСР І. О. Хренов [14, ф. 10, оп. 1, спр. 35, арк. 67]. Лекції, семінари, колоквиуми з польськими аспірантами проводили також співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС [15, ф. 5283, оп. 17, спр. 285, арк. 67].

Значною була допомога СРСР у підготовці кадрів для Угорської Народної Республіки. У 1950—1958 рр. там працювали 74 радянські викладачі [14, ф. 9396, оп. 19, спр. 11д, арк. 70]. В Інституті ім. В. І. Леніна радянські історики проводили групові й індивідуальні консультації, допомагали угорським викладачам у складанні планів навчально-виховної роботи тощо [14, ф. 9396, оп. 19, спр. 21, арк. 23—24].

Проблема підготовки і виховання кадрів для історичної науки особливо гострою була в НДР, де тривале панування фашистів нанесло величезної шкоди. Демократичні сили країни, насамперед комуністи, після визволення доклали чимало зусиль для підготовки нових прогресивно настроєних спеціалістів. У цьому їм активно допомагав Радянський Союз. Проводилися численні зустрічі, влаштовувалися дискусії з представниками німецької інтелігенції, публікувалися матеріали в пресі [10, с. 135]. У Бранденбурзі були організовані курси з підготовки і перепідготовки вчителів, де виступали радянські спеціалісти з різних галузей науки [21, с. 187].

СРСР надав велику допомогу у відновленні університетів Берліна, Гале, Лейпціга та інших міст. Виступаючи на від-

критті Берлінського університету в січні 1946 р., начальник Центрального німецького управління народної освіти П. Вандель зазначав: «Півроку тому не можна було уявити собі, що на цій старій історичній батьківщині університету взагалі коли-небудь відновиться університетське життя. . .» [7, с. 93]. І якщо це стало можливим, підкреслював П. Вандель, то тільки завдяки СРСР. При складанні Національним комітетом «Вільна Німеччина» відповідних інструкцій щодо викладання історії СРСР радянські представники висловили доповнення і зауваження до розділу «Соціалістична революція в Росії» [2, с. 168].

Тривалий час в НДР працювали викладачі з Радянського Союзу. Протягом 1953/54 навч. р. в університеті ім. Мартіна Лютера у Гале професор І. К. Додонов читав цикли лекцій з історії радянського суспільства і російської історіографії, консультував студентів і викладачів Берліна, Лейпціга [14, ф. 5283, оп. 17, спр. 34, арк. 12]. Висококваліфіковану викладацьку роботу в університетах НДР проводили відомі радянські історики А. М. Сахаров, В. Г. Брюнін, В. С. Котов [8, с. 30].

Чимало корисного у справу підготовки марксистських кадрів для історичної науки НДР вніс О. С. Єрусалимський, який неодноразово виступав в університетах і гуманітарних інститутах, де висвітлював важливі теоретичні проблеми, конкретні питання німецької історії, знайомив з досягненнями радянської історичної науки. В Інституті історії Німецької академії наук він організував науковий семінар з історії німецького імперіалізму [12, с. 93]. Ціла плеяда сучасних істориків НДР є учнями О. С. Єрусалимського. У формуванні їхніх поглядів і професійного рівня вирішальну роль відіграли праці, викладацька діяльність і особа радянського вченого [20].

Допомога СРСР у підготовці кадрів для європейських соціалістичних країн здійснювалася також шляхом навчання студентів і аспірантів у радянських вузах і науково-дослідних установах на основі міждержавних угод, підписаних в 1947—1952 рр. Контингент студентів з соціалістичних країн збільшувався з року в рік. Якщо наприкінці 40-х років у СРСР щорічно направлялося 30—40 чоловік, то в 1958 р. навчалися з НДР — 719, в тому числі 175 на факультетах суспільних наук і 37 аспірантів, з ЧССР — 910 студентів і 40 аспірантів, з УНР — 65 аспірантів [15, ф. 9396, оп. 19, спр. 11е, арк. 16, спр. 11і, арк. 255; спр. 11д, арк. 70]. У підготовці кадрів для європейських соціалістичних країн були свої труднощі й недоліки. До 1952 р. в Угорщині спеціалісти, які закінчили радянські вузи, складали додаткові екзамени після повернення на батьківщину. Не завжди цілеспрямовано і на високому рівні проводилася виховна робота серед студентів з соціалістичних країн. Мали місце, наприклад, порушення строків захисту дисертацій та ін. [15, ф. 9396, оп. 19, спр. 114, арк. 40].

Підготовка спеціалістів з історії проходила здебільшого в Московському і Ленінградському університетах. Тільки кафедра історії південних і західних слов'ян МДУ підготувала для евро-

пейських соціалістичних країн у повоєнні роки 27 чоловік [3, с. 102]. Підготовка викладацьких кадрів проводилася також в академічних установах, Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Інституті міжнародних відносин. Всього для європейських соціалістичних країн у 1945—1958 рр., за нашими підрахунками, було підготовлено 45 кандидатів історичних наук. Серед тих, хто захистив дисертації в СРСР, — Ф. Тих (ПНР) «Роль СДКПіЛ в революції 1905—1907 років», Н. Тодоров (НРБ) «Зародження капіталістичних відносин у текстильному виробництві Болгарії в першій половині XIX ст.», Г. Унк (СРР) «Буржуазно-поміщицька Румунія в антирадянських планах міжнародного імперіалізму 1918—1921 рр.», А. Андерле (НДР) «Радянсько-німецькі відносини в 1926—1929 роках» та ін. Підготовлені і захищені ученими соціалістичних країн дисертації відзначалися політичною і науковою актуальністю, високим професійним рівнем. Це дало змогу далі розширювати і поглиблювати дослідження вітчизняної історії. Знання і досвід науково-дослідної і викладацької роботи, одержані в СРСР, успішно використовували братніми соціалістичними країнами у розвитку національної науки і підготовки кадрів. Деякі з громадян європейських соціалістичних країн, які здобули історичну освіту й наукові ступені в Радянському Союзі, стали відомими партійними і державними діячами.

Під час перебування в СРСР представники різних країн знайомилися з досягненнями радянської історичної науки, консультувалися з провідними вченими, працювали в архівах і бібліотеках. Чимало вчених приймав щороку Інститут історії АН СРСР. Тільки в 1955 р. тут побувало 70 зарубіжних гостей, у тому числі представників соціалістичних країн [14, ф. 10, оп. 1, спр. 39, арк. 65]. У 1956 р. Інститут слов'янознавства АН СРСР відвідали 40 зарубіжних гостей [5, с. 200].

Допомога СРСР європейським соціалістичним країнам у підготовці кадрів для історичної науки стала виявом справжнього братерства і дружби. Міцнів і розвивався новий методологічний напрям у дослідженнях історичного минулого.

1. Арнольд А. И. Социализм и культура. Культурная революция в европейских странах народной демократии. М., 1962. 2. Берендт Л.-Д., Бертольд Б. Традиции совместной борьбы за развитие марксистско-ленинской историографии // Единство, рожденное в борьбе. Л., 1976. 3. Воронков И. А. Кафедре истории южных и западных славян Московского университета — 40 лет // Сов. славяноведение. 1979. № 5. 4. Гаковский С. Педагогический опыт в СССР и влияние его в нашей стране // Летопись на дружбату. София, 1972. Т. 3. 5. Костюшко И. И. 10-летие Института славяноведения АН СССР // Вопр. истории. 1957. № 5. 6. Лебедев Л. К. Формирование социалистической интеллигенции в период перехода к социалистической культурной революции в ГДР (1949—1955 гг.) // Интеллигенция и социалистическая культурная революция: Сб. науч. тр. Л., 1975. 7. Лисевич И. Т. Сотрудничество Советской Украины и Румынии в области науки и культуры (1945—1964): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1966. 8. Розенфельд Г., Штригниц С. А. С. Сахаров и его деятельность в области сотрудничества историков ГДР и СССР // Вестн. Моск. гос. ун-та. 1982. № 2. 9. Стронський Г. Й. Співробітництво радянських і чехословацьких істориків (1945—1958) // Пробл. слов'янознавства. 1986. Вып. 34. 10. Хандель Г. Роль СВАГ в стро-

ительстве демократической высшей школы // Единство, рожденное в борьбе. Л., 1976. 11. *Худанич В. І.* З історії українсько-угорських культурних зв'язків // Укр. іст. журн. 1969. № 3. 12. *Штеккер Э.* У истоков сотрудничества историков СССР и ГДР (Деятельность А. С. Ерусалимского в ГДР в 1955—1958 гг.) // Ежегодник германской истории. 1976. М., 1977. 13. Вопросы истории. 14. Науковий архів Інституту історії СРСР АН СРСР. 15. Центральный державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР. 16. *Fomin A.* Organizacja pauczania w radzieckich szkolach wyższych // *Życie nauki.* 1950. N 5—6. 17. *Krauze H.-T.* Die Entwicklung der Beziehungen zwischen der Geschichtswissenschaft der DDR und der UdSSR von 1945 bis zur Gegenwart // *Die sowjetische Geschichtswissenschaft: Leistungen und internationale Wirksamkeit.* Halle, 1979. Bd. 2. 18. *Kwartalnik historyczny.* 19. *Skalski A.* Katedzy nauk społecznych w ZSRR // *Życie szkoły wyższej.* 1954. N 4. 20. *Sovetska historie.* 21. *Sovetska věda — historie.* 22. *Stoecker E.* A. S. Erusalimski. Deutsche Geschichte im Leben eines Sowjetischen Historikers und Kommunisten. Berlin, 1980. 23. *Tjulpanow S. J.* Die Hilfe der Sowietunion bei der demokratischen Neugestaltung von Wissenschaft und Kultur nach 1945 // *Deutschland — Sowietunion. Aus fünf Jahrzehnten kultureller Zusammenarbeit.* Berlin, 1976. 24. *Wyszomirska-Kuźmińska O.* Z polsko-radzieckiej współpracy naukowej // *Biuletyn informacyjny Instytutu krajów socialistycznych PAN.* Warszawa, 1976. N 40. 26. *Życie nauki.*

Стаття надійшла до редакції 20.09.87

С. О. ІВАЩУК, доц.,
Львівський політехнічний інститут

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СПІВДРУЖНІСТЬ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Коли 22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина, порушивши пакт про ненапад, віроломно розпочала війну проти СРСР, на захист Батьківщини піднявся весь багатонаціональний радянський народ. Вождем, натхненником і організатором його у боротьбі проти ворога стала Комуністична партія. Згідно з розгорнутою програмою боротьби з агресором, викладеною в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., у прифронтових областях створювалися антифашистське підпілля, партизанські формування. Важливим фактором розгортання партизанського руху на території України послужило звернення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР до народу, опубліковане 7 липня 1941 р.

У західних областях України організація всенародного опору проходила в дещо складніших умовах — тут не вдалося підготувати партійне підпілля у зв'язку з швидким просуванням гітлерівських військ і окупацією території. Тому групи підпільників і організаторів партизанського руху комплектувалися ЦК КП(б) України в Києві і переправлялися у ворожий тил. У 1941 р. на західноукраїнські землі було направлено 800 комуністів-організаторів [20, с. 304]. Однак тільки окремі з них

зуміли прибути до місця призначення і розгорнути активну організаційну, ідейно-політичну та бойову діяльність.

Серед направлених у тил ворога було чимало уродженців західноукраїнських областей, колишніх членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), які мали досвід конспіративної роботи, знали явки та товаришів ще по підпільній боротьбі проти польського буржуазно-поміщицького ладу. Так, активну організаційну діяльність на Ровенщині розгорнув колишній член КПЗУ Т. Ф. Новак. Створена й очолена ним інтернаціональна підпільна організація в Ровно — резиденції імперського комісара України та Східної Пруссії Е. Коха — налічувала близько 173 чол. [19, с. 174—175].

Разом із членами ВКП(б) активну роботу по створенню антифашистського підпілля і партизанських загонів проводили місцеві мешканці — колишні члени Комуністичної партії Польщі (КПП) і КПЗУ. Так, з перших місяців окупації діяла підпільна група, створена С. Вронським та М. Чарпотою у Ковелі [22, с. 316]. Ф. Карпенко та Ф. Мазурек організували підпільну групу чисельністю 27 чол. у с. Гулевіце на Ковельщині, Ю. Собсяк та Я. Войтович — групу в Мапєвичах на Волині. У Рокитнянському районі Ровенської області була створена молодіжна підпільна організація на чолі з С. Лебєндським і Г. Гарбовським [9, с. 62; 23, с. 166—169]. За короткий час Р. Сатановський, К. Кухарчик, С. Друждж (Сатановська), Г. Нестерчук створили підпільну антифашистську організацію, яка діяла особливо активно у Висоцькому, Клесівському, Домбровицькому та Рокитнянському районах Ровенської області [17, с. 107].

Яскравим виявом інтернаціоналізму, братерства і дружби радянського та польського народів була діяльність у Львові підпільної антифашистської організації «Народна гвардія імені Івана Франка». Керівником її був комуніст В. Грушин. До складу організації входило понад 600 чол. Підпільні групи діяли у багатьох населених пунктах Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей [8, с. 211—212]. Разом з росіянами — членами ВКП(б) В. Грушиним і М. Березіним, українцями — членом КП(б)У І. Вовком, колишніми членами КПЗУ А. Дацюком, С. Маківкою, І. Павленком, І. Сераковським, Є. Цибухом та іншими мужньо боролися у тилу ворога поляки — член ВКП(б), колишній член КПЗУ А. Полуб'як, колишній член КПП І. Матвішин, А. Лещинський, комсомолець Т. Гаєвський та ін. [6, с. 143—144].

Українські та польські підпільники проводили організаційну, ідейно-політичну діяльність по мобілізації місцевого населення на активну боротьбу з окупантами. Зимою 1941 р. у Хочині Р. Сатановський та його товариші провели конференцію підпільників, на яку зібралось 120 чол. [17, с. 107]. На конференції розглядалось важливе питання — організація активної боротьби з гітлерівськими окупантами.

Громадяни російської, української та інших національностей і народностей СРСР разом з польськими патріотами актив-

но співпрацювали також у лавах партизанських формувань. Правда, наявність поляків у них в 1941 р. була незначною. Це пояснюється тим, що деякий час частина польського населення знаходилася під впливом антирадянської пропаганди польського емігрантського уряду. Однак згодом, зрозумівши мету цієї пропаганди, побачивши істинні дії пролондонських воєк, польські трудящі почали активно вступати до лав народних месників. Новий етап антифашистської боротьби розгорнувся після історичних перемог Червоної Армії під Москвою, Сталінградом, на Курському виступі.

Перші партизанські загони і групи розпочали діяльність у західних областях України весною 1942 р. Зокрема, у районі Маневичів, Рафалівки та Каменя-Каширського діяв загін Ю. Собесяка, в районі Удрицька — українсько-польський загін Я. Бужинського, на Львівщині — загін «Іскра» під командуванням І. Вовка, загін П. Кундіуса, 90% особового складу якого становили поляки [18, с. 113—114], загін «Патріоти слов'ян», очолений росіянином В. Поповим та ін.

На західноукраїнських землях не було такого партизанського формування, де б пліч-о-пліч з українцями не боролися поляки. В бригаді С. Каплуна, наприклад, їх налічувалося понад 100, приблизно стільки ж — у загоні С. Санкова, 45 громадян польської національності — у загоні ім. Ф. Дзержинського під командуванням Я. Галицького, який організаційно входив до складу з'єднання генерала О. Сабурова. Декілька десятків поляків входили до спецзагону Д. Медведєва [23, с. 119, 183, 189, 213, 282]. Чимало поляків-партизанів знаходилось у формуваннях С. Ковпака, О. Федорова, І. Федорова та ін.

Партизанські загони створювали також поляки. Один з них, який носив ім'я О. Невського, організувала сім'я Диковицьких. Командиром загону був батько — Сергій Диковицький, комісаром — син Микола, а начальником штабу — син Андрій [12, с. 23].

Всього, за неповними даними, у партизанських лавах на Україні налічувалося понад 5 тис. поляків [15, с. 167], що становило 3,2% всього особового складу народних месників [10, с. 303]. Діяли вони головним чином у західних областях.

Українське і польське населення, місцеві підпільні організації допомагали партизанам продуктами харчування, медикаментами, виконували партизанські доручення. Так, мешканець Сновидовичів поляк за національністю (прізвище його не встановлене) детально розповів партизанам про підходи до станції Остки, що посприяло успішному завершенню бойової операції — розгромові 5 грудня 1942 р. ворожого гарнізону [12, с. 20].

Із загonom Д. Медведєва та І. Шитова взаємодіяла підпільна «Польська організація збройна» на чолі з Ю. Курятою [22, с. 316]. Допомогу з'єднанню С. Ковпака у проведенні славновісної операції «Сарненський хрест» надали підпільники Р. Сатановського [17, с. 107]. Одночасне висадження в повітря п'яти залізничних мостів, зв'язаних з великим вузлом Сарни, через

який слідували на фронт ворожі війська, було посильною допомогою партизанів С. Ковпака та підпільників Р. Сатановського Червоної Армії (вона в той час вела жорстокий двобій з гітлерівськими полчищами біля стін Сталінграда). Цінну допомогу з'єднанню С. Ковпака під час рейду в Карпати надав польський партизанський загін з 62 чол., очолюваний С. Косибою. Польські бійці були провідниками з'єднання, брали участь спільно з українськими партизанами у багатьох боях, у тому числі в розгромі поліцейської дільниці в Солотвино, прориві ворожого оточення між селами Зелена й Зеленічка та ін. Усього польські бійці загону С. Косиви пройшли з ковпаківцями близько 150 км. За цей час разом з ними висадили в повітря або спалили кілька десятків шосейних і залізничних мостів. У нафтовому районі Россульна—Яблонів—Старуня—Манява—Пасічна спалили 11 нафтових вишок і вісім баків бензину, розгромили 18 дільниць українських буржуазних націоналістів і дві дільниці гестапо [24, с. 11].

Чимало польських патріотів — підпільників і партизанів були активними помічниками легендарного радянського розвідника М. Кузнецова. Це — Я. Камінський, М. Стефанський, Л. Лісовська та ін. Я. Камінський був пліч-о-пліч з М. Кузнецовим до останньої хвилини життя мужнього розвідника. За виявлений у боях з ворогом героїзм він був удостоєний найвищої нагороди Радянського Союзу — ордена Леніна.

ЦК КП(б)У приділяв велику увагу залученню поляків до партизанської боротьби з ворогом. У резолюції від травня 1943 р. ЦК зобов'язав усіх секретарів підпільних обласних комітетів партії, командирів партизанських формувань надати всебічну допомогу полякам у формуванні національних партизанських загонів і забезпечити їх командно-політичними кадрами, зброєю, боеприпасами [4, с. 34]. Такі партизанські сили діяли при з'єднанні О. Сабурова — загін ім. Т. Костюшка під командуванням Р. Сатановського, у з'єднанні В. Бегми — загін М. Куніцького, у з'єднанні І. Шитова — загін ім. Ф. Е. Дзержинського на чолі з К. Туркевичем. При допомозі загону Д. Медведєва був організований польський партизанський загін у Клесівському районі. Ініціатор його створення і командир — поляк А. Горбовський. Загін налічував близько 100 бійців [16, с. 270—271].

У складі з'єднання О. Федорова діяв загін, реорганізований у лютому 1944 р. у польську партизанську бригаду ім. В. Василевської під командуванням С. Шелеста. У бригаді налічувалося близько 400 поляків, у тому числі декілька російських та українських спеціалістів мінної справи, радистів. Українські партизани передали польським бойовим побратимам додатково 10 ручних кулеметів, 300 автоматів, значну кількість боеприпасів і вибухівки [13, с. 174—175]. Створення самостійної бригади ім. В. Василевської «повністю відповідало настроям і місцевих поляків, і тих, хто втік сюди з-за Бугу, — зазначав О. Федоров. — Факт існування саме польської партизанської

бригади начебто ще і ще раз говорив патріотам: «Польща жива! Польща бореться» [21, с. 85, 231—232].

Великим польським партизанським формуванням була бригада ім. М. Фрунзе чисельністю 400 чол., створена на базі з'єднання В. Бегми. Згодом у з'єднання «Ще Польска не згинела», яке налічувало понад 800 бійців, переріс загін ім. Т. Костюшка під командуванням Р. Сатановського [17, с. 108].

У західних районах України діяли також польські селянські загони самооборони — «Батальйони хлопські». В багатьох випадках значну допомогу у їх створенні надавали українські партизани. Ці загони, в міру своїх можливостей, вели активну бойову діяльність, захищаючи селян від терору і репресій гітлерівських окупантів та їхніх прислужників.

На цій території знаходилися також підпільні центри, їх збройні організації, підпорядковані польському уряду в еміграції. Проте такі загони, зайнявши вичікувальну позицію «стояння зі зброєю біля ноги», не боролися з гітлерівцями. Основні їх зусилля були спрямовані на організацію й концентрацію сил для виконання виробленого плану «Бужа» — захоплення влади в районах, які невдовзі мали бути звільнені частинами Червоної Армії.

Один з таких загонів був створений недалеко від Старої Гути. Реакціонери розстріляли поляків-комуністів із українсько-польських сіл і пригрозили населенню, що за невиконання їхніх вказівок всіх чекає така ж доля [7, с. 200]. На совісті представників польського емігрантського уряду, зокрема, лежить трагедія с. Гута Степанська на Ровенщині. Весною 1943 р. тут зібралося близько 10 тис. поляків, які втекли з навколишніх сіл від терору банд гітлерівських прислужників. Обстановка склалася така, що врятування втікачів могло бути забезпечене тільки шляхом евакуації в зону дій українських партизанських з'єднань. Однак польські емісари, боячись втратити свій вплив, зірвали її. А тисячний загін самооборони, створений при допомозі народних месників, не зміг довго протистояти переважаючим силам націоналістів. Зломивши опір бійців самооборони, бандити по-звірячому замучили близько 2 тис. мирних польських мешканців. Лише збройне втручання в ці страшні події частини українських партизанів (основні сили їх відбивали атаки інших банд) припинило нелюдське свавілля націоналістів [14, с. 126].

Ведучи шалену антирадянську пропаганду, польські реакціонери заманили нібито для переговорів групу партизанів з 12 чол. на чолі з Воробйовим і, напавши на неї зненацька, всіх знищили [5, с. 271].

Отже, у західних областях УРСР українські й польські партизани змушені були проводити боротьбу з гітлерівськими окупантами і з бандами українських та польських націоналістів. Але, незважаючи на складність обстановки, в якій доводилося діяти народним месникам, вони завдали ворогові значних втрат, зводили нанівець задуми націоналістів.

Активними діями партизани зуміли надати неоціненну допомогу героїчній Червоній Армії у двобої з німецько-фашистськими полчищами. Зокрема, немало пущених під укіс ворожих ешелонів, підірваних мостів, розгромлених німецьких господарств, знищених складів, автомашин, близько 12 тис. фашистів та їхніх прислужників було на бойовому рахунку загону Д. Медведєва [16, с. 444]. З весни 1943 р. до весни 1944 р. партизани з'єднання «Єще Польска не згінела» здійснили 35 боїв і сутичок, під час яких знищили 15 локомотивів, 49 вагонів, 5 автомашин, 26 шосейних мостів, 2 поліцейські дільниці [22, с. 316]. Загін П. Кундіуса, що налічував близько 200 чол., переправив за лінію фронту 600 радянських патріотів, пустив під укіс 11 ворожих ешелонів, спалив ешелон з нафтою, 37 разів пошкоджував телефонно-телеграфну лінію і двічі — телефонний підземний кабель гітлерівських військ, знищив 7 паровозів, 32 вагони, 2 танки «тигр», 5 німецьких господарств, ліквідував 536 гітлерівців та українських націоналістів, вивів з ладу ряд ворожих підприємств [11, с. 35].

Успішні спільні дії українських партизанів, їхніх бойових польських побратимів проти спільного ворога — фашизму ще раз на ділі підтвердили життєву силу ленінських слів: «...Коли мільйони трудящих об'єднуються, як один, ідучи за кращими людьми свого класу, — тоді перемога забезпечена» [2, с. 222].

У жорстоких боях з фашизмом народилося і пройшло суворе випробування бойове братерство українського й польського народів. Омите кров'ю кращих представників, воно навіки скріпило дружбу двох народів-побратимів.

1. *Ленін В. І.* Партизанська війна // Повне збір. творів. Т. 14. 2. *Ленін В. І.* Про трудову дисципліну // Повне збір. творів. Т. 40. 3. КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК. М., 1971. Т. 6. 4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1971. Т. 2. 5. *Бринський А. П.* По той бік фронту: Спогади партизана. К., 1978. Кн. 2. 6. *Буцко Н. А., Замлинський В. А.* Боевое содружество советских и польских партизан в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками // СССР и Польша: Интернациональные связи — история и современность: В 2 т. М., 1978. Т. 2. 7. *Вершигора П. П.* Люди з чистою совістю. К., 1975. 8. *Григорович Д. Ф., Замлинський В. А., Немятей В. Н.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1980. 9. *Замлинський В.* Караюча земля. Львів, 1965. 10. *История Великой Отечественной войны: В 6 т. М., 1968. Т. 6. 11. Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. К., 1968. 12. Кизя Л. Є.* Дружба, скріплена кров'ю // Дружба та співробітництво народів України і Польщі. К., 1967. 13. *Клоков В. И.* Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). К., 1961. 14. *Клоков В. І.* Бойова співдружність українських та польських партизанів на західноукраїнських землях в роки Великої Вітчизняної війни // Незборима сила ідей Жовтня. К., 1967. 15. *Кравченко И. С.* Интернациональный характер советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Боевое содружество советского и польского народов. М., 1973. 16. *Медведев Д. Н.* Сильные духом. К., 1978. 17. *Сабуров О. М.* У тяжкі роки. К., 1973. 18. *Собесак Ю.* Деякі питання спільної боротьби польських і українських партизанів проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни // Незборима сила ідей Жовтня. К., 1967. 19. *Старожилон Н. В.* Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. К., 1983. 20. Україн-

ська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1967. Т. 1. 21. Федоров О. Ф. Остання зима. К., 1982. 22. *Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S.* Polacy w ruchu oporu narodów Europy 1939—1945. Warszawa, 1977. 23. *Góra W., Juchniewicz M.* Walczyli razem: O współdziałaniu polskich i radzieckich oddziałów partyzanckich w latach drugiej wojny światowej. Lublin, 1972. 24. *Za wolność i lud.* 1974. N 6.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.87

М. М. КАНІСТРАТЕНКО, *викл.,*
Харківський інститут культури

БОЛГАРСЬКА РОБІТНИЧА ПРЕСА 1926—1934 рр. ПРО КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В СРСР

Важливою складовою частиною ідеологічної роботи Болгарської комуністичної партії в 20—30-ті роки була пропаганда успіхів Радянського Союзу в будівництві нового соціалістичного суспільства. Налагодивши видання численних легальних партійних газет і журналів, БКП поставила перед ними завдання широко ознайомлювати болгарських трудящих з успіхами радянського народу у розвитку господарства, досягненнями в культурному будівництві.

Питання висвітлення болгарською робітничою пресою культурного будівництва в СРСР у 1926—1934 рр. недостатньо вивчені радянськими і болгарськими істориками. Лише декілька праць радянських дослідників якоюсь мірою торкаються цієї проблеми. Це статті Р. П. Гришиної [17], В. І. Злидзева [18], Л. О. Пашковського [22], Г. Й. Чернявського [26], а також дисертація Л. О. Пашковського [23]. Серед досліджень болгарських істориків необхідно назвати праці Б. Григорова [30], В. Колевського [31; 32], Д. Маркишки-Мишлякової та М. Лазарова [34], Ц. Ніколова [35], Ц. Стефанова [37], а також колективну працю «БКП та справа Жовтня 1917—1944» [28].

Актуальність теми, недостатнє її вивчення і визначили зацікавлення нею автора. У статті робиться спроба проаналізувати, якою мірою болгарська робітнича преса висвітлювала соціалістичні перетворення в СРСР у галузі культури, висвітлити характер матеріалів, що використовувалися з цією метою, особливості їх публікації. До написання статті, крім робітничої преси Болгарії, залучалися також документи Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном, спогади діячів революційного руху Болгарії 20—30-х років.

Болгарська буржуазія робила все можливе, щоб перешкодити проникненню у країну правди про Радянський Союз, його великі успіхи на фронті соціалістичного будівництва. Було заборонено ввозити радянські газети і журнали, їх читання і розповсюдження переслідувалося реакційним законом про захист держави, видання радянських книг, а також перегляд кінофільмів всіляко обмежувалися владою. Тривалий час прави-

телі Болгарії перешкоджали поїздки робітничо-селянської делегації в СРСР, буржуазна преса регулярно вміщувала наклепницькі матеріали про хід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, прагнучи посіяти недовіру серед трудящих мас до першої в світі країни соціалізму.

Редакції демократичних газет і журналів, передові громадські діячі, письменники, журналісти в цій складній обстановці активно шукали і знаходили можливості одержувати інформацію про СРСР і поширювати її серед широких трудящих мас Болгарії. Одним з важливих каналів інформації було встановлення контактів із Всесоюзним товариством культурного зв'язку з закордоном. Так, восени 1927 р. редакція газети «Младежка дума» звернулася до товариства з листом, в якому висловлювалося прохання надсилати радянські газети і журнали [1, оп. 2, спр. 27, арк. 135]. У доповіді референта товариства по Балканських країнах зазначалося, що перше півріччя 1929 р. дало змогу створити ґрунт для дальшого розвитку роботи в Болгарії. В той час товариство вже порівняно регулярно постачало окремими статтями та фотографіями газети «Работническо дело», «Младежка дума», «Младежка искра», журнали «Наковалня», «Народна просвета» та ін. [26, с. 122]. Пізніше були встановлені тісні контакти товариства з редакціями газет «Работнически литературен фронт» і «Поглед» [1, оп. 6, спр. 814, арк. 3, 5, 6, спр. 815, арк. 5—7, 9—10, 12, 15—17, спр. 816, арк. 12, 16, 17, 20, 23]. Так, редакція газети «Поглед» одержувала від товариства журнали «Наши достижения», «Строим», «Советский театр», «Пролеткино», «Пролетарское фото», «За пролетарское искусство», «Октябрь», «СССР на стройке», «ВОКС» та ін. [1, оп. 6, спр. 816, арк. 12, 16, 17, 20, 23]. З 1929 р. постійним кореспондентом товариства був молодий комсомолец Л. Огнянов (псевдонім Ризор), який отримував значну кількість радянської періодики, літератури та інших матеріалів [1, оп. 2, спр. 59, арк. 122—128]. Після повернення в 1932 р. до Болгарії визначний пропагандист марксизму, журналіст і літературний критик Г. Бакалов також отримував радянську періодику через товариство [1, оп. 6, спр. 820, арк. 3]. Матеріали, які надсилало товариство, активно використовувалися робітничою пресою Болгарії, про що свідчить ряд документів. В одному з листів до товариства, написаному Л. Огняновим-Ризором від імені редакції газети «Работнически литературен фронт» 15 серпня 1930 р., зокрема, сповіщалося: «З деякого часу виходить «Поглед», ілюстрована щотижнева пролетарська газета. Там можна буде використати всі фотографії, які ви мені до цього часу надсилали. Надсилайте регулярно щотижня по 3—5 нових фото: майже всі будуть надруковані в «Погледі». . . В цілому робота йде так, що без використання не залишається жодний матеріал з того, що ВТКЗ мені надсилає» [1, оп. 6, спр. 814, арк. 5]. В одному з документів містилося прохання надіслати інвалюту уповноваженим товариства в ряді країн (суми призначалися на період до 1 січня 1930 р.),

в тому числі і до Болгарії 50 золотих карбованців через О. Бесслера — німецького комуніста, який у складі делегації робітників-есперантистів у 1927 р. відвідав СРСР. Через нього підтримувався зв'язок між радянськими та болгарськими есперантистами, а також між товариством і редакційним прогресивних болгарських видань. У документі зазначалося: «Судячи з преси, яку ми отримуємо з Болгарії, матеріали, що надсилаються через Бесслера, використовуються повністю. Зазначену суму прошу переслати Бесслеру для покриття затрат по пересилці книг, літератури та ін.» [1, оп. 1, спр. 146, арк. 5]. Л. Огнянов-Ризор та викладач Білоруського університету Д. С. Снежка протягом чотирьох років вели між собою листування. Д. С. Снежка надсилав до Болгарії статті про культурне життя Білорусії, новинки білоруської літератури, журнали, газети [21, с. 97]. Одержані таким шляхом матеріали були надруковані в газетах «Новини», «Ведрина» [21, с. 118], журналі «Наковалня» [10, 1928, 9 май, 1929, 23 май; 21, с. 118—119]. В першій половині 30-х років В. Александров інколи одержував «Литературную газету» і «За рубежом», а інформацію про культурне життя в СРСР, почерпнуту з них, вміщував у газеті «Литературен глас» [27, с. 215]. Велику роботу по розповсюдженню радянських матеріалів, у яких пропагувалися культурні досягнення СРСР, проводило представництво радянського «Інтуристу» в Болгарії, створене у 1933 р. при кооперації «Съгласие» [19, с. 22]. До редакцій прогресивних газет радянські видання потрапляли і по нелегальних каналах партії [39, с. 186].

В обстановці терору в Болгарії інформація про культурне життя в СРСР легше доладала перешкоди з боку цензури порівняно з повідомленнями про господарський розвиток, суспільно-політичні події в СРСР. Ця обставина сприяла публікації в робітничій пресі значної кількості статей, заміток, репортажів, листів, відгуків про різні сторони культурного будівництва в Радянському Союзі.

Питання культурного будівництва в СРСР висвітлювалися на сторінках легальних партійних газет «Новини» та «Работническое дело», в органі незалежних профспілок газеті «Единство», газеті «Ведрина» А. Страшимірова та ін. Але основним популяризатором культурного будівництва в СРСР у другій половині 20-х років був журнал «Наковалня», який видавався з 1925 р. до 1933 р. пролетарським поетом Д. Поляновим. Велику увагу журнал приділяв висвітленню питань культурної революції в СРСР, політики ВКП(б) у галузі культури. На його сторінках вміщувалися статті народного комісара освіти СРСР А. В. Луначарського «Література як ідеологічна надбудова» [10, 1926, 7, 14, 21, 28 октомв., 4, 11 ноемв.], «Культура в Західній Європі і в СРСР» [10, 1932, 27 януар.], а також болгарських прогресивних діячів культури Г. Бакалова «Російська пролетарська поезія» [10, 1927, 5, 12, 19 май, 16, 23, 30 юні], С. Гановського «Плеханов і Ленін у галузі літератури та мистецтва» [10, 1931, 15, 31 декаемв.], Д. Полянова «Ленін про

літературу та мистецтво» [10, 1930, 30 януар.], «Плеханов і Ленін у галузі літератури та мистецтва» [10, 1931, 31 октомв., 15, 30 ноемв.]. Журнал друкував переклади матеріалів радянської преси — статті А. В. Луначарського «Боротьба за союз науки і праці», раніше опублікованої в «Известиях» [10, 1929, 10 март], передмови М. Горького до другого видання творів М. Пришвіна з журналу «Красная новь» [10, 1927, 10 фебр.], статті «Десять років пролетарській літературі» з журналу «На литературном посту» [10, 1927, 3 ноемв.] та ін.

В 1929—1934 рр. у Болгарії під керівництвом БКП видавався літературний тижневик «Работнически литературен фронт», який інформував читачів про різні аспекти розвитку соціалістичної культури в СРСР. Всього вийшло 176 номерів, і з них 40 було конфісковано поліцією. В газеті співпрацювали визначні болгарські суспільствознавці і письменники Т. Павлов, С. Гановський, Г. Бакалов, А. Жендов, Н. Ланков, Г. Караславов [34, с. 12]. В рубриках «Культурна хроніка», «Інформація», «Повідомлення», «Хроніка», «Міжнародна хроніка», «Радянська хроніка» регулярно повідомлялося про літературне життя в СРСР, розвиток театрального і кіномистецтва, вмішувалися дискусійні матеріали, присвячені аналізу ленінської теоретичної спадщини в галузі літератури та мистецтва [13, 1931, 7, 28 октомв.; 1932, 16 фебр., 8, 23, 29 юли]. За допомогою Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордонно тижневик «Работнически литературен фронт» провів міжнародну анкету про радянське кіно, яка містила такі, зокрема, питання: як ставиться болгарська влада до радянського кіно, як краще ввозити радянські фільми до Болгарії, чим пояснюється великий успіх радянських кінофільмів [1, оп. 2, спр. 92, арк. 69, оп. 6, спр. 814, арк. 3, 5, 6, спр. 815, арк. 5—7, 9—10, 12, 15—17; 19—21, 23, 26—27, 29, 32, 34—45, 52, 53, 55, 56; 13; 1930; 16; 30 апр., 7 май, 20 авг.; 1931, 1 апр.]. Важливою формою пропаганди досягнень радянської культури була публікація витягів із анкет з відповідями радянських письменників, розмінених в «Литературной газете» [13, 1933, 24 декаемв.], а також відповідей на питання «Литературной газеты», поставлені письменникам Заходу в зв'язку із 15-ю річницею Великого Жовтня [13, 1932, 27 декаемв.].

Пізніше різні сторони культурного життя радянського народу висвітлювалися також у газетах «Ехо», «Поглед», «Международен език», «Международен рабселкор», «Фронт на трудово-борческите писатели в България», журналах «Звезда», «Щит», на сторінках периферійної лівонастроеної літературної преси — газет «Светлоструй» (село Штриклево Русенського округу), «Хоризонт» (місто Казанлик) [38, с. 13—14].

Знайомлячи читачів з культурним будівництвом в СРСР, болгарська робітничка преса підкреслювала, що культурна революція є важливою складовою частиною плану будівництва соціалізму в СРСР. У статтях «Культурна революція в СРСР» [13, 1930, 30 апріл], «СРСР як культурний фактор» [13, 1933,

5 ноемв.], «Культурне будівництво у Радянському Союзі» [14, 1929, 25 септемв.] підкреслювалося велике значення культурних перетворень для всього радянського народу. Про широкий розмах культурного будівництва в період виконання першого п'ятирічного плану повідомлялося в статтях «П'ятирічка» [14, 1929, 24 октомв.], «СРСР, п'ятирічний план і мистецтво» [13, 1929, 25 декемв.]. Розповідаючи читачам про культурне життя в СРСР, П. Нанетов, перший болгарський робітничий делегат, який відвідав у 1931 р. Радянський Союз, зазначав, що «мистецтво в СРСР — це нове мистецтво соціалістичного будівництва... нової пролетарської культури і творчості. Радянська влада робить все можливе, щоб піднести культурний рівень мас, перевиховати їх, надихнути й скерувати їхню працю... на боротьбу за повну перемогу світового пролетаріату, за торжество світової пролетарської революції» [5, 1931, 17 септемв.]. Був вміщений також ряд матеріалів, які висвітлювали поїздки до Радянського Союзу зарубіжних письменників А. Барбюса [10, 1927, 22 септемв.], Л. Дюртена [10, 1927, 8 декемв.], Ж. Дюамеля [10, 1927, 28 юли, 4, 18 авг., 8 септемв.], Р. Тагора [10, 1931, 31 март], Б. Шоу [5, 1931, 7, 8 авг.] та ін. І хоча деякі з них, як це було у випадку з Ж. Дюамелем, не змогли об'єктивно і всебічно висвітлити хід соціалістичного будівництва в СРСР, такі публікації сприяли викриттю різноманітних вигадок болгарської буржуазії про СРСР. Журнал «Наковалня» друкував також матеріали, які викривали тенденційність буржуазної преси в розповідях про культурне життя радянського народу [10, 1928, 2 авг.]. Був опублікований виступ робітничого депутата Г. Костова в Народних зборах Болгарії, спрямований проти реакційної політики болгарської буржуазії в галузі освіти. В ньому йшлося про високий рівень розвитку науки в СРСР, про глибокі зміни в галузі освіти, які відбулися за роки Радянської влади [15, 1931, 28 декемв.]. В надрукованому газетою «Ведрина» листі болгарської письменниці А. Каріми, яка відвідала СРСР і ознайомила з життям радянського народу, викривалася брехня офіціозу «Демократически сговор» про культурне життя в СРСР [2, 1927, 9 ноемв.]. На міжнародних виставках у Відні, Дрездені, Лейпцігу, Копенгагені, Кельні Радянський Союз демонстрував усьому світові свої досягнення в економічному і культурному розвитку, які мусила визнати навіть буржуазна преса. Детальна інформація про радянські павільйони на міжнародних виставках неодноразово вміщувалася на сторінках болгарської робітничої преси [11, 1927, 27, 28 септемв., 14, 1928, 25 март, 10, 1928; 2 авг.; 5, 1930, 11 март; 3, 1930, 15 юни; 12, 1933, 18 юни]. Важливим засобом пропаганди досягнень СРСР у галузі культури була публікація в пресі великої кількості листів з СРСР, в яких розповідалося про систему освіти у Радянському Союзі, про життя студентської молоді, розвиток культури народів СРСР [8, 1931, 15 октомв., 1932, 15 януар., 16 февр.; 9, 1933, 1 юли, 1934, 3 януар., 21 февр.].

Популяризував успіхи радянського народу в культурному будівництві ілюстративний матеріал, який вміщувався в газетах «Поглед», «Фронт на трудовоборческите писатели в България», в журналі «Наковалня». Це сюжетні фотографії «Радіо у білоруському селі» [12, 1930, 17 авг.], «Відвідання О. М. Горьким виставки в Москві «15 років радянському мистецтву» [12, 1933, 20 септемв.], фотографія колгоспників у колишній імператорській ложі Великого театру в Москві за підписом «Там, де колись царі...» [12, 1934, 13 януар.], портрети радянських письменників та поетів С. Єсеніна [10, 1926, 21 януар.], В. Маяковського [10, 1930, 26 април], А. Серафимовича [16, 1933, 1 февр.] та ін.

Болгарська робітнича преса всебічно висвітлювала ту дійсно титанічну роботу, яку проводили ВКП(б) і Радянська держава по ліквідації неписьменності, створенню і розвитку справді народної системи освіти. Так, був надрукований фрагмент доповіді А. В. Луначарського про розвиток освіти в СРСР, виголошеної на засіданні ЦВК СРСР [11, 1927, 31 октомв.; 14, 1927, 30 октомв.]. Болгарські читачі ознайомились зі статтею Н. К. Крупської «Десять років радянської освіти» [11, 1927, 24 декемв.]. В статті «Грамотність в СРСР» [4, 1928, 4 април] зазначалося, що за період з 1925 р. до 1927 р. було навчено читати і писати мільйон дорослого населення, 90% якого — селяни. В іншій статті — «Ліквідація неписьменності» [3, 1930, 1 юни] — наводилися цифри, які свідчили про успіхи радянського народу в боротьбі з неписьменністю. Підкреслювалося, що в 1920—1929 навч. рр. в СРСР навчилися читати й писати 10,5 млн. чол. За роки Радянської влади створена писемність народів, які не мали її до Жовтневої революції. В статті зазначалося також, що серед робітників промисловості неписьменних не більше 4—5%. Ряд матеріалів був присвячений будівництву нових шкіл в СРСР, розвитку освіти в національних районах [5, 1931, 2 септемв., 1934, 29 март; 13, 1932, 27 февр.]. В промові на Народних зборах депутат робітничої партії Д. Дмитров, вказуючи на тяжке становище системи шкільної освіти в Болгарії, підкреслив незаперечні досягнення СРСР у розвитку всіх форм навчання [14, 1928, 1 юли].

Газета «Поглед» вмістила дві статті, в яких аналізувалося становище шкільної освіти в СРСР і США. Відзначаючи великі успіхи радянської школи в справі навчання і виховання молоді, газета особливо підкреслювала зростання рівня освіти в національних районах. Повідомлялося про відкриття нових шкіл на Півночі, Далекому Сході, в Казахстані [12, 1933, 29 септемв.]. У статті «Самоврядування в школах» розповідалося про учнів шкіл м. Харкова, їхню участь в суспільному та культурному житті. Автор статті робив висновок, що «радянська школа справді є школою соціалістичного виховання мас» [9, 1934, 11 февр.]. Преса неодноразово розповідала про розвиток системи професійно-технічного навчання в СРСР, повідомляла про створення при заводах і фабриках училищ та курсів. За-

значалося, що тим самим долався розрив між школою та виробництвом [12, 1931, 19 април, 16 авг., 6 септемв., 1933, 28 май].

Ряд матеріалів був присвячений розвитку вищої школи в СРСР [10, 1927, 27 октомв., 1928, 19 януар.; 11, 1927, 12 ноемв.; 14, 1929, 6 април; 5, 1931, 25 юли]. В статті «Радянське студентство» повідомлялося, що в 1931 р. в СРСР налічувалося 1,5 млн. студентів, насамперед вихідців із робітників та селян. «Студенти в Радянському Союзі користуються не тільки безкоштовним навчанням, кабінетами, лабораторіями і т. д., — підкреслювалося в статті, — а й одержують від держави стипендії» [12, 1933, 11 юни].

Значне місце в інформації робітничої преси відводилося досягненням радянської науки. Наголошуючи на постійному піклуванні Радянської держави про розвиток науки, про умови життя і праці радянських учених, «Работнически литературен фронт» надрукував під заголовком «Ніде в світі наука не оточена такою великою увагою, як в СРСР» лист-подяку групи радянських академіків керівникам партії і уряду [13, 1933, 10 декемв.]. В пресі висвітлювалися діяльність Академії наук СРСР [10, 1927, 8 декемв., 1928, 8, 22 ноемв.], Академії наук УРСР [3, 1930, 29 май], науково-дослідних інститутів [10, 1927, 7 април; 14, 1929, 17 септемв.; 5, 1931, 27 април, 17 декемв.], повідомлялося про з'їзди, конференції радянських учених [5, 1931, 17 декемв.; 12, 1934, 20 май]. Про розвиток радянської науки і техніки йшлося в статті академіка Г. М. Кржижанівського, надрукованій в журналі «Наковалня» [10, 1933, 5 февр.]. Окремі публікації знайомили трудящих Болгарії з визначними радянськими вченими. Так, у журналі «Наковалня» були вміщені фрагменти промови академіка І. П. Павлова на XIV з'їзді фізіологів [10, 1933, 5 февр.], «Фронт на трудово-борческите писатели в България» повідомив про обрання в 1930 р. відомого вченого-славіста, професора Ленінградського університету М. С. Державіна членом Болгарської академії наук [16, 1932, 10 декемв.], радянським ученим присвятив свою статтю Г. Ніколов-Свінтіла [10, 1927, 3 ноемв.].

З робітничої преси трудящі Болгарії дізналися про героїв експедиції криголама «Челюскін» [5, 1934, 17 април], про полярну експедицію радянського криголама «Седов» [12, 1930, 10 авг.], про досягнення радянського повітроплавання [14, 1931, 30 септемв.; 13, 1933, 11 октомв.; 12, 1933, 25 юни].

Велика група матеріалів висвітлювала стан видавничої справи в СРСР. У статті Хр. Радевського «Радянська книга» зазначалося, що в Радянському Союзі видається стільки книг, скільки в п'яти найбільших капіталістичних країнах — США, Німеччині, Англії, Франції та Італії, разом узятих [13, 1934, 17 май]. Стаття Г. Бакалова «Найкрупніше книговидавництво в світі» знайомила читачів з роботою Держвидаву. У ній повідомлялося і про вихід великим тиражем творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна [10, 1928, 8 март]. Журнал «Нако-

валня» інформував читачів про видання в СРСР як радянської наукової і художньої літератури [10, 1928, 8 поемв.], так і творів багатьох зарубіжних письменників — Дж. Лондона, Дж. Голсуорсі, Е. Сінклера та ін. [10, 1928, 25 октомв.], розповідав про виставку книг в СРСР, про нові видання, присвячені 10-річчю Великого Жовтня [10, 1927, 27 октомв.]. «Поглед» умістив замітку про успіх виставок радянських книг у Парижі, Берліні, Лейпцигу, Цюриху, Кембріджі, Нью-Йорку та інших містах [12, 1930, 19 октомв.].

Один із номерів газети «Поглед» присвячувався розвитку преси в СРСР [12, 1931, 3 май]. Розкриваючи роль преси в боротьбі радянського народу за побудову соціалізму, «Поглед» зазначав, що вона є одночасно «агітатором, носієм нової культури в маси і органом громадського самоконтролю». Розвінчувалися вигадки болгарської буржуазної газети «Зора» про «заборону критики» в СРСР. У статті «Радянська преса — велике досягнення» підкреслювалося, що в СРСР преса служить інтересам не групи людей, а багатомільйонних мас, що її автори — не окремі професійні шарлатани, а вихідці з тих же мас, що «радянський читач тепер найбільш обізнаний читач у світі» [12, 1934, 6 май]. В іншій статті — «Кому служить французька преса?» — зазначалося, що майже всі буржуазні газети належать невеликій групі капіталістів, без згоди яких не друкується жодне повідомлення. Тут же було вміщене висловлювання американського письменника Е. Сінклера про відсутність свободи друку в США. Успіхам радянської преси були присвячені також інші матеріали [10, 1927, 3 поемв., 1929, 20 юни, 18 юлі; 13, 1930, 22 октомв., 1932, 31 май].

Болгарська робітничка преса надрукувала декілька повідомлень про розвиток бібліотечної справи в СРСР [4, 1929, 7 фебр.; 13, 1933, 10 май, 1934, 10 май].

Широко і всебічно висвітлювалися великі успіхи радянської літератури. Читачі мали змогу ознайомитися з найважливішими рішеннями ВКП(б) у галузі літератури та мистецтва. В статті Г. Лелевича «Про молоду пролетарську літературу» [10, 1926, 16 декаемв.] розповідалося про завдання, які ставилися перед радянською літературою у той час. Хр. Радевський ознайомив читачів з найважливішими положеннями постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» [13, 1932, 19 юлі]. На тісний зв'язок художньої літератури з процесом соціалістичного будівництва, що знайшов відображення в таких творах, як «Енергія» Ф. Гладкова, «Час, уперед!» В. Катаєва, «Піднята цілина» М. Шолохова, вказувалося у статті радянського автора П. Юдіна «Нова, небачена література» [7, 1934, 15 фебр., с. 386—392]. Друкувалися повідомлення про з'їзди, конференції радянських письменників [13, 1931, 14 януар., 9 април, 18 юни, 1934, 27 април, 22 юни].

Робітничка преса широко знайомила читачів з кращими творами радянських письменників та поетів, з їхнім життям і творчістю [10, 1927, 24, 31 март, 1930, 26 април; 16, 1933, 1 фебр.].

Статті «До п'ятнадцятиріччя радянської літератури» [7, 1933, 30 януар.], «Радянська література між XVI та XVII з'їздами ВКП(б)» [13, 1934, 17 май] розповідали про найважливіші події літературного життя в СРСР. Д. Полянов у статті «Дві російські літератури» висвітлив процес розвитку російської радянської літератури і занепад емігрантської [10, 1928, 9 май]. Робітнича преса виступала з викриттям брехливих заяв буржуазної пропаганди, що нібито в Радянській Росії немає свободи творчості, письменники змушені працювати за «вказівкою» партії [10, 1926, 30 септемв., 1927, 21 юли].

Значну увагу болгарська робітнича преса приділяла повідомленням про розвиток у Радянському Союзі порівняно нового виду мистецтва — кіно. Друкувалися матеріали про роботу «Межрабпомфільма» [3, 1930, 1 юни], «Культкіно» [10, 1929, 9 май], про створення кінопоїзда для обслуговування радгоспів і колгоспів [13, 1929, 29 октомв.]. Стаття А. Барбюса «Нові радянські фільми» знайомила з досягненнями радянської кінопромисловості, розповідала про нові кінострічки [10, 1929, 16 май]. Демонстрування більшості радянських фільмів було заборонено в Болгарії, але про кращі з них, такі, як «Мати», «Генеральна лінія», «Земля», «Арсенал», про творчість визначних кіномитців С. Ейзенштейна, О. Довженка, В. Пудовкіна, болгарські трудящі дізнавалися зі своїх газет [2, 1927, 9 ноемв.; 4, 1928, 19 септемв.; 5, 1930, 19 май, 4 юни; 12, 1930, 17 авг.]. Газета «Неделно ехо» опублікувала відкритий лист С. Ейзенштейна міністру пропаганди фашистської Німеччини Й. Геббельсу, в якому підкреслювалося, що перетворення кіно в інструмент нацистської пропаганди призвело до смерті справжнього кіномистецтва в гітлерівській Німеччині [6, 1934, 6 май].

Публікувалися також матеріали про розвиток радянського театрального мистецтва [10, 1928, 8 март, 1930, 15 юни; 13, 1933, 27 февр.; 16, 1933, 10 февр.], гастролі театрального колективу Є. Вахтангова в Парижі [10, 1928, 2 авг.], міжнародну театральну олімпіаду в Москві [12, 1933, 18 юни].

Значну увагу робітнича преса приділяла розвиткові національної культури народів СРСР. Стаття «Національна політика Радянської влади» [7, 1932, 15 авг.] розповідала про заходи партії та уряду, спрямовані на ліквідацію фактичної нерівності між народами СРСР. У ній, зокрема, йшлося про створення в Ленінграді робітничого факультету для народів Півночі — алеутів, камчадалів, чукчів, тунгусів. У іншій статті — «Центр-видав» — розповідалося про створення за роки Радянської влади писемності 20 народностей СРСР [12, 1931, 30 авг.]. М. В. Сергієвський, проректор Московського університету, автор перших граматики та словника циганської мови, написав для журналу «Звезда» статтю про культурний розвиток циган в СРСР [7, 1932, 30 октомв.].

Отже, в 1926—1934 рр. болгарська робітнича преса широко і всебічно висвітлювала процес культурного будівництва в СРСР. Публікації відзначалися широтою, достовірністю інфор-

мації, оперативністю її публікації. Болгарські трудящі мали змогу не тільки стежити за будівництвом нової соціалістичної культури, а й ознайомитися з творами визначних радянських письменників, поетів. Це допомагало краще пізнати життя в СРСР, усвідомити переваги соціалістичного ладу, сприяло активізації руху солідарності болгарського народу з братнім радянським народом, піднесенню в цілому революційної боротьби в Болгарії.

1. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, ф. 5283. 2. Ведрина. 3. Вести. 4. Единство. 5. Ехо. 6. Неделно ехо. 7. Звезда. 8. Международен език. 9. Международен рабселкор. 10. Наковалия. 11. Новини. 12. Поглед. 13. Работнически литературен фронт. 14. Работническо дело. 15. Работническо-селско знаме. 16. Фронт на трудовоборческите писатели в България. 17. *Гришина Р. П.* Из истории идеологической борьбы БКП в 1929—1934 гг. // Советское славяноведение. 1969. № 4. 18. *Злыднев В. И.* Из истории установления советско-болгарских культурных связей (конец 20-х—начало 30-х годов) // Советское славяноведение. 1965. № 1. 19. *Матеев Б. П.* Коллективизация в СССР и кооперативное движение в Болгарии в 30-х—начале 40-х годов // Советское славяноведение. 1967. № 1. 20. *Мельцер Д. Б.* Советско-болгарские отношения (1917—1935). Минск, 1975. 21. *Мельцер Д. Б.* Белоруссия и Болгария: Дружба вечная, нерушимая. 681—1981. Минск, 1981. 22. *Пащковский Л. А.* Деятельность ВОКСа по развитию советско-болгарских культурных связей (1932—1934) // Советское славяноведение. Минск, 1969. 23. *Пащковский Л. А.* Культурные связи между Советским Союзом и Болгарией в 1934—1941 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Харьков, 1969. 24. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976. 25. *Топалова Ю. И.* Коммунистическая печать Болгарии в годы фашистской диктатуры (1923—1929): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1968. 26. *Чернявский Г. И.* Значения радянсько-болгарських культурних зв'язків у розвитку революційної боротьби робітничого класу Болгарії в 1925—1929 рр. // Культурно-освітня робота. Харків, 1967. Вип. 4. 27. *Александров В.* Как се роди една голяма обич // Съветската литература в България 1918—1944: Сборник от материали, спомени и документи. София, 1961. Т. 1. 28. БКП и делото на Октомври 1917—1944. София, 1967. 29. *Василев В.* Антисъветските кампании в България и борбата на демократическите сили за тяхното разоблачаване (1930—1931) // Октомврийската революция и българо-съветската дружба. София, 1967. 30. *Григоров Б.* В името на пролетарския интернационализъм 1925—1929. София, 1964. 31. *Колевски В.* «РЛФ» — борец за партийна литература. София, 1964. 32. *Колевски В.* Патосът на Октомври: Съветската литература в българския пролетарски и антифашистски литературен печат 1917—1943. София, 1967. 33. *Колевски В.* Сиянието на Октомври // Преводът и българската култура. София, 1981. 34. *Маркишка-Мишлякова Д., Лазаров М.* Работнически литературен фронт 1929—1934: Аналитичен преглед на съдържанието му. София, 1972. 35. *Николов Ц.* Българската общественост за Съветския Съюз 1926—1936. София, 1982. 36. *Пауновска Т.* Прогресивният легален печат в България в борбата против фашизма и реакцията (1930—1934): Ролята и мястото на в. «Ехо» в нашия обществено-политически живот (1930—1934) // Обществена културно-просветна организация на евреите в Народна Република България. Годишник. София, 1974. 37. *Стефанов Ц.* Комунистическият и антифашистският печат през времето на фашистката диктатура в България. София, 1960. 38. *Същев П.* Пропагандисти на дружбата: Извънстоличният литературен печат през 30-те години за СССР // Българо-съветска дружба. 1981. № 4. 39. *Тодоров А.* Съветската литература — наша творческа атмосфера // Съветската литература в България. София, 1961. Т. 1.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.86

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ БОЛГАРІЇ І УТВОРЕННЯ ЄДИНОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО ФРОНТУ

Проблеми культури Болгарії міжвоєнного періоду вивчені в радянській історіографії недостатньо. Дослідження стосуються переважно ступеня поширення у різних видах мистецтва елементів соціалістичної культури. Водночас багато питань залишаються поза увагою, зокрема дуже слабо розкрита участь інтелігенції у створенні єдиного фронту антифашистської боротьби.

Перші спроби об'єднання діячів культури відносяться до початку ХХ ст. Ще в 1919 р. з ініціативи Г. Димитрова утворилася Спілка акторів, музикантів і театральних службовців у Болгарії, завдання якої не обмежувалося захистом професійних інтересів акторів. Значна увага приділялася проблемі підвищення сценічної майстерності, демократизації репертуару [11, с. 198—199].

Дещо посилювався інтерес творчої інтелігенції, зокрема художників-графіків, до політичних проблем; почалося поступове розмежування за принципом не тільки творчих, а й політичних симпатій [6, с. 42]. Цей процес прискорила політична боротьба початку 20-х років. Чимало представників інтелігенції усвідомили існування класової боротьби в Болгарії. Відбувся відхід від ідеї єдності болгарської нації, яка сформувалася в процесі національного відродження, таким чином і культури, більш чіткими стали світоглядні відмінності.

Після поразки Вересневого повстання 1923 р. і в наступний період головним завданням прогресивної болгарської інтелігенції була боротьба проти фашизму. Провідну роль у ній зіграли найбільш прогресивні діячі культури, що знаходилися на марксистських або близьких до марксистських позиціях. Через публіцистику або засобами мистецтва вони висловлювали своє повне неприйняття як нового режиму, так і його апологетів у галузі культури.

Менш чітка позиція прогресивних сил виявилася в протестах громадськості з приводу репресій, що почалися. Так, з ініціативи письменника А. Страшимирова і поета Х. Ясенова був створений «Комітет допомоги потерпілим у вересневих подіях». До його складу входили представники демократичної інтелігенції. Допомога комітету була і матеріальною, і моральною — він зміцнював віру людей у справедливість [16, с. 101—102]. Проте у протестах письменників, художників, публіцистів з приводу інтернування Х. Ясенова в березні 1924 р., коли був прийнятий закон про захист держави і фашистський режим почав цілеспрямовану боротьбу проти прогресивної культури та її носіїв, виявилася не стільки згуртованість інтелігенції і

готовність до боротьби проти фашистської диктатури, скільки недостатнє розуміння ними суті нового режиму, віра в традиційну демократію.

Вересневє повстання 1923 р. дало поштовх цілому напрям у культурі, який існував протягом всього міжвоєнного періоду і одержав назву вересневого. Термін вперше був введений Г. Бакаловим стосовно поезії [2, с. 14].

Початковим моментом нового осмислення дійсності стала проблема співвідношення індивідуального і масового в мистецтві. За переконанням Г. Мілева, поет не може залишатися тільки глядачем народної трагедії [13, с. 73—74]. Ця концепція має не тільки політичний, а й естетичний характер: народ постає як образ колективу, підкреслюється його багатогранність, масовість. Цей поворот простежувався у «вересневій» творчості Г. Мілева, А. Страшимирова, Н. Мілева, П. Георгієва та ін.

Посилилася політична актуальність творів, не пов'язаних безпосередньо з вересневими подіями, але які розвінчували вияви антидемократизму. Це оповідання Л. Стоянова «Милосердя Марса» (воно вважається початком антифашистської прози в Болгарії), вірші Е. Попдімітрова «Чорнозем» [19, с. 451].

Великий вплив на розвиток прогресивного мистецтва мала БКП. У 1923 р. з'явилася стаття Г. Димитрова «По якому шляху». Вона теоретично висвітлювала тактику єдиного фронту діячів культури. У статті йшлося про необхідність організації діячів культури, вироблення ними чітких політичних позицій [8, с. 58—59]. Створений за участю БКП Союз акторів діяв у цей період під керівництвом компартії. Відомості про чисельність цього союзу суперечливі і наводяться тільки на початок 20-х років [17, с. 325; 19, с. 185]. Однак його вплив протягом всього міжвоєнного періоду значний. Союз допомагав бастуючим акторам, влаштовував на роботу звільнених, у тому числі звищувачених у неблагонадійності.

У 20-ті роки прогресивні творці об'єднувалися навколо сучасної, політично актуальної проблематики з метою боротьби проти буржуазної ідеології, за демократизацію літератури [5, с. 128—129]. У період, коли офіційно диктувалося «мистецтво для мистецтва» і робилися неодноразові спроби поставити культуру під контроль фашистської держави, максимально необхідною була ідеологічна єдність. Тому «вереснева» тематика пронизувала всі види мистецтва. Вона характеризувалася емоційною насиченістю — скорбота за тими, що загинули, заклик до боротьби та ін. Особливість музичного відображення вересневої теми полягала в розширенні інтонаційного охоплення за рахунок народної, передусім селянської, а потім і міської пісенності [12, с. 386]. П. Зарєв вбачає ще одну важливу рису у «вересневому» мистецтві — національну конкретику [9, с. 67]. Це явище полягало в сімбіозі музики і поезії з апеляцією до народного метричного ладу, в створенні єдиної схеми сприйман-

ня, також характерної для народної образності. Більш органічно переплелася професійна і народна творчість.

Однак максимальному залученню до загальної боротьби широких верств прогресивної інтелігенції перешкоджала помилкова трактовка деякими членами БКП питань про соціальне походження діячів культури, що призвело до необгрунтованого розділу вересневих літературів на пролетарських письменників і «сулутників», до негативної оцінки позиції А. Страшмирова [6, с. 163].

Аналізуючи проблему, необхідно враховувати дуже важливий її аспект — позицію соціального адресата культури, глядача. На початку 20-х років це був не тільки споживач, а й творець демократичної культури, що виявлялося прямо (створення народних пісень або діяльність хороших колективів) і опосередковано (вплив на добір театрального репертуару, безпосередня реакція на спектаклях тощо). Мистецтво 20-х років за своїм призначенням було агітаційним, розрахованим на безпосередній контакт з аудиторією. В болгарському театрі домінували такі форми, які наближали його до європейського революційного мистецтва.

Подальший розвиток демократичного мистецтва, його об'єднання в руслі антифашистської боротьби припадає на 30-ті роки. На думку В. І. Злиднева, згуртування прогресивних діячів культури тоді відбувалося саме на основі засудження політики монархо-фашизму [10, с. 82—83]. Ймовірно, зародження цього процесу можна віднести до 1929 р., початку світової економічної кризи, яка підірвала основи політичного режиму в Болгарії і підготувала переворот 1934 р. Провідна відмінність цього періоду від попереднього в тому, що мистецтво більшою мірою, ніж раніше, почало відображати боротьбу робітничого класу. Значного розмаху досяг синтез мистецтв. Якщо для попереднього періоду 20-х років характерним було зближення різних видів мистецтв навколо «вересневої» тематики, то на другому етапі зближення стало функціональнішим і пов'язувалося не стільки з осмисленням теми на різних політичних рівнях, скільки з метою створення активного пролетарського мистецтва. Композитори співпрацювали з поетами, робітничими театрами. Тіснішим був їхній контакт з аудиторією [12, с. 395—400].

З посиленням революційних сил інтенсивно розвивалася робітнича театральна самодіяльність. Створювалися трупи в робітничих клубах. Політизація театру досягла максимальних масштабів, його репертуар був класово загостреним. У театрі ставилися невеликі сатиричні п'єси, переважали хорові декламації, живе спілкування з публікою. Найбільше таких театрів було в Софії, але існували вони і в інших містах.

Критерієм ефективності прогресивного театрального мистецтва можуть бути відомості про заборону постановки п'єс російських і радянських драматургів, закриття театрів за показ забороненого репертуару, звільнення з роботи акторів, що дотримувалися комуністичних поглядів. Так, пересувному театро-

ві Гендова в Пазарджіку поліція заборонила показувати виставу «Чорна гільйотина» — під її впливом студенти вчительського інституту провели антифашистську демонстрацію. Турне театру Гендова по північній Болгарії було припинене на місяць раніше.

Після арешту актора Г. Костова в Бургасі у 1938 р. трупа із 26 акторів подала у відставку. Вистави заново сформованої трупи «благонадійних» акторів населення Бургасу бойкотувало. Актори, що вийшли у відставку, створили новий театр, який одержав назву «Комуністичний театр Георгія Костова».

Робітниче мистецтво 30-х років, створене пролетарськими масами, дедалі тісніше поєднувалося з професійним мистецтвом. Б. Дановський організував дві студії по підготовці спеціалістів лівого, прогресивного театру з високою театральною майстерністю та ідейною загартованістю. Діяльністю самодіяльних театрів, як правило, керували професійні актори, часто вихідці із студії Б. Дановського [18, с. 69; 15, с. 232].

В 30-ті роки виникла нова форма участі глядача у житті театру — ангажованість його в ідейне і художнє керівництво театром. Конкретний вияв це знайшло в створенні Спілки театральних відвідувачів. У 1932 р. був прийнятий устав, згідно з яким мета спілки полягала в оновленні театру, його наближенні до життя, збудженні у широких народних масах інтересу до нього. Сам факт виникнення спілки створив сприятливі передумови для синтезу мистецтв і перспектив демократизації культури: у керівництво Спілкою входили тенор С. Македонський, художник Д. Узунов, композитор А. Обретенев. Із створенням Спілки театр одержав нову можливість об'єднати сили інтелігенції. Б. Дановський, один із провідних прогресивних діячів театру, був редактором газети «Фронт письменників праці і боротьби», у якій вмістив ряд статей з проблем театру [15, с. 218—220].

Контакти мистецтв і публіки реалізувалися також через систему лекцій і різноманітних святкових ранків у читальнях і клубах. У зв'язку з посиленням переслідування діячів прогресивної культури на початку 40-х років прогресивне мистецтво поширювалося саме таким чином [7, с. 67; 17, с. 252—253].

Лінія єдиного фронту в культурі Болгарії найбільш чітко визначилася в середині 30-х років. Насамперед це пояснювалось усуненням помилок БКП, тенденцією до співробітництва з прогресивними немарксистськими діячами культури, розробкою більш послідовної, марксистської концепції [1, с. 268]. Прикладом єдиного фронтової тенденції в літературі вважається згуртування сил Спілки письменників праці і боротьби та товариства «Нових художників». Основна увага приділялася не стільки антифашистським установкам, скільки ступеню поширення в обох групах позицій соціалістичного реалізму. І все-таки товариство «Нових художників» після 1936 р. переживало розкол, причиною якого А. Божков вважає ідеологічну експансію буржуазії після 1936 р. Посилаючись на думку художника А. Женцова, А. Божков зазначає сектантські установки, які

виявилися в товаристві «Нових художників» після 1936 р. [3, с. 296].

Одним із напрямів демократизації і часткової політизації культури була хорова справа в Болгарії. Піднесення музичної хорової самодіяльності привело до створення у 1926 р. Спільки народних хорів у Болгарії. Пізніше, з 1935 р. вона почала називатися Болгарською спілкою співаків. Завданням її було залучення широких народних мас до музичного мистецтва. Голова спілки П. Стайнов у 1938 р. зазначав, що ніколи в минулому твори болгарських композиторів не були настільки ідеологічними. Причину цього він вбачав у контакті професійної і народної творчості. С. Брашованов, один із засновників спілки, розцінював її як масову, переважно демократичну і політично незалежну організацію [4, с. 8]. Поряд з хорами Болгарської спілки співаків існували окремо хорі, які виступали на робітничих маніфестаціях і мітингах [12, с. 242—248].

Отже, об'єднання діячів культури Болгарії в міжвоєнний період проходило у двох напрямках. Перший торкався власне творчої інтелігенції — письменників, художників, композиторів, акторів. Форми їхньої діяльності у створенні фронту були різними, рівень контактів з масами також. Але загалом проблему об'єднання вони розв'язували переважно в теоретичному плані, провідну роль відводячи ідеї демократизації культури. Велике значення мало створення марксистської естетичної концепції. У багатьох випадках позитивному розв'язанню теоретичних питань перешкоджала помилкова позиція БКП, яка виявилася і в оцінці культури, і в творчості окремих її діячів. У міжвоєнний період ця позиція залишалася.

Другий напрям реалізувався у середовищі самих народних мас. Демократична тенденція, хоч і не завжди політично послідовна, домінувала, що не виключало аполітичності окремих ланок культури, наприклад, читалень. Найбільш вираженою антифашистською демократичною лінією була в театрі. Це виявилось і в об'єднанні глядачів, які робили серйозний внесок у демократизацію театрального мистецтва, і в створенні мережі пролетарських театрів — осередків революційного мистецтва. Загалом, на наш погляд, найбільших успіхів лінія об'єднання прогресивної культури досягла саме в театральному мистецтві, що значною мірою пояснюється його специфікою, діяльним впливом на маси.

1. *Авджиев Ж.* Българските поети-социалисти и революционната поезия на славянските народи от 30-те години на XX в. // Славянска филология. Литературознание и фолклор. Т. 16. София, 1978. 2. *Авджиев Ж.* Септемврийската литература, 1923—1927. София, 1973. 3. *Божков А.* Българската историческа живопис. Втора част: От Възраждането до 1944 година. София, 1978. 4. *Брашованов С.* За музиката като социално изкуство. София, 1982. 5. *Велчева И.* Националната традиция и движението «Родно изкуство» // Традиция и нови черти в българското изкуство: Сборник от научни изследвания и съобщения. София, 1976. 6. Генезис и развитие социалистического искусства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (от истоков до 1917 года). М., 1978. 7. *Гьоргова С.* Българският драматичен театър. София, 1979. 8. *Димитров Г.* Из кой път // Димитров Г. Единният фронт София,

1970. 9. *Зарев П.* През пламъците на въстанието // Септември 1923 и българската литература. София, 1973. 10. *Злыднев В. И.* Развитие социалистических тенденций в национальной культуре в условиях буржуазного государства (На материале Болгарии до сентября 1944 г.) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1978. 11. *Каракостов С.* Българският театър. София, 1982. 12. *Кръстев В.* Очерки по история на българската музика, София, 1970. 13. *Милев Г.* «И свет во тме светится...» // Ехото на Октомври: Статии и спомени. София, 1977. 14. *Николов К.* По театралните сцени на родината: Спомени. София, 1980. 15. *Паунов Д.* Мелпомена се бори. София, 1979. 16. *Правчанов С.* Обвинители и обвиняеми. 2-е изд. София, 1983. 17. Развитие социалистического искусства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (1918—1932). М., 1979. 18. Русско-болгарские театральные связи: Сб. ст. и материалов. Л., 1979. 19. Советско-болгарские отношения и связи: Документы и материалы. М., 1976. Т. 1.

Стаття надійшла до редколегії 28.02.86.

В. В. ТРОФИМОВИЧ, *доц.*,
Львівський університет

З ІСТОРІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РОСІЙСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СТУДЕНТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Історія вищих навчальних закладів дореволюційної Росії знає чимало яскравих і хвилюючих прикладів братерської солідарності російського і польського передового студентства. Дослідження цієї теми дає багатий матеріал для висвітлення питань про виникнення коренів дружби молоді СРСР і ПНР. Актуальність її вивчення визначається також необхідністю викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів, які намагаються протиставити визвольну боротьбу в Королівстві Польському класовим битвам у центрі Росії, примішати значення теоретичної спадщини В. І. Леніна і його практичної діяльності у вихованні молодих борців, посягти сумніви серед молодого покоління в правильності марксистсько-ленінського вчення. Спотворюючи історію студентського руху, вони прагнуть довести, нібито в минулому між російською і польською молоддю не було ніяких інтернаціональних зв'язків, а звідси — основи сучасного радянсько-польського молодіжного співробітництва.

Ці питання особливо важливо враховувати сьогодні, адже однією з причин недавньої політичної кризи в Польщі було послаблення інтернаціонального виховання молоді, ігнорування факту активізації ідейних противників соціалізму, реакційної частини католицького духовенства тощо. Не випадково Х з'їзд ПОРП звернув увагу на посилення партійного керівництва молодіжними організаціями. «Все, що відбувається в Польщі, стосується молоді, — підкреслив В. Ярузельський. — Все, що стосується молоді, має для ПОРП особливе значення» [12, с. 62].

У радянській історіографії відсутні дослідження про започаткування солідарності російських і польських студентів, діяльність іскрівців, а пізніше більшовиків і членів Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) по інтернаціональному й політичному вихованню студентів на початку ХХ ст. Історики ПНР розглядають лише окремі аспекти цієї проблеми [21; 23; 24; 25]. Це підтверджує політичну й наукову актуальність дослідження історії інтернаціональних зв'язків російських і польських студентів.

В. І. Ленін обгрунтував роль передового студентства у загальнопролетарській боротьбі як одного з загонів демократичного руху, союзника робітничого класу в соціальних битвах з царським самодержавством. Глибоко проаналізувавши закономірності, тенденції й особливості студентського руху, він виробив науково обгрунтовану тактику боротьби революційної соціал-демократії за залучення молоді на бік трудящих. В. І. Ленін написав ряд праць, присвячених студентському рухові і завданню іскрівців («Віддання в солдати 183-х студентів», «Початок демонстрацій», «Ознаки банкрутства», «Завдання революційної молоді», «Питання про партійність демократичного студентства», а також проект резолюції II з'їзду РСДРП «Про ставлення до учнівської молоді»), які стали бойовою програмою роботи партії з молоддю.

Ленінські праці надихали молодь на боротьбу за політичну свободу, виховували в неї почуття братерської солідарності з бойовими виступами робітничого класу. Під впливом ленінських ідей, класових виступів робітників студентський рух переростав рамки вимог університетської автономії і дедалі більше набував характеру політичної боротьби з самодержавством. Так, на початку 1901 р. царський уряд розпорядився віддати в солдати велику групу вихованців Київського університету за участь у студентських демонстраціях. В. І. Ленін негайно вмістив у другому номері «Искры» статтю «Віддання в солдати 183-х студентів». «Вони, — писав В. І. Ленін, — зазнають тепер усієї сили сваволі і гноблення на власному досвіді... Вони побачать, яке на ділі становище простого народу, вони виболіють за ті наруги і насильства, щоденними свідками яких примусять їх бути, і зрозуміють, що ті несправедливості і причіпки, від яких терплять студенти, це — крапля в морі народного гноблення» [1, с. 376]. В. І. Ленін радив студентам використовувати пролетарські засоби боротьби, зокрема, підготувати і провести страйк. Одночасно він звертався до робітників із закликком підтримати молодь.

Робітники виступали на захист студентів, брали активну участь в їхніх демонстраціях. У брошурі РСДРП «Перше травня 1901 року» так описувались їх спільні дії після жорстокої розправи поліції над петербурзькими студентами: «Знищення 4-го березня над беззахисними студентами викликало по всій Росії одностаїне прокляття... царського уряду. Під час сутичок робітники і студенти відбивалися як тільки могли. В Хар-

кові робітники зламали залізну огорожу парку і до пізньої ночі билися з козаками... Після цього 11-го березня була демонстрація в 15—20 тисяч чоловік, переважно робітників, — і на цей раз уряд не посмів напасти на натовп і пустити в хід звірячу козацьку силу» [17, ф. 1410, оп. 2, спр. 75, арк. 23]. В Москві студенти вийшли на вулиці з політичними лозунгами. Їх розігнали козаки, частина з них була заарештована. «Визволити студентів прийшов натовп робітників, які... спорудили барикади на Тверському бульварі... Одночасно Московський комітет закликає робітників під знамена РСДРП, випускає листівку...», — згадувала одна із організаторів московської соціал-демократичної організації С. І. Смідович-Луначарська [11, с. 76]. Багатотисячні спільні демонстрації неодноразово відбувалися в перші місяці 1901 р. у Петербурзі, Москві, Києві, Катеринославі та інших містах. В них чітко вимальовувалася керівна роль пролетаріату. «Це небувале і незрозуміле на перший погляд явище — робітники, які вимагають відміни «солдаччини» для студентів, — означало політичне пробудження робітничого класу, — повідомлялось у листівці петербурзьких студентів — соціал-демократів. — Масові виступи пролетаріату на арену політичної боротьби стали поштовхом, що надзвичайно прискорив політичне виховання як усієї Росії, як самого пролетаріату, так і студентства» [16, ф. 102, оп. 1904, спр. 3, ч. 10, т. 1, арк. 60]. Не випадково третій номер «Искры», який відкривався статтею «Бурхливий місяць», майже весь був присвячений огляду студентських виступів. «Студентський рух, — писала ленінська газета, — вийшовши на вулицю і викликавши протест широких верств міського населення (головним чином пролетаріату), несподівано послужив приводом до революційних подій» [13].

Документи і факти свідчать, що під впливом пролетаріату студентський рух почав виходити із вузькоакадемічних рамок на широку дорогу всенародної боротьби.

Визвольна боротьба в Росії послужила поштовхом для антиурядових виступів у польських вузах. На початку 1901 р. у Варшаві студенти висловили протест проти розправи над київськими студентами. Російські і польські студенти спільно видали листівку, в якій описували класові бої в Росії і вимагали припинити поліцейську сваволю [33]. Активну участь у революційній пропаганді серед польських студентів у цей період брали їхні російські однодумці з Києва. Вони ґрунтовно знайомили місцеву молоді зі студентським рухом у своєму місті, який відзначався високою організованістю і перебував під значним впливом соціал-демократів. Передові студенти польської столиці висловили палку солідарність з київськими товаришами [16, ф. 102, оп. 1898, спр. 3, ч. 150, т. 6, арк. 34].

У київських вузах також існували польські студентські організації, де, однак, точилася запекла боротьба між революційною, інтернаціоналістською течією, з одного боку, і реакційною, буржуазно-націоналістичною — з другого [26, с. 348].

Весною 1901 р. серед варшавської молоді з'явилися прокламації російською мовою, в яких повідомлялося про жорстоке придушення царизмом студентських демонстрацій у Петербурзі, Москві. За словами самих жандармів, ці повідомлення викликали хвилі невдоволення серед студентів вищих навчальних закладів Варшави [16, ф. 102, оп. 1898, спр. 3, ч. 125, т. 9, арк. 13]. Частина молоді вирішила влаштувати демонстрацію солідарності і підготувала звернення «До російських студентів». У ньому підкреслювалася необхідність об'єднання революційних сил Росії і Польщі: «В кожному русі наша мета — визволення як польського народу, так і народів інших національностей, які стогнуть під царським гнітом, — збігається з вашою метою» [25, с. 210].

Братерську солідарність з революційними виступами російської і польської молоді висловили передові студенти Львова. В 1901 р. вони організували ряд демонстрацій, спрямованих проти жорстокої розправи царського уряду над їхніми товаришами в Росії і Королівстві Польському [19, ф. 101, оп. 1, спр. 24, арк. 1—3; 15, ф. 350, оп. 1, спр. 2670, арк. 17]. 24 лютого на зборах студентів університету і політехнічної школи було прийняте рішення надіслати вітання російській молоді зі словами захоплення їхніми мужніми діями. «... Ми віримо разом з вами, — зазначалося в листі, що ваша боротьба скорше або пізніше мусить скінчитися перемогою, і у сій вірі здоровимо вам із повної душі окликом: «Щасливої боротьби, товарищі!» [9, с. 31]. Листа було надруковано в шостому номері левинської «Искры». Передова академічна молодь Львова давала рішучу відсіч українським і польським буржуазним націоналістам [21, с. 57].

У 1902 р. могутня хвиля студентських виступів знову прокотилася по всій імперії. «... Вперше, — зазначалося в листівці об'єднаної соціал-демократичної організації студентів Петербурга, — студентство доходить в своїй боротьбі до відкритого усвідомлення необхідності повалення абсолютизму, вперше лозунг «Геть самодержавство!» відкрито проголошується на сходках тисячами студентів і в вуличних демонстраціях спільно пролетаріатом і студентством» [16, ф. 102, оп. 1904, спр. 3, ч. 10, т. 3, арк. 60]. В. І. Ленін зазначав: «Тепер в рух втягнута гігантська маса сил, до нас ідуть усі кращі представники молодого покоління освічених класів...» [3, с. 82]. У статті «Початок демонстрацій» він вказував, що досвід 1901 р. не минув для студентів марно. «Вони побачили, що тільки підтримка народу і головним чином підтримка робітників може забезпечити їм успіх, а для здобуття такої підтримки вони повинні виступати на боротьбу не за академічну (студентську) тільки свободу, а за *свободу всього народу, за політичну свободу*» [2, с. 353]. Якісні зрушення студентів у бік політичної боротьби стали наслідком невпинної роботи в його рядах іскрівців. «Ця пропаганда, — підкреслювалось у циркулярі «Закордонної ліги російської соціал-демократії» від 1902 р., — не лише паралізує

вплив соціалістів-революціонерів, але й дає нам багато співчуваючих соціал-демократії...» [20, ф. 342, оп. 1, спр. 7, арк. 1 зв.].

Всеросійський з'їзд студентів (березень 1902 р.) висунув перед молоддю завдання об'єднатися навколо РСДРП.

Антисамодержавні виступи російських студентів у 1902 р. викликали почуття солідарності й підтримки серед передової молоді Королівства Польського. У лютому 1902 р. у Варшавському університеті відбувалися збори, на яких обговорювалися студентські хвилювання в Харкові. Місцеві студенти вимагали від царських властей поновити у вузах товаришів, виключених за участь у демонстраціях [16, ф. 102, оп. 1898, спр. 3, ч. 150, т. 6, арк. 34]. На липень 1902 р. була призначена демонстрація студентів політехнічного інституту, які, отримавши від петербурзької молоді пропозицію приєднатися до її боротьби, вирішили також продемонструвати солідарність з визвольним рухом у Росії. Студентські заворушення не припинялися, що свідчило про симпатію і співчуття передової частини польської молоді до революційної боротьби в усій країні.

У 1903 р. студентський рух розвивався вглиб; його учасники активно включилися в політичну боротьбу під керівництвом пролетаріату. В травневі дні у Києві, наприклад, була розповсюджена прокламація студентів, у якій зазначалося: «В робітника ми повинні бачити своїх найближчих друзів, а в їх святі — своє свято. Ми приєднуємо свої вимоги до вимог своїх товаришів робітників. З ними разом вимагаємо знищення самодержавства» [17, ф. 1405, оп. 530, спр. 80, арк. 174 зв.].

Очолювані революційними соціал-демократами спільні робітничо-студентські демонстрації перетворювалися в грізну політичну силу. Усвідомлюючи це, передові польські студенти дійшли висновку, що і в Королівстві Польському «кожна демонстрація матиме ще більше значення, якщо в ній братиме участь народ, представником якого в Варшаві є робітники» [16, ф. 102, оп. 1898, спр. 3, ч. 150, т. 6, арк. 13]. Піднесення визвольного руху навело їх на думку, що «в Росії розігрується пролог революції» [25, с. 151]. У зв'язку з цим революційно настроєні польські студенти видали на початку 1903 р. прокламацію, в якій закликали молодь виходити на демонстрації, приєднатися до загальноросійського робітничого руху. В березні 1903 р. поліція перехопила листи з Варшави до вихованців московських і київських вузів, в які було вкладено ці прокламації. Це підтверджувало існування зв'язків між російськими і польськими студентами [16, ф. 102, оп. 1898, спр. 3, ч. 213, т. 10, арк. 46—48; 18, ф. 275, оп. 1, спр. 72, арк. 8].

У налагодженні інтернаціональних зв'язків між молоддю різних націй велику роль відіграли передові російські студенти, які навчалися в Королівстві Польському. Вони намагалися залучити поляків до визвольної боротьби трудящих всієї країни і були переконані, що «спільні інтереси... переможуть... вузьконаціональні риси і змусять їх (польських студентів. —

В. Т.) зблизитися з російськими товаришами» [18, ф. 275, оп. 1, спр. 72, арк. 4]. Виступаючи на зборах, організованих на знак протесту проти соціального й національного гноблення польського народу, росіяни заявляли про палке співчуття «обуренню своїх товаришів-поляків», готовність підтримати їх [16, ф. 102, оп. 1898, спр. 3, ч. 213, т. 10, арк. 24]. Разом з поляками вони взяли участь у підготовці і проведенні демонстрацій, спрямованих проти реакційної політики самодержавства, повідомляючи про це студентів інших вузів Росії, зокрема київських. У відповідь на це кияни випустили і розповсюдили листівку «З приводу останніх подій в Варшаві», де висловили солідарність з передовими польськими студентами: «Ми вітаємо протест паших варшавських товаришів і бажаємо їм стійкості» [17, ф. 1405, оп. 530, спр. 80, арк. 69]. Оцінюючи позицію «бунтівної великоруської молоді», варшавські жандарми змушені були визнати, що вона завжди підтримувала лозунги братерства й єдності російських і польських студентів [27].

Отже, російська революційна молодь, яка навчалася в польських вузах, пропагувала ідеї інтернаціоналізму, об'єднання студентства всіх національностей країни у боротьбі проти царизму. Факти свідчать про безпідставність твердження ідеологів польської буржуазії, нібито «російські студенти в Варшавському університеті . . . незмінно підтримували спрямовані проти них (студентів-поляків. — В. Т.) урядові розпорядження» [28].

В останній третині ХІХ—на початку ХХ ст. у польському молодіжному русі сформувалися дві основні течії: революційно-інтернаціоналістська і реакційна буржуазно-націоналістична. Ліве крило було представлене студентськими організаціями «Спуйня», Незалежний союз соціалістичної молоді, союз соціал-демократичної молоді «Пишишлость» і стояло в основному на позиціях пролетарської боротьби, необхідності російсько-польського революційного союзу. Праві націоналістичні організації «Зет» і «Пет», близький до них Союз незалежної прогресивної молоді та інші виступали за сепаратизм, заперечували класовий підхід до розв'язання національного питання [8, с. 16—17; 23, с. 27]. Значний вплив на частину студентів мала буржуазно-націоналістична партія «Народова демократія», яка виникла у 1896 р. Вона насаджувала націоналістичні ідеї, зводила наклепи на російський революційний рух. Під її впливом деякі студентські організації поклали в основу своєї діяльності «організаційну обособленість поляків». Їх керівництво відверто заявляло, що воно «свідомо стояло поза російським рухом» [29]. Відомі випадки, коли верховоди цих організацій зривали заплановані демонстрації солідарності. Все це викликало обурення прогресивних польських студентів. На ІІІ з'їзді Союзу польської молоді у жовтні 1900 р. ліве крило делегатів вимагало широкої інформації про класову боротьбу в Росії. Організатори з'їзду з тривогою зазначали, що дедалі більша кількість студентів прагнула приєднатися до революційного під-

несення в Росії [20, ф. 70, оп. 2, спр. 738, арк. 150 зугн. 364, к. 377, 381, 382].

Рішучу боротьбу за визволення молоді з-під націоналістичного впливу і виховання її в дусі пролетарського інтернаціоналізму, солідарності з загальноросійським визвольним рухом повели члени СДКПіЛ. Викриваючи буржуазний націоналізм, вони висловили впевненість про спільне об'єднання російської і польської молоді під червоним прапором [22, 1903, № 5]. У 1901 р. під час студентських заворушень у Росії польські соціал-демократи випустили звернення до молоді, в якому містився заклик приєднатися до революційного руху всієї країни. Звернення широко розповсюджувалося серед студентів [30].

Значний вплив на діяльність СДКПіЛ серед молоді мали рекомендації В. І. Леніна. Він пропонував соціал-демократам розповсюджувати марксистську літературу серед молоді, готувати спільні робітничо-студентські демонстрації, залучати студентів до пропагандистської роботи, встановлювати зв'язки між соціал-демократичними організаціями і підпільними гуртками вищих навчальних закладів [4, с. 76].

Керуючись ленінськими настановами і вивчаючи досвід роботи іскрівських організацій, польські соціал-демократи почали створювати у вузах партійні гуртки. Так, у Пулавському сільськогосподарському інституті був створений гурток СДКПіЛ, який здійснював революційну пропаганду не лише серед студентів, а й серед робітників. Його члени встановили також зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями Росії. У Самарі були заарештовані декілька студентів цього інституту. В них при обшуку поліція вилучила революційну літературу [24, с. 222, 230]. Студент Варшавського політехнічного інституту, член СДКПіЛ Владислав Фанштейн «налагоджував зв'язки з робітниками, організовував гуртки, здійснював в них пропаганду, як усну, так і шляхом розповсюдження між ними видань нелегальної літератури вказаної партії (СДКПіЛ. — В. Т.)» [16, ф. 102, оп. 1904, спр. 5, ч. 35, арк. 20]. Відомий діяч польського революційного руху М. Плохоський згадував, що один з керівників СДКПіЛ С. Трусевич підтримував міцний зв'язок з російськими студентами соціал-демократами у Варшаві, які працювали у місцевій організації СДКПіЛ і брали активну участь в її відбудові після поліцейських репресій [10, с. 86, 87]. Польські студенти — члени СДКПіЛ виконували ряд складних партійних доручень. Дехто з них при допомозі польських соціал-демократів Ю. Мархлевського, С. Кулика, які добре знали В. І. Леніна, налагоджували зв'язки з російськими революційними соціал-демократами [31].

Агітаційно-пропагандистська діяльність російських і польських марксистів сприяла прискоренню революціонізації частини студентів, переходу їх на інтернаціоналістські позиції. Студенти усвідомили, що «для визволення бідного робочого люду з-під гніту панів і уряду необхідна солідарність польських робітників з російськими» [25, с. 343]. Вплив ідей пролетар-

ського інтернаціоналізму відчувався і в розповсюдженій восени 1902 р. прокламації польських студентів у Варшаві. У ній містився заклик до об'єднання всіх студентів незалежно від національності, гнівно засуджувався буржуазний націоналізм. «Для нас немає різниці — поляк, росіянин, єврей чи литвин — всім одна назва — пригноблені борці, — зазначалося в прокламації. — То ж відкинемо застарілі забобони і, з'єднавшись братерськими узами, підготуємось до солідарності боротьби за свободу» [17, ф. 1405, оп. 530, спр. 72, арк. 29 зв.].

1903 р. студентські організації посилено займалися випуском і розповсюдженням гектографічних прокламацій антиурядового змісту. Особливий авторитет серед польських студентів завоювала газета «Искра», на сторінках якої про студентів було надруковано три великих статті В. І. Леніна, 44 кореспонденції, 21 замітка, в тому числі про польську молодь, 12 хронікальних повідомлень і 8 звернень [7, с. 6]. Отже, можна з впевненістю сказати, що польська молодь знайомилась з творами В. І. Леніна, отримувала відповіді на насущні питання студентського руху, проходила школу інтернаціонального і політичного виховання, згуртовувалося навколо революційної соціал-демократії у боротьбі з царизмом.

Отже, поширення ленінських ідей, невтомна діяльність російських і польських революційних соціал-демократів, керівна роль пролетаріату в спільній боротьбі привели до поступового революціонування частини російських і польських студентів, розширення і зміцнення інтернаціональних зв'язків і братерського співробітництва між ними.

1. *Ленін В. І.* Віддання в солдати 183-х студентів // Повне збір. творів. Т. 4. 2. *Ленін В. І.* Початок демонстрацій // Повне збір. творів. Т. 5. 3. *Ленін В. І.* Що робити? // Повне збір. творів. Т. 6. 4. *Ленін В. І.* До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП... // Повне збір. творів. Т. 7. 5. *Ленін В. І.* Проект резолюції про ставлення до молоді, що вчиться // Повне збір. творів. Т. 7. 6. *Ленін В. І.* Цікавий з'їзд // Повне збір. творів. Т. 23. 7. *Абрамов Л. А.* Ленинская «Искра» и революционное движение студенческой молодежи накануне первой русской революции: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Х., 1969. 8. *Кулаженко Е.* Из истории формирования революционного направления в социалистическом молодежном движении Польши (конец XIX — начало XX века) // Вестн. БГУ. Серия 3. 1984. № 1. 9. Львівський університет. Львів, 1986. 10. *Плохоцкий М.* Годы подполья в Польше. Воспоминания старого рабочего. 1893—1918. М., 1933. 11. У истоков большевизма: Воспоминания, документы, материалы. 1894—1903. М., 1983. 12. *Ярузельский В.* Задачи партии в социалистическом развитии и упрочении Польской Народной Республики: Докл. ЦК ПОРП X съезду партии, 29 июня 1986 г. М., 1986. 13. *Искра.* 1901. № 3. 14. *Искра.* 1902. № 18. 15. Львівський обласний державний архів. 16. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління РСРС. 17. Центральний державний історичний архів РСРС у Ленінграді. 18. Центральний державний історичний архів УРСР. 19. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. 20. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 21. *Akademicka młodzież ludowa w II Rzeczypospolitej: Relacje, materiały, dokumenty.* Warszawa. 1973. 22. *Czerwony Sztandar.* 23. *Hillbrandt B.* Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii. Warszawa, 1986. 24. *Krzyżala Sł.* Udział studentów Instytutu Puławskiego w ogólnorosyjskich strajkach uczelni w latach

1901—1902 // Nadbitka „Rocznik Lubelski“. Lublin, 1958. T. 1. 25. Narastanie rewolucji w Królestwie Polskim w latach 1900—1904: Materiały i dokumenty. Warszawa, 1960. 26. *Zeberek G.* Polskie organizacje akademickie i gimnazjalne w Kijowie na przełomie XIX i XX wieku // Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa, 1980. 27. Archiwum Główne Akt Dawnych. Sygn. 1—2—102590. K. 2. 28. Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy i województwa warszawskiego (dalej APW). Sygn. 364. K. 771. 29. APW. Sygn. 364. K. 771. 30. APW. Sygn. 456. K. 5. 31. APW. Sygn. 456. K. 4, 5. 32. APW. Sygn. 618. K. 3. 33. Centralny Archiwum Komitetu Centralnego PZPR. Sygn. 9/11. T. 2. K. 11.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.86

В. П. ЧОРНИЙ, доц.,
Т. С. ПОЛЕЩУК, асист.,
Львівський університет

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРотьБА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ У 60—70-х РОКАХ ХІХ ст. І ЗАХІДНОУКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ

Героїчна боротьба південних слов'ян проти деспотичного турецького феодалного гніту завжди знаходила співчуття і підтримку інших, передусім слов'янських, народів. Але особливо активно на захист південних слов'ян виступила передова громадськість Європи в середині 70-х років ХІХ ст., коли турецька влада, придушуючи національно-визвольні рухи на Балканах, вдалася до жорстоких репресій і масового знищення населення. Відомі політичні і культурні діячі Європи, а також прогресивна преса висловлювали своє обурення ганебними вчинками карателів. У багатьох країнах проводилися мітинги протесту, збиралися кошти для потерпілих. Найбільш масовим рух солідарності з південними слов'янами був у Росії. Глибокі коріння етнічної і духовної спорідненості, на які вказували К. Маркс і Ф. Енгельс [1, т. 9, с. 9, 21], спричинилися до того, що цей рух набув тут справді загальнонародного характеру.

Важливу роль у ньому відіграла громадськість України. На підтримку визвольної боротьби південних слов'ян активно виступили революційні народники, демократична інтелігенція, широкі верстви трудового народу. Найбільш поширеною формою вияву солідарності був збір грошей, одягу, медикаментів. Значних розмірів набув на Україні волонтерський рух.

Визвольна боротьба південних слов'ян, у тому числі болгар, знаходила відгук не тільки серед широких громадських кіл тієї частини України, що входила до складу Російської держави, а й серед українського населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, які в різний час потрапили під владу Габсбургів. Українська преса, що видавалася тут, систематично і досить повно висвітлювала національно-визвольний рух у Бол-

гарії в 60—70-х роках ХІХ ст. Українські письменники, публіцисти і вчені опублікували немало творів, у яких змальовували тяжку долю братнього болгарського народу під турецьким ярмом, висловлювали йому свої щирі симпатії і підтримку у визвольній боротьбі.

Головна увага у дослідженнях, що висвітлюють українсько-болгарські громадсько-політичні і культурні стосунки середини ХІХ ст., зосереджена на тому, щоб показати резонанс, який викликали революційні події в Болгарії серед інтелігенції та широких верств населення Східної України [3; 7; 8; 11; 13]. Що стосується ставлення західноукраїнської громадськості до подій у Болгарії, то про це згадується лише побіжно. Мета цієї статті — показати відображення в західноукраїнській пресі, публіцистиці і літературі подій болгарського національно-визвольного руху 60—70-х років ХІХ ст.

У 60-ті роки ХІХ ст., коли на західноукраїнських землях ще не існувало революційно-демократичного руху, значний вплив на громадську думку мали москвофільська газета «Слово» і народовський журнал «Правда», які систематично вміщували матеріали про національно-визвольні рухи на Балканах. Особливо широко висвітлювалася боротьба болгарського народу проти османського гніту на сторінках газети «Слово».

Перші короткі замітки про Болгарію з'явилися у «Слові» на початку 60-х років. Вони передруковувалися переважно із петербурзьких та московських газет і мали суто інформаційний характер.

Лише в 1865 р. «Слово» у трьох номерах (25 вересня, 11 і 14 жовтня) опублікувало оригінальну статтю закарпатського письменника та етнографа Анатолія Кралицького «Відродження болгар». З великою теплотою автор писав про свого земляка Юрія Венеліна (Гуцу), який першим підняв голос на захист поневоленого болгарського народу, популяризував його історію та культуру. Проте основна увага в статті приділялася церковно-національному питанню в Болгарії. І це зрозуміло. В той час боротьба у болгар за національну церкву наближалася до завершення. «Слово» постійно тримало читачів у курсі цієї боротьби. Ще в березні 1861 р. газета писала, що болгары домагаються своєї національної церкви [6, 1861, 18 берез.]. На початку вересня 1868 р. вона повідомила, що Порта має намір зробити болгарську церкву незалежною від грецького патріарха [6, 1868, 4 верес.]. Тільки відокремлення від Константинополя, вважало «Слово», може розв'язати церковно-національне питання в Болгарії [6, 1868, 9 жовт.; 1869, 15 лют., 21 черв.]. Тому газета позитивно оцінила султанський фірман від 26 лютого 1870 р., який проголошував відокремлення болгарської церкви [6, 1870, 8, 22 квіт.]. Організація екзархату, рішення болгарського собору, призначення єпископа Аптіма екзархом, визнавання болгарської церкви вселенським собором — усе це широко коментувалося на сторінках «Слова». В одній із заміток газети передбачливо відзначалося, що відокремлення церкви

стане поштовхом до завоювання політичної незалежності Болгарії [6, 1872, 30 листоп.].

У той же час газета розповідала своїм читачам про нестерпне становище болгар, які зазнають різних утисків з боку турецької влади, про зростання незадоволення чужоземним пануванням з боку населення Балканського півострова [6, 1861, 9 серп.]. «У Туреччині, — писало 3 травня 1861 р. «Слово», — як в порохому складі: досить однієї іскри, щоб він злетів у повітря». Такі ж матеріали вміщувалися в газеті ще кілька разів протягом 1866 р.

У середині 60-х років XIX ст. становище на Балканах загострилося. В різних районах півострова, в тому числі і в Болгарії, активізувалися апітурецькі виступи. Великий інтерес галицької громадськості викликали болгарські події 1867—1868 рр. Незабаром після того, як через Дунай переправилися загони П. Хитова і Ф. Тотю, «Слово» 31 травня 1867 р. повідомило, що в Болгарії внаслідок нестерпного становища народу «виникло заворушення... яке набирає грізних розмірів» [6, 1867, 15 трав.]. При цьому газета наголошувала на соціальному характері руху [6, 1867, 14 трав.].

1 липня 1867 р. «Слово» передрукувало статтю із петербурзького «Голосу», в якій підкреслювалося міжнародне значення болгарських подій. «Як би то не було, — зазначалося у статті, — справа болгар стає справою немаловажною у південнослов'янському світі. Між ними починається рух... насправді». Далі газета відзначала, що болгарі несамітні у своїй боротьбі — їх підтримують Сербія і Чорногорія [6, 1867, 7 черв.]. У цьому повідомленні відчувається резонанс сербо-болгарського зближення, що, як відомо, завершилося створенням Балканського союзу.

«Слово» знайомило читачів з ватажками гайдуцького руху в Болгарії — воеводами П. Хитовим, Ф. Тотю та іншими, підкреслюючи при цьому, що гайдуки «чесні, сміливі, прекрасні воїни» [6, 1867, 9 серп., 4 листоп.]. Протягом літа та осені 1867 р. газета систематично розповідала про події в Болгарії, але як і інші європейські газети сильно перебільшувала розмах болгарського визвольного руху. Так, 5 серпня 1867 р. «Слово» писало, що нібито Балканські гори повністю контролюються повсталими болгарами, що аж ніяк не відповідало дійсному стану справ.

Не маючи достовірної інформації про долю загонів П. Хитова і Ф. Тотю, «Слово» все ж повідомляло, що Митхад-паші не вдалося покорити болгар, що гайдуцькі воеводи тільки на зиму покинули Болгарію і перебравися за кордон, а весною почнуть нову кампанію проти Туреччини [6, 1867, 4 листоп.]. Далі газета зазначала, що в самій Болгарії неспокоїно, що населення Пловдівського округу відмовляється платити державні податки, а в Софії з'явилися революційні прокламації, які закликають народ до повстання [6, 1868, 3 лют.]. Ідейним натхненником визвольного руху та ініціатором відправлення

чет у Болгарію «Слово» помилкою вважало Болгарський таємний центральний комітет [6, 1868, 21 лют., 15 трав.].

Тим часом напруження в Болгарії не спадало. «Слово» продовжувало публікувати повідомлення про утиски і знущання турків над болгарами [6, 1868, 15, 31 трав.]. Одночасно воно інформувало читачів про становище в болгарському емігрантському середовищі, яке задавало тон у національно-визвольному русі. 24 квітня 1868 р. із газети «Застава», що виходила в м. Нові Сад, було передруковано статтю, в якій розповідалося про розкол у болгарському визвольному русі на «молодих» і «старих». Якщо перші вимагали негайно розпочати боротьбу проти Туреччини, то другі вважали за необхідне вичікувати, поки сусідні Балканські держави — Сербія, Чорногорія і Румунія — будуть готовими до війни.

Незважаючи на несприятливу міжнародну обстановку, «молоді» спорядили і відправили в Болгарію на початку червня 1868 р. повстанський загін на чолі з Х. Димитром і Ст. Караджею. Подіям у Болгарії, пов'язаним із засилкою туди чети Х. Димитра і Ст. Караджі, «Слово» присвятило кілька десятків публікацій. Але в них, як, зрештою, і в попередніх матеріалах, що стосувалися чет П. Хитова і Ф. Тотю, масштаби болгарського національно-визвольного руху були сильно перебільшені. На підставі інформації, яку газета черпала із зарубіжної преси, виходило, що влітку 1868 р. у Болгарію переправився не один, як це було насправді, а чотири великі збройні загоны, що сутички між болгарськими повстанцями і турецькими військами набувають дедалі більших розмірів і там проходять справжнє повстання, що повстанці навіть створили свій Тимчасовий уряд [6, 1868, 31 серп.]. Якщо про героїчну смерть Ст. Караджі «Слово» повідомило уже в серпні 1868 р., то про Х. Димитра — аж у січні 1869 р., тобто тоді, коли уже понад півроку його не було в живих. І хоч загін давно був розгромлений, стверджувалося, що він продовжує успішно боротися з турками [6, 1869, 18 січ.].

Така неточність і явне перебільшення тодішньою пресою, в тому числі і «Словом», масштабів революційних виступів у Болгарії в 1867—1868 рр., пояснюються рядом обставин. По-перше, в середині 60-х років XIX ст. справді значно позвжалися національно-визвольні рухи на Балканах, зокрема, в Болгарії. В цей час активізувала свою діяльність революційна група Г. Раковського, яка займалася підготовкою і засилкою чет у Болгарію. Був створений Болгарський таємний центральний комітет — буржуазно-ліберальна організація, яка, розраховуючи на можливі поступки з боку Порти, проповідувала ідею створення дуалістичної турецько-болгарської держави. Але, оскільки турецький уряд відмовився від будь-якого діалогу з Болгарським таємним центральним комітетом, то його керівництво, не вдаючись до жодних революційних акцій, взяло на озброєння революційну фразеологію, створивши тим самим ореол таємничості та ілюзорності довкола своєї політичної

діяльності. Вийшла з летаргії і консервативна Добродійна дружина, або комітет «старих», яка заключила договір із сербським урядом про спільний виступ проти Туреччини. Діяльність усіх трьох організацій трималась, як правило, в секреті, що породжувало різного роду домисли. Відсутність належної інформації з боку турецької влади, її розгубленість перед зростаючим опором поневолених народів також давали привід для перебільшення його справжніх масштабів. Важливу роль зіграла і та обставина, що активізація болгарської еміграції та революційні акції в самій Болгарії викликали великий резонанс в Європі і прикували до себе увагу громадськості. Преса ж, щоб задовольнити запит публіки, і в той же час, не маючи вірогідної інформації, користувалася чутками.

Але це не означає, що вся інформація, яка подавалася пресою, була невірогідною. Зокрема, «Слово» публікувало чимало матеріалів, які походили із болгарського революційного середовища і були цілком достовірними. Так, 14 серпня 1868 р. був надрукований маніфест до болгарського народу, датований липнем 1868 р., під яким стояв підпис Болгарського тимчасового уряду. Це, без сумніву, була відозва, яку поширив серед населення загін Х. Димитра і Ст. Караджі. 8 березня 1869 р. із румунської газети «Реформа» було передруковано іншу відозву, яка закликала болгарський народ до повстання проти турків. Однак її походження встановити не вдалося.

Багато місця «Слово» відводило більш або менш достовірним розповідям про репресії турецького уряду проти учасників національно-визвольного руху. Але всупереч західноєвропейській пресі, яка стверджувала, що в Турецькій імперії після розгрому болгарських повстанських загонів накінець настав спокій, «Слово» справедливо відзначало, що «прірва, яка відділяє турецьке населення країни від християн, збільшилася», а становище в Болгарії являє собою дуже сумну картину [6, 1870, 14 січ., 11 берез.].

Перша згадка про Болгарський революційний центральний комітет у «Слові» з'явилася 18 березня 1871 р. У цей день газета опублікувала одну із відозв комітету до болгарського народу із закликом готуватися до повстання. Разом з тим вона зазначала, що турецька влада вживає всіх можливих заходів, щоб перешкодити болгарам піднятися на збройну боротьбу.

2 травня 1872 р. «Слово» повідомило, що у турецької поліції є дані про наявність таємних комітетів у Болгарії. До її рук потрапив один із комітетських керівників, який намагався переправитися в Румунію. Очевидно, йшлося про помічника В. Левського А. Кинчева, який при спробі арешту застрелився на пристані в м. Русе. У серпні того ж року газета двічі інформувала читачів про те, що турецький уряд вважає причетною до таємних комітетів газету «Македонія» [6, 1872, 12, 14 серп.], яку видавав П. Р. Славейков у Константинополі.

Наступні повідомлення «Слова» про події в Болгарії друкувалися аж у 1875 р., коли там намітилося нове революційне

піднесення. Так, 17 квітня 1875 р. газета опублікувала повідомлення про те, що створення болгарської національної церкви не оправдало сподівань народу, що країна покрита мережею таємних комітетів, які готують повстання. Дещо пізніше, уже наприкінці літа, тобто після того коли 12 серпня в Бухаресті відбулася нарада представників болгарських революційних комітетів, які прийняли рішення про підготовку збройного повстання, «Слово» інформувало читачів, що активзувалася болгарська еміграція: «... в Белград прибули посланці болгарського революційного комітету, щоб погодити спільні дії проти Туреччини» [6, 1875, 30 серп.]. 4 жовтня 1875 р. газета опублікувала текст відозви, з якою Болгарський революційний центральний комітет звернувся до болгарського народу, закликаючи його до боротьби проти турецьких поневолювачів.

Однак про повстання в Болгарії, що вибухнуло в середній вересня 1875 р. і дістало назву Старозагорського, «Слово» інформує дуже скупо. Правда, ще за два тижні до початку виступу газета повідомляла, що в Болгарії розпочинаються заворушення, створюються збройні загони [6, 1876, 4 верес.]. Очевидно, йшлося про створення в ряді місцевостей Болгарії гайдуцьких загонів. А наприкінці жовтня 1875 р., тобто уже після поразки повстання, газета розповідала, що в Болгарії розкрито змову і заарештовано 200 чол. [6, 1875, 21 жовт.]. Через два дні газета знову заговорила про події в Болгарії, підкреслюючи, що повідомлення, які надходять з цієї країни, дають підставу сумніватися у запевненнях турецької влади про те, що повстання не було, а мали місце тільки необдумані вчинки групи юнаків, переважно службовців і дрібних торговців [6, 1875, 25 жовт.]. Як стверджувала газета, Порті не вдалося приховати від світової громадськості те, що в багатьох місцевостях відбувалися арешти болгарських патріотів, а в деякі міста були послані додаткові контингенти військ, що само собою уже свідчило про повстанські виступи, які мали місце в Болгарії [6, 1875, 7 листоп.].

У номері від 18 листопада 1875 р. «Слово» писало, що незважаючи на репресії турецької влади, заворушення в Болгарії не вдалося припинити.

Цього ж дня з'явився черговий, 22-й номер журналу «Правда», який після Старозагорського повстання теж зацікавився подіями в Болгарії. Вміщена тут інформація свідчить, що редакція цього друкованого органу була непогано обізнана зі становищем на Балканах. Зокрема, журнал інформував своїх читачів про те, що в Болгарії готується нове повстання і лише присутність великої кількості турецьких військ стримує його [9, 1875, № 22, с. 890—891].

На рубежі 1875—1876 рр. становище має Болгарії катастрофічно погіршилося. В країні склалася революційна ситуація. Це не могло залишитися непоміченим пресою. Протягом січня 1876 р. «Слово» тричі писало про збільшення податків, про насильства, які чинили над болгарами турки [6, 1876, 3, 15,

20 січ.]. На початку нового, 1876 р. відповідно до рішення Гюргівського центрального комітету в Болгарії розпочалася підготовка повстання. 26 лютого 1876 р. «Слово», посилаючись на німецьку пресу, повідомило, що в Болгарії готується повстання великого масштабу. А 13 квітня, буквально за тиждень до початку Квітневого повстання, газета повідомила, що повстання уже нібито розпочалося. Така інформація, що випереджала події, могла з'явитися завдяки тому, що на початку весни становище в Болгарії було дуже напружене, почали діяти окремі гайдуцькі загони і вибуху повстання можна було чекати з дня на день.

Повстання в Болгарії розпочалося 20 квітня 1876 р. «Слово» повідомило про це своїх читачів 29 квітня, але тут же зазначило, що турецький уряд офіційно не визнає цього факту. Через декілька днів, посилаючись на лондонську «Таймс», «Слово» інформувало читачів про те, що чутка про повстання в Болгарії підтвердилася. Воно розпочалося в районі Татар-Пазарджика [6, 1876, 4 трав.], що цілком відповідало дійсності. У травні газета опублікувала спочатку відозву Болгарського революційного центрального комітету до болгарського народу із закликком негайно підніматися на боротьбу з турецькими гнобителями [6, 1876, 6 трав.], а потім — ряд матеріалів, у яких висвітлювався хід повстання в різних місцевостях Болгарії і, зокрема, відзначалося, що найбільшого розмаху воно набуло у Південній Болгарії, де на чолі руху стояли П. Волов і Г. Бенконський [6, 1876, 15, 20, 22 трав.]. Далі розповідалося про те, що повстанці, незважаючи на нестачу зброї, героїчно борються з переважаючими силами турків.

12 червня 1876 р. «Слово» повідомило про висадку в Болгарії з австрійського пароплава «Радецький» великого загону повстанців. Цим загоном, як відомо, командував Хр. Ботев.

Газета наводила деякі відомості про Болгарський революційний центральний комітет. «Довгий час душею цього комітету, — писала вона, — був Каравелов. Останнім часом він здійснив поїздку з Бухареста в Белград з метою агітації» [6, 1876, 12 черв.].

З середини червня 1876 р. на сторінках українських галицьких видань почали з'являтися повідомлення про жорстоке придушення турками повстання в Болгарії. На сторінках «Слова», «Правди», «Руської ради», «Науки» висловлювався рішучий протест проти жорстокої розправи над болгарським населенням, особливо над беззахисними жінками і дітьми. Зокрема, «Слово» протягом червня—вересня 1876 р. систематично публікувало матеріали про злочини турецьких карателів. При цьому змальовувалася не тільки картина масових розправ над болгарським населенням, а й наводилися цифри знищених турками болгар — близько 35 тис. чол. [6, 1876, 26 черв., 13 верес.]. «Правда», посилаючись на англійські джерела, писала, що загальна кількість жертв досягла 20 тис. чол. Коментуючи ці дані, журнал відзначав, що повстання було придушене такими

варварськими методами, які «тільки здатна придумати бурхлива фантазія азійських дикарів» [9, 1876, № 15, с. 593—594].

У західноукраїнській пресі підкреслювалося, що жорстокі репресії турецьких військ і башибузуків над болгарським населенням викликали широку хвилю обурення європейської громадськості, симпатії якої цілком були на боці болгар. Так, «Правда» зазначала, що в Росії рух солідарності охопив усі верстви населення, в тому числі селянство. «Можна сумніватися в широті слов'янофільства офіційної Росії, — писав журнал, — але не в щирості народної громадськості, яка давала і неухильно дає докази своєї серйозності і сердечності» [9, 1876, № 17, с. 682].

«Слово», «Правда», «Руська рада», інші видання інформували читачів про допомогу російської громадськості болгарському народу, наводили факти, які свідчили, що й українське населення Росії не залишилося осторонь від всенародного руху допомоги південним слов'янам, у тому числі болгарам [6, 1876, 13 верес.]. Є відомості про те, що в Галичині та на Буковині також проводився збір пожертвувань на користь південних слов'ян [13, с. 73—74].

Події національно-визвольного руху південних слов'ян, зокрема болгар, знайшли відображення у творчості українських письменників і публіцистів. У липні 1875 р. під псевдонімом Джеджалик молодий І. Франко опублікував у журналі «Друг» вірш «Від'їзд гуцула» про добровольців, які, покидаючи рідні Карпати, поспішали на допомогу повстанцям в Герцеговіні [12, т. 3, с. 288—289]. В січні 1876 р. там же з'явився вірш І. Франка «Задунайська пісня», в якому поет висловив свої волелюбні прагнення і гаряче співчуття братам-слов'янам [12, т. 3, с. 229—302]. Події на Балканах дедалі більше привертали увагу українського революціонера-демократа. Вже в першій своїй статті із циклу «Літературні письма» І. Франко, прагнучи зацікавити читачів життям і культурою слов'янських народів, писав, що мета цих статей — розглядати «новітні літературні твори не тільки малоруські, але і всякі, котрі розповідають взагалі про слов'ян...» [12, т. 26, с. 26]. У цій статті, написаній безпосередньо після жорстокого придушення турками Квітневого повстання, зверталася увага громадськості на криваву драму, яка розігралася на південному сході Європи.

Пізніше І. Франко неодноразово високо оцінював національно-визвольний рух болгарського народу. Зокрема, дуже цікава його передмова до перекладених ним з болгарської мови «Гайдуцьких пісень» і опублікованих в 1888 р. на сторінках чернівцького збірника «Зерна». Показуючи героїчне минуле болгарського народу, яким воно відбивалося в народнопоетичній творчості, І. Франко зазначав, що свобода болгарам дісталася дорогою ціною, «була в значній мірі їх власною заслугою, плодом їх крові, довголітніх змагань» [12, т. 10, с. 74].

На революційні події в Болгарії відгукнувся український публіцист-демократ Ф. Василевський. У серії статей про націо-

нально-визвольну боротьбу південних слов'ян, які він під псевдонімом С. Круть опублікував у західноукраїнських прогресивних виданнях*, значна увага приділялася Квітневому повстанню. «Весь світ повірив в силу цього повстання, яке розпалювало надії на визволення Болгарії», — писав Ф. Василевський [4, с. 124]. Він з симпатією ставився до братніх слов'янських народів, щиро співчував їхній героїчній боротьбі проти османського гніту. Підходячи з демократичних позицій до цієї проблеми, головною умовою успіху визвольного руху він вважав участь у ньому широких народних мас.

Проте Ф. Василевський недооцінював народний характер Квітневого повстання. Він вважав, що болгарська молодь, прагнучи волі під впливом герцеговінсько-боснійського повстання, почала збройну боротьбу проти османського гніту, а «простий народ не мав надії на успіх повстання, не вірив в свої сили» [4, с. 126]. В той же час Ф. Василевський визнавав, що болгарське повстання мало більш вагомі наслідки, ніж повстання в Герцеговіні і Боснії, оскільки воно розв'язало руки спочатку Сербії, а потім і Росії для війни з Туреччиною.

Національно-визвольний рух балканських, в тому числі і болгарського, народів, знайшов відображення у творчості буковинського поета Ю. Федьковича. Цій темі він присвятив цикл віршів «В мир». У січні 1877 р. тижневик «Правда» опублікував вірш Ю. Федьковича «Сербські ваї», в якому поет оспівав героїчну боротьбу сербів і болгар проти турецької неволі. Ю. Федькович твердо вірив у силу народу, в його визволення [10, с. 422—424].

Ще ближче до болгарської тематики підійшов західноукраїнський письменник і композитор І. Воробкевич. У циклі віршів «З нещасної Болгарії» він із гнівом затаврував жажливі злочини, вчинені проти болгарського народу, висловив йому співчуття і підтримку:

Синехвильний Славутиче, гримучий Дунаю,
Чом таке завелося у болгарськiм краю?
Що ті люди провинили, за що горе зносять?
Слізьми, кров'ю всі мурави, трави, холми росять!

Поет вірив, що для болгарського народу «зійде ясно, зійде красно, волі-правди сонце» [2, т. 1, с. 223].

Тяжка доля болгарського народу і його боротьба проти турецького поневолення особливо широко відображені у творчості західноукраїнського письменника І. Пасьчинського. У віршах «Болгарія під турками», «Смерть болгарина», «Сирота болгарин», «На новий рік», що були опубліковані наприкінці 1876 р. [5, 1876, 31 груд.], він змалював події Квітневого повстання 1876 р. і його жорстоке придушення.

Громадськість Галичини, Буковини і Закарпаття, за незначними винятками, вбачала у визвольній боротьбі болгарського

* Пізніше І. Франко видав статті Ф. Василевського окремою книжкою [4].

народу передусім національний і релігійний аспекти. Що ж стосується її соціального характеру, то він, на жаль, був затінений. Це свідчить про недостатню інформованість громадськості про цілі і програмні вимоги болгарського визвольного руху. І все ж населення західноукраїнських земель знало про найважливіші події Болгарії і співчувало визвольним змаганням болгарського народу.

1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Британська політика. Дізраелі. Емігранти. Мадріні в Лондоні. Туреччина // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори: 2-ге вид. Т. 9.
2. *Воробкевич І.* Твори: В 3 т. Львів, 1909. 3. *Дмитрук В. Т.* Сторінки вікової дружби: З історії українсько-болгарських зв'язків ХІХ—початку ХХ століття. Львів, 1958. 4. *Круть С.* Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905. 5. Ластовка. 6. Слово. 7. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976. 8. *Сохань П. С.* Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах ХІХ в. и общественность Украины. Киев, 1978. 9. Правда. 10. *Федькович Ю.* Твори: В 2 т. 11. *Фолін Ю. Ю.* Про ставлення громадськості України до Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії // *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 1981. Вип. 14. 12. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ, 1976. Т. 3; 1977, Т. 10; 1980, Т. 26. 13. *Чорний В. П., Марков І. Г.* Ставлення західноукраїнської громадськості до повстання 1875—1878 рр. у Герцеговіні та Боснії // *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 1987. Вип. 36.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.87

В. С. АЛЕКСАНДРОВИЧ, *співроб.*,
Львівський філіал інституту
«Укрпроектреставрація»

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КОНТАКТИ У СФЕРІ ЖИВОПИСУ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІ ст.

Живопис другої половини ХVІІ ст. — складне і багатогранне явище в мистецькій історії західноукраїнських земель. Діапазон творчих можливостей майстрів був досить широкий — від робіт, виконаних у руслі передових досягнень професійної художньої культури, до народного примітиву. Поряд з українськими живописцями на західноукраїнських землях працювало чимало майстрів польського походження. В поодиноких випадках роботи для місцевих замовників виконували художники — вихідці з країн Західної Європи.

За таких обставин важливим аспектом історії західноукраїнського живопису того часу стають його мистецькі взаємозв'язки, зокрема українсько-польські.

Проблема українсько-польських зв'язків у сфері живопису другої половини ХVІІ ст. найчастіше розглядалася при висвітленні двох тісно пов'язаних між собою питань: жовківський малярський осередок кінця століття та діяльність місцевих живописців, які працювали над виконанням замовлень польського короля Яна ІІІ Собеського. Особливий інтерес до них продик-

тований наявністю у розпорядженні дослідників цікавої групи пам'яток і документальних матеріалів. Хоча обидва питання розглядалися неодноразово, проте не все у них з'ясовано до кінця. Нові відкриття реставраторів, знахідки невідомих архівних документів, критичний аналіз написаного раніше зобов'язують ще раз звернутися до старої теми.

Факти, які ми будемо аналізувати, чітко розподіляються на дві групи. Перша з них стосується українських малярів, а друга — тих приїжджих живописців, творча діяльність яких пов'язана з західноукраїнськими землями.

З-поміж українських художників, які працювали для Яна III Собеського, слід передусім назвати Юрія Шимоновича, котрого надалі йменуватимемо Шимоновичем-старшим на відміну від його сина, відомого як Юрій Елеутер Шимонович-Семигіновський (у тексті — Шимонович-молодший. — В. А.). Ім'я Шимоновича-старшого введене в науку С. Барончем [4, с. 411]. З біографії художника він знав лише, що 20 серпня 1675 р. той став сервітором короля (придворним живописцем). Повідомляючи цей факт, С. Баронч вказував на королівський привілей, знайдений ним у львівському архіві. Однак М. Гембаровичу в 20-х роках самого тексту документа віднайти не вдалося, і він визнав його втраченим [6, с. 10].

Як вдалося встановити, С. Баронч мав у руках привілей не для Шимоновича-старшого, а для іншого художника — Матвія Домарадського [3, ф. 52, оп. 2, спр. 187, с. 133]. У привілеї вказано, що М. Домарадському надаються такі ж права і прерогативи, які раніше отримав Ю. Шимонович. Отже, королівським сервітором Шимонович-старший став перед 20 серпня 1675 р., але, зрозуміло, після елекції Яна III Собеського 21 травня 1674 р. І хоч точна дата документа невідома, можна цілком впевнено сказати, що художник мав якісь зв'язки з Яном III Собеським не пізніше середини 1675 р. Тривали вони, очевидно, до самої смерті майстра (чи, може, короля, оскільки не вдалося точно встановити, коли помер Шимонович-старший).

Окремі моменти подальшої долі Ю. Шимоновича-старшого вдалося встановити за опублікованим ще понад двадцять років тому, але до цього часу належним чином не використаним документом — «Генеалогією дому їх милостей панів Семигіновських та його милості пана Юрія Елеутера Семигіновського», датованим 1701 р. свідченням українських шляхтичів Семигіновських про походження з їхньої родини Шимоновича-молодшого [11, с. 182—183]. Польський дослідник М. Карпович, який опублікував знайдену М. Гембаровичем копію заяви Семигіновських, цілком слушно вказав на необхідність обережного ставлення до вміщених у ній відомостей [11, с. 35—36]. Сам М. Карпович з наведених у генеалогії біографічних даних про обох Шимоновичів визнав достовірною лише вказівку на навчання Шимоновича-молодшого коштом Яна III Собеського у Римі й Парижі [11, с. 36]. Щодо Італії ніяких сумнівів, звичайно, бути не може. Перебування художника в Римі підтверд-

жується і документами, і виконаними там роботами, а поїздка молодого живописця в Париж все ще не знайшла документального підтвердження.

Зараз можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що «Генеалогія» містить набагато більше достовірної інформації. Це, зокрема, відноситься і до частини наведених у ній фактів біографії Ю. Шимоновича-старшого.

Звичайно, тепер уже неможливо перевірити атестацію Семигіновських у її найдавнішій, генеалогічній частині. Особливо цікава вказівка на навчання Шимоновича-старшого «в різних краях», але вона теж не має підтвердження. Так само не знайдено відомостей, які б свідчили про його проживання й одруження в Галицькій землі. Як вдалося встановити, дружиною художника і матір'ю Шимоновича-молодшого була Теодора Корунчанка — рідна сестра відомого львівського українського живописця першої половини — середини XVII ст. Івана Корунки [З, ф. 52, оп. 2, спр. 187, с. 234—235]. Найбільш рання згадка про нього датується 1648 р. [З, ф. 9, оп. 1, спр. 228, с. 870]. На документі Ю. Шимонович підписався «Georgy Sumeonowicz». Тут зафіксований первісний варіант прізвища, відомого до цього часу лише в його полонізованій версії — Шимонович.

Генеалогія Семигіновських так само заслуговує на увагу і в тій її частині, де йдеться про зв'язки Шимоновича-старшого з Яном III Собеським. Підтверджується документально вказане у ній перебування художника на посту віята у Яворові. Не може бути придуманим і повідомлення про його смерть на посаді яворівського віята, оскільки вона сталася незадовго до 1701 р., яким датована генеалогія. У 1689 р. Шимонович-старший разом з дружиною продав її батьківський спадок — грунт на Краківському передмісті у Львові [З, ф. 9, оп. 1, спр. 228, с. 234]. Відомі на сьогодні крайні дати біографії Шимоновича-старшого розділяє більш ніж чотири десятиліття. Все його творче життя, треба думати, пройшло на західноукраїнських землях, а з 70-х років і до самої смерті він перебував у тісних стосунках з королем Яном III Собеським.

На жаль, єдиним безсумнівним фактом творчої біографії майстра залишається рисунок до гравюри панегірика на честь С. Потоцького, опублікованого в Кракові у 1667 р. Творча індивідуальність художника, як можна допускати на основі встановлених тепер його львівських зв'язків, сформувалася під впливом вищих досягнень львівської школи живопису першої половини — середини XVII ст.

Є ще одна обставина, яка вимагає особливо підкреслити значення генеалогії Семигіновських. Вона підтверджує правоту тих дослідників, котрі вбачали у Шимоновича батька і сина, надає цьому припущенню статусу незаперечного факту.

Наведені відомості про Шимоновича-старшого важливі, крім всього іншого, ще й тим, що вони дають змогу глибше зрозуміти окремі моменти біографії його сина, зокрема, зв'язки з королем, а також навчання в Римі. На відміну від батька, Ши-

монович-молодший працював не лише на західноукраїнських землях. Його життєвий і творчий шлях значною мірою пов'язаний з Варшавою та Віляпувом. Тим самим художник одночасно належить історії як українського, так і польського мистецтва. Його біографія становить найяскравіший приклад українсько-польських контактів у сфері живопису на рубежі XVII—XVIII ст.

В цілком іншому світлі тепер постає фігура відомого дослідника ще з кінця минулого століття львівського маляра Матвія Домарадського. До цього часу його знали лише за матеріалами судового процесу 1671 р. з львівським живописцем Павлом Вошиловичем [12, с. 49]. Найцікавішим у зізнаннях свідків є повідомлення про роботу, яку художник відвозив до Ляшок Мурованих (нині с. Муроване Старосамбірського району Львівської області). Вона була замовлена тодішнім власником села Я. Ю. Мнішком і, найімовірніше, призначалася для замку. Цей факт детально розглядав М. І. Гембарович [8, с. 145—147]. На зв'язки з родиною Мнішків вказує наданий художникові королівський привілей. У його тексті відзначено, що маляр «виказав свою майстерність при боці... старости львівського», яким був Я. Мнішек. Згадано в документі і про роботу художника у «князя Вишневецького», тобто Дмитра Вишневецького, котрий, як відомо, належав до близького оточення Яна III Собеського і зайняв після нього пост великого коронного гетьмана.

Королівський привілей додає важливі штрихи до біографії М. Домарадського, цього дуже маловідомого дослідника майстра. Прийняття його в число королівських слуг з наміром використовувати для різного роду робіт при львівській резиденції короля свідчить, що художник був помітною фігурою в мистецькому житті Львова.

Введення у науковий обіг нових матеріалів про українських художників, котрі працювали для Яна III Собеського, зобов'язує ще раз підкреслити падуманий характер особи так званого Василя зі Львова, в якому традиція з минулого століття схильна бачити українського живописця на службі у короля. Без сумніву, це ім'я вигадане внаслідок довільної комбінації відомостей про двох майстрів: знаменитого жовківського живописця першої половини XVIII ст. Василя Петрановича, а також Шимоновича-молодшого. Легенду про Василя зі Львова ще в 1926 р. розвінчав В. Щурат [2], в чому його пізніше підтримав М. Драган [1, с. 98—101]. Проте вона виявилася на диво живучою і виступає на сторінках навіть найновіших мистецьких словників.

Говорячи про широке використання Яном III Собеським місцевих кадрів малярів, необхідно підкреслити, що майстер, вихований на місцевій художній традиції, не завжди міг належним чином втілити плани короля. Очевидно, саме ця обставина значною мірою визначила долю Шимоновича-молодшого. Він вчився в Академії святого Луки в Римі, а перед тим, якщо

вірити генеалогії, побував у Франції. Майстер, вихований на місцевій художній традиції і навчений у провідних мистецьких осередках Європи, — рідкісний тип живописця в західноукраїнському мистецтві того часу. Проте при всій винятковості цей факт відображає важливу тенденцію художнього життя епохи, яка полягала у посиленні контактів із західноєвропейською культурою. Одним з напрямів цього зближення було зміцнення українсько-польських мистецьких взаємозв'язків. Належачи до західноєвропейського культурного ареалу, Польща нерідко виступала посередником в українсько-західноєвропейських культурних зв'язках. Саме через польські землі потрапляли на Україну нечисленні художники західноєвропейського походження. Відомі лише лічені факти такого роду і не всі вони витримують критичну перевірку. Саме так складається ситуація з участю західноєвропейських майстрів у мистецькому житті Жовкви (нині Нестеров) кінця XVII ст.

Прямих документальних свідчень про перебування у Жовкві західноєвропейських художників до цього часу не виявлено. Тема ця виникла завдяки щасливо збереженому унікальному ансамблеві чотирьох великих розмірів батальних композицій жовківського парафіяльного костюлу, які зараз знаходяться в збірці Львівської картинної галереї.

Найбільш рання з жовківських баталій «Битва під Клушино» відноситься приблизно до 1620 р. і гіпотетично, без переконливих доказів, приписується львівському вірменському художникові Симону Богушовичу. Дослідження полотна під час проведених у 1985—1986 рр. реставраційних робіт показало, що в 70-х роках XVII ст. композиція зазнала суттєвих змін. Старе полотно доставили, від чого картина помітно збільшилася в розмірах, і на пришитому полотні виконали новий живопис, записуючи одночасно суміжні частини давньої картини. Все це, слід вважати, зроблено тоді, коли баталію готували як пару до створеної на замовлення Яна III Собеського картини «Битва під Хотином». Обидві вони знаходилися на своєму місці вже в 1679 р. [5, с. 131]. Стилiзація напису на останній композиції свідчить, що виконаний він після коронації Яна III Собеського. Виходячи з цього, картину слід датувати між 1676—1679 рр. Тоді ж свого теперішнього вигляду набула і «Битва під Клушино».

«Битва під Хотином» підписана прізвиськом «Кессель», від якого нині збереглися лише перші букви «KAES». Картину традиційно приписували фламандському живописцеві Фердинанду ван Кесселю. В останній час з'явилася думка про її належність пензлеві австрійського художника Стефана Кесселя [14, с. 227]. Однак жодна з цих атрибуцій не має серйозного обґрунтування.

У процесі реставраційних робіт у липні 1985 р. на картині відкрито підпис «An·Stech fecit». Він знаходиться в нижній частині полотна під кінним портретом Яна III Собеського. Новознайдений підпис має авторський характер і поза всяким сум-

нівом належить відомому гданському художникові другої половини XVII ст. Андреасу Штеху (Стеху).

Все життя А. Штеха пройшло в Гданську. Його учень Х. Фалькенберг свідчить, що майстер ніколи не покидав стін рідного міста [9, с. 124]. Живописна манера художника склалася під значним впливом німецького, а також голландського мистецтва. Творчий доробок А. Штеха становлять переважно релігійні композиції та портрети. Писав він також натюрморти, пейзажі, рисував ілюстрації. Ніщо подібне до жовківської баталії в мистецькій спадщині гданського майстра до цього часу не було знайдене, хоч існує документальна вказівка, що він писав баталії [9, с. 52]. Дослідники також не мали відомостей про контакти художника з королівським двором. Тому відкриття підпису А. Штеха на «Битві під Хотином» становить винятковий інтерес. Воно проливає світло на творчість найвизначнішого гданського живописця другої половини XVII ст. Його контакти з двором Яна III Собеського, треба думати, не звелися до однієї лише жовківської баталії. Тому варто шукати роботи художника серед тих творів, які виконані при королівському дворі та його найближчому оточенні.

Встановлений нами час створення «Битви під Хотином» збігається зі своєрідною паузою серед відомих на сьогодні творів А. Штеха. У листопаді 1676 р. були оплачені виконані ним імагінаційні портрети князів Самбора I та Мествіна I у кафедральному костелі у Слупську [9, с. 44], а наступна робота — портрет лікаря Яна Габріеля Шмідта — датована 1678 р. [9, с. 133]. Ця обставина становить значний інтерес у плані історії створення жовківської баталії.

Конкретні дані про історію створення «Битви під Хотином» до цього часу невідомі. Повною загадкою залишається і вміщене на ній прізвище Кесселя. Щодо А. Штеха, то наявність його роботи в Жовкві ніяк не може свідчити про причетність цього майстра до діяльності місцевого художнього осередку.

Так само немає вагомих підстав стверджувати перебування у Жовкві іншого живописця західноєвропейського походження — Мартіно Альтомоне. Відколи в процесі реставрації ще в 20-х роках минулого століття на одній із жовківських баталій було відкрито авторський підпис художника, його постійно відносять до числа придворних живописців Яна III Собеського і вважають одним із європейських майстрів, присутність яких надавала специфічного характеру жовківській школі живопису кінця XVII ст.

Про жовківські контакти М. Альтомонте найбільш детально писав М. Карпович — автор ґрунтовного дослідження тих моментів життя та діяльності художника, які відносяться до територій тогочасної Польщі [10]. М. Карпович спростував немало безпідставних тверджень та атрибуцій, що поступово накопичувалися довкола імені живописця. Проте польський дослідник не у всьому правий. Так, зокрема, не можна визнати доведеною його версію про перебування М. Альтомонте в Жовк-

ві у серпні 1684 р. [10, с. 109]. За М. Карповичем, художник виконував тоді рисунки привезених з-під Відня воєнних трофеїв. Саме таким, на думку польського мистецтвознавця, мав бути початок роботи над великою композицією, присвяченою Віденській битві. Далі був створений її ескіз-рисунок, що зберігається у кабінеті графіки Музею образотворчих мистецтв у Будапешті, і датований 1685 р. підписний олійний ескіз в Герцогенбурзі (Австрія).

Однак така діяльність М. Альтомонте в середині 80-х років XVII ст. не узгоджується з новими даними про його перебування у Вільнюсі, де він тричі згадується в метричних записах за червень 1685 — квітень 1687 р. [15, с. 5]. Ці відомості ніяк не збігаються з перебуванням художника при дворі короля в той самий час. І, напевно, не випадково про контакти художника з королівським двором сьогодні свідчать лише дві великі парні баталії жовківського косяолу та пізня згадка про нібито виконану ним серію батальних композицій для замку в Жовкві. До них дослідники схильні приєднувати ще два згадані ескізи на тему Віденської битви, проте немає доказів виконання їх саме на замовлення короля. Звичайно, не можуть братися до уваги і бездоказові атрибуції художникові портретів членів королівської родини. Вельми промовистою є відсутність імені М. Альтомонте у складеному після смерті короля списку малярів, які перебували у нього на службі [11, с. 30]. Статус придворного живописця Яна III Собеського щодо М. Альтомонте документально не підтверджений. Тим більш проблематичною є версія про перебування художника в Жовкві та його участь у діяльності місцевого художнього осередку. Жовківські баталії майстра цілком могли бути виконані й у Варшаві, де він одружився в 1690 р. і де до виїзду в Австрію постійно проживала його сім'я. Коли взяти це до уваги, то стає зрозумілим, чому в рахунках Жовківського замку зазначена лише оплата підрамників до обидвох композицій [13, с. 146]. М. Гембарович слушно підкреслив відсутність будь-яких слідів перебування М. Альтомонте у Жовкві [7, с. 267]. У півторадесятилітньому періоді життя художника від його появи у Вільнюсі до виїзду в Австрію неможливо знайти хоч більш-менш тривалого проміжку часу, котрий художник міг би провести в Жовкві. Тому немає ніяких підстав відносити його творчість до тих факторів, котрі визначили обличчя місцевої школи живопису кінця XVII ст.

Отже, питання про причетність залучених Яном III Собеським художників західноєвропейського походження до діяльності жовківського малярського осередку кінця XVII ст. доводиться визнати надуманим. Воно виникло у XIX ст. внаслідок поверхового сприйняття і некритичного тлумачення нечисленних відомих на той час фактів мистецького життя Жовкви. Розвінчання легенди дає змогу встановити справжнє місце жовківського художнього осередку серед сучасних йому живописних західноукраїнських шкіл.

Запропоноване у статті трактування жовківського малярського центру кінця XVII ст., нові матеріали про українських художників, які працювали для польського короля Яна III Собеського, дають вагомі доповнення до поки що мало вивченої картини мистецького життя західноукраїнських земель останньої третини XVII ст., наближають нас до відновлення справжньої історичної ситуації у питанні про тогочасні українсько-польські взаємозв'язки у сфері живопису.

1. Драган М. Українська декоративна різьба XVII—XVIII ст. К., 1970.
2. Щурат В. Краснопушанська легенда // Зап. чина св. Василя Великого. Жовква, 1926. Т. 2.
3. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові.
4. Barącz S. Żywoty sławnych otmian w Polsce. Lwów, 1856.
5. Beaujeu de. Pamiętniki kawalera de... // Pamiętniki dó czasów Jana III. Kraków, 1883. Т. 1.
6. Gębarowicz M. Młodość i pierwsze prace Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego. Lwów, 1925.
7. Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII wieku. Toruń, 1966.
8. Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981.
9. Grzybkowska T. Andrzej Stech malarz gdański. Warszawa, 1979.
10. Karpowicz M. Polskie itinerarium Marcina Altomontego. Rocznik Historii Sztuki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1966. Т. 6.
11. Karpowicz M. Jerzy Eleuter Szymonowicz-Siemiginowski malarz polskiego baroku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974.
12. Łoziński W. O Iwowskich malarzach // Sprawozdania komisji do badania Historii Sztuki w Polsce. Kraków, 1891. Т. 6.
13. Mańkowski T. Mecnat Jana III w Zółkwi // Prace Komisji Historii Sztuki. Kraków, 1948. Т. 9.
14. Morka M. Wzorce ikonograficzne malarstwa batalistycznego w Polsce w XVII w. // Biuletyn historii sztuki, 1984. N 2—3.
15. Słownik artystów polskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. Т. 1: Uzupełnienia i sprostowania do t. 1.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.87

О. Б. ГОЛОВКО, мол. наук. співроб.,
Інститут історії АН УРСР

ВНУТРІПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ПОЛЬЦІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х— ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х РОКІВ ХІ ст.

Династична боротьба за владу синів Болеслава Хороброго посідала важливе місце в політичній історії ранньосередньовічної Польщі. Вона позначилася не тільки на внутрішньому становищі в країні, а й на розвитку політичних відносин Польщі з іншими державами, передусім з Германською імперією і Руссю.

В історичних працях досить часто розглядаються окремі аспекти цієї важливої теми [5; 10; 21; 22; 25; 26; 27, 29; 30; 31; 33], однак вона не дістала ще детального висвітлення ні в загальних, ні у спеціальних дослідженнях.

У запропонованій статті робиться спроба розкрити на підставі джерел, що збереглися, найважливіші моменти внутріпо-

літичної боротьби у Польщі наприкінці 20-х — у першій половині 30-х років XI ст., показати її вплив на розвиток міжнародних відносин Польської держави з Германською імперією і Київською Руссю.

В червні 1025 р., невдовзі після коронації, за не досить ясних обставин помер Болеслав Хоробрий. Державну владу в країні повинен був успадкувати один з його синів. Джерела зберегли фрагментарні свідчення про нащадків польського монарха, через що дослідники стикаються зі значними труднощами при вивченні обставин їхнього життя. За даними саксонського хроніста Тітмара Мерзебурзького (помер у грудні 1018 р.), польський володар мав трьох синів: першого — Безпріма, другого — Мешка, третього ж, за словами середньовічного автора, Болеслав «назвав ім'ям свого улюбленого сеньйора» [18, кн. 4, р. 58]. В подальшому тексті хроніки Тітмар згадує про якогось Оттона, сина Болеслава Хороброго [18, кн. 8, р. 1]. Це дало підставу багатьом історикам зробити висновок про те, що польський монарх назвав молодшого сина на честь імператора Оттона III, з яким Болеслав підтримував дружні стосунки [25, с. 199; 30, с. 117; 31, с. 136]. У джерелах, які висвітлюють події після смерті Болеслава Хороброго, не зустрічаються разом імена його старшого і молодшого синів: в Гільдесгеймських анналах і анналах Брунвілерського монастиря згадуються лише імена Безпріма і Мешка, у біографа германського імператора Конрада II Віпо — Мешка і Оттона. В зв'язку з цією розбіжністю джерел у дослідників виникають різні версії щодо трактування питання про нащадків польського короля. Р. Рьопель, Х. Бресслау та М. Б. Свєрдлов вважають, що Безпрім з Гільдесгеймських анналів і Оттон у біографії Віпо — це одна і та ж особа [33, с. 161; 22, с. 5; 10, с. 157]. Д. Боравська і Г. Ловм'янський висловлюють думку, що біограф Віпо помилково переносить події, які стосуються Безпріма, на Оттона [21, с. 78—80; 31, с. 136]. Відсутність чіткої картини у визначенні майбутніх учасників боротьби за державну владу в Польщі призводить до численних спірних побудов, які суперечать чи одному, чи навіть всім джерелам. Так, найбільш поширена серед істориків концепція, яку висунув сто років тому А. Левицький, зводиться до того, що старший син Болеслава Безпрім незабаром після смерті батька втік до Русі, де одержав військову допомогу проти середнього брата Мешка [30, с. 147; пор. : 10, с. 157; 25, с. 202; 20, с. 116]. Але ні Віпо, ні Гільдесгеймські аннали, ні якісь інші джерела такої інформації не мають.

Знайомство з джерелами з історії Польщі другої половини 20 — першої половини 30-х років XI ст. схиляє до думки про необхідність їх комплексного вивчення. Гільдесгеймські аннали містять короткі, але досить достовірні відомості про польсько-германські відносини, дають важливі свідчення про внутрішню боротьбу у Польщі [13, с. 98]. Цей матеріал істотно доповнюється даними «Життєпису імператора Конрада II», який нале-

жить перу придворного капелана Віпо. У цьому творі збереглася низка важливих матеріалів, які не відбилися в хроніках. Проте, використовуючи їх, слід пам'ятати про деяку суб'єктивність автора, який, до того ж, описував події через 10—12 років, що призводило до певних помилок і неточностей [19, с. 264, 269—270; пор. : 10, с. 156—157]. Деяку додаткову інформацію одержуємо також з Августинських, Кведлінбурзьких апналів та анналів Брунвілерського монастиря [12; 14; 15].

Після смерті Болеслава Хороброго польський трон перейшов до його найближчого помічника і соратника — середнього сина Мешка II (1025—1031, 1032—1034 рр.). Старший із синів польського короля Безпрім не користувався прихильністю Болеслава, і вже в дитячі роки його було відправлено у монастир до Італії, про що є повідомлення у «Житії св. Ромуальда» Петра Даніані [16, с. 376; пор. : 21, с. 91]. За кордоном Безпрім залишався і після смерті батька, про що свідчать германські джерела. «Після смерті Болеслава, князя поляків (у Германії не визнавали законною коронацію польського правителя. — О. Г.), — зазначає Віпо, — залишилося два сини Мешко і Оттон» [19, с. 264]. З ним погоджуються Кведлінбурзькі аннали, які відзначають прихід до влади Мешка, «пайстаршого за народженням» [14, с. 90], що також наводить на думку про відсутність у Польщі Безпріма. З цього можна зробити висновок, що після від'їзду в 90-х роках X ст. до Італії Безпрім постійно знаходився за кордоном і його було усунуто з політичного життя Польщі аж до осені 1031 р., коли Безпрім організував державний переворот. З перших же днів правління королем Мешку II довелося вступити у конфлікт з молодшим братом Оттоном, який, на відміну від Безпріма, залишався у Польщі, користувався довір'ям у Болеслава Хороброго. Про останнє можна судити з того, що Оттону доручалися важливі дипломатичні функції [18, кн. 8, р. 1; пор. : 31, с. 128]. Після смерті батька Оттон, який мав підтримку у країні, почав вимагати собі уділ, але, зазнавши невдачі у боротьбі з Мешком II, змушений був шукати притулок на Русі [19, с. 264]. Після зміцнення внутрішньої єдності країни Мешко II прагне нейтралізувати і головного зовнішньополітичного суперника Польщі — Германську імперію, з якою Польща з початку XI ст. мала досить складні відносини через Лужицьку марку. Для укріплення міжнародного становища країни польський король налагодив контакти із суперниками імператора Конрада II у самій Германії, уклав воєнний союз з Угорщиною [5, с. 271—273; 25, с. 200—202].

Посилення у 1027 позицій Конрада II в Германії, де йому вдалося нейтралізувати багатьох противників, призвело до значного погіршення становища Польської держави на європейській арені, що змусило Мешка II разом з угорцями розпочати війну з Германською імперією [13, с. 97—98; 5, с. 273; 25, с. 202; 30, с. 153—162]. В 1030 р. хід війни, яка розпочалася в цілому успішно для Польщі, значно змінився у зв'язку зі

вступом у війну проти неї Русі. Після київського походу Болеслава Хороброго (липень—вересень 1018 р.) відносини Київської Русі з Польщею залишалися напруженими: ще не була підписана між сусідами мирна угода, гострими залишалися проблеми, пов'язані з загарбанням польськими феодалами «Червенських градів» (східнослов'янських земель між Саном, Вепрем і Західним Бугом) і захопленням Болеславом у Києві полонених [3, с. 13—14]. Без сумніву, напружені русько-польські відносини спонукали Оттона, брата Мешка, шукати собі притулок саме на Русі. Ймовірно, не без участі польського князя відбувся перший похід дружини київського князя Ярослава у 1030 р. на Белз («Ярослав Белзы взяв» [1, с. 101]), який, однак, не привів до повернення Давньоруській державі всієї території «Червенських градів». Остання обставина змусила в подальшому князя Ярослава не тільки більш ретельно готуватися до нових військових дій (київський князь вступив у союз з могутнім тмуаракансько-чернігівським князем Мстиславом, залучив до свого війська воїнів — вигнанців з Скандинавії [2, с. 402; пор.: 23, с. 404]), а й шукати союзників за межами Русі. В цьому Ярославу велику допомогу, судячи з матеріалу біографії Віпо, надав Оттон, який «почав просити милості у імператора Конрада» [16, с. 269]. Восени 1031 р. відбулися скоординовані походи германських і давньоруських військ проти Польщі*. «Оскільки [імператор], — пише Віпо, — бажав діяти, він вирішив, що нападе на Мешка з одного боку, а брат Оттон [з боку Русі]. Не маючи змоги чинити опір, Мешко утік до Чехії, до герцога Удальріха» [19, с. 269]. В повідомленні Віпо, отже, немає інформації про участь руських князів у воєнній кампанії, а також конкретних реалій щодо походу германських феодалів проти Польщі. Натомість деякі дані є в германських і давньоруських хроніках. Так, Гільдесгеймські аннали під 1031 р. свідчать: «Імператор з нечисленними саксонцями переслідував слов'ян, восени напав на них, і у Мешка, який йому чинив опір, область Лужиці захопив, у чому йому (імператору. — О. Г.) надали допомогу знатні саксонці, після чого було укладено мирну угоду» [13, с. 98]. Про похід давньоруських князів повідомляє літописна стаття під 1031 р. «Повісті временних літ»: «Ярослав и Мъстислав собраста вой мног, идоста на Ляхы, и заяста грады Червеньскыя опять, и повоеваста Лядскую землю, и многы ляхы приведоста, и разделивша я. Ярослав посади своя по Ръси, и суть до сего дне» [1, с. 101]. Отже, похід германських військ на схід завершився завоюванням у Польщі Лужиць і підписанням мирної угоди Конрада з Мешком. Мабуть, подібну за змістом угоду було укладено польським монархом і з союзниками імператора — давньоруськими князями

* У 1031 р. становище Польщі в війні погіршується, оскільки після походу Германії на Угорщину остання припинила бойові дії і вийшла з антиімперської коаліції [13, с. 98]. Г. Лябуда висунув гіпотезу, що в цей же час Чехія відвоювала у Польщі Моравію [29, с. 117—118].

Ярославом і Мстиславом, які повернули до складу Русі «Червенські гради».

Гільдесгеймські аннали більш докладно, ніж Віпо, розповідають про вигнання Мешка: «Лише через місяць Мешко раптово вступив в сутичку зі своїм братом Безпрімом, після чого його було вигнано і він (Мешко. — *О. Г.*) утік після вигнання до Удальріха в Чехію» [13, с. 98]. Як бачимо, Віпо був правий, коли писав про втечу Мешка у Чехію, але помилявся, пов'язуючи цю втечу безпосередньо з воєнною акцією Конрада і Оттона. Насправді події розвивалися в дещо іншому напрямі: дізнавшись про тяжке становище, в якому опинився польський король після втрати Лужиць і «Червенських градів», у країну з Італії повернувся Безпрім і організував переворот. Цілком зрозуміло, що новому володарю Польської держави слід було потурбуватися про зміцнення своєї влади, в зв'язку з чим Безпрім відмовився від претензій на королівську корону, оголосив себе васалом Конрада. «Той же Безпрім, — повідомляють Гільдесгеймські аннали, — передав імператору корону з іншими регаліями, які несправедливо захопив його батько, та через послів принизливо просив (Конрада. — *О. Г.*) про милість» [13, с. 98]. Аннали Брунвілерського монастиря, опікуном якого був сам Конрад II, повідомляють ім'я головного посла, а саме: Безпрім відправив у Германію з дипломатичною місією дружину Мешка II Ріхезу, яка була дочкою германського палатина Езона. Ця обставина і родинні зв'язки з імператорським кланом призвели до суперечливого явища: Ріхеза після приїзду у Германію вважалася тут «королевою Польщі», незважаючи на те що її чоловік Мешко II ніколи не визнавався в Германії королем [15, с. 403; 30, с. 193; 32, с. 15].

Про події у Польщі після вигнання Мешка є інформація і в біографії Віпо. У ній зазначається, що імператор надав підтримку і зробив польським князем Оттона, якого через певний час (у 1032 р.) вбили власні слуги [19, с. 269—270]. Але інформація Віпо суперечить не тільки згаданим вище матеріалам, а й повідомленню Краківських анналів, які відносять смерть Оттона до 1033 р., тобто до часу, коли у Польщі знову правив Мешко. Отже, у Віпо спостерігається змішання близьких за часом перебігу подій: правління Безпріма в Польщі, яке тривало з кінця 1031 р. десь до середини 1032 р., і допомоги Оттону, яку він одержав від Конрада вже під час другого приходу до влади Мешка II, а саме у другій половині 1032 р. До того ж, придворний біограф переплутав Оттона з Безпрімом. На користь нашої оцінки інформації Віпо свідчить повідомлення Гільдесгеймських анналів під 1032 р.: «У цьому ж році Безпрім жорстокість і тиранство проявив, що призвело його, не без участі братів, до смерті, а Мешко без затримки повернувся додому» [13, с. 98]. Цей фрагмент дає підставу відхилити як бездоказову думку тих учених, які вважали, що Оттон і Безпрім — це одна і та ж особа. Аннали не тільки свідчать про те, що саме Безпрім загинув у 1032 р., а й підкреслюють воро-

жу позицію до нього братів, якими, безумовно, були Мешко і Оттон.

Після того як Мешко II повернувся до Польщі, перед ним постало важливе завдання: зберегти владу в умовах, коли міжнародне становище країни продовжувало залишатися дуже складним. Про це інформують не тільки побіжні натяки Гільдесгеймських апсалів та анналів Брунвілерського монастиря, а й пряма вказівка Августильських анналів про напад германських військ на Польщу в 1032 р. [12, с. 125]. Ці обставини змусили польського володаря розпочати переговори з Конрадом II та піти на значні поступки на користь імперії. 7 липня 1032 р., як свідчать Гільдесгеймські аннали, на зустрічі з Конрадом II у Мерзебурзі Мешко відмовився від претензій на королівську корону, визнав свою залежність від імператора, виділив за наказом останнього уділ своєму родичу Дітріху, який був у той час поморським князем [10, с. 98]. Віпо уточнює деталі розподілу Польщі, відзначаючи з деяким перебільшенням позиції Конрада II: «імператор провінцію Польщу розділив на три частини, Мешка призначив її правителем, а двох інших (князів. — *О. Г.*) зробив його васалами, в чому зменшив їх силу, що загрожувала божевіллям» [19, с. 270]. Володарем другого уділу в складі Польщі, очевидно, став Оттон, на користь чого свідчить вказівка Віпо про його підтримку імператором з метою одержання князем влади в Польщі. Рішення Мерзебурзького з'їзду проіснували недовго, оскільки вони серйозно зачіпали міжнародні і внутріполітичні інтереси Польської феодальної держави. Наприкінці 1033 р. Мешко II і його оточення після того, як помер Оттон, позбавили Дітріха уділу і відновили єдність держави. Пізніше, правда, трагічна загибель Мешка II (1034 р.) порушила на деякий час процес зміцнення внутрішнього становища і міжнародного суверенітету Польщі [13, с. 98], але вже наприкінці 30-х років XI ст. цей процес досяг значних успіхів [5, с. 300—310].

Аналіз подій 1030—1034 рр. у Польщі дає змогу детальніше розглянути обставини походу 1031 р. дружини Ярослава і Мстислава, який одержав в історіографії суперечливу оцінку. Дослідники вважають, що давньоруські князі здійснили вторгнення вглиб польської території, допомогли Безпріму зайняти польський трон [5, с. 274—275; 10, с. 158; 21, с. 73]. Головним джерелом про похід давньоруських дружин є повідомлення під 1031 р. «Повісті временних літ» — досить складне за характером походження матеріалів свідчення, піддане значним редакційним переробкам. Описуючи похід, літописець висловлював свою підтримку цієї акції, робив спробу виправдати її, перебільшував її наслідки [6, с. 71—75; 7, с. 70]. Що це саме так, свідчать літописний текст, а також джерела. Якщо припустити, що похід був таким значним, як його намагаються представити в літописі давньоруський автор і його сучасні дослідники, то до влади восени 1031 р. прийшов би союзник Ярослава та Мстислава Оттон, а в Польщі встановився б давньоруський

вплив. Насправді ж після походів германського і давньоруського військ між Польщею і германсько-давньоруською «коаліцією» було укладено мир (на користь цього побічно свідчить також факт відсутності в германських хроніках інформації про сутички Мешка з Руссю), і лише через місяць після закінчення війни до влади в Польщі прийшов Безпрім. Про порівняно незначні результати походу Русі свідчить і та обставина, що захоплені в Києві у 1018 р. Болеславом Хоробрим полонені, серед яких були родичі Ярослава і Мстислава, повернулися на батьківщину лише в 40-х роках, після того як було укладено союзницьку угоду між Казимиром I і Ярославом Володимировичем. Очевидно, що при успішному завершенні походу цю важливу для Русі проблему можна було б вирішити вже на початку 30-х років. Перешкодою для тривалого походу до Польщі були, на нашу думку, великі фортифікаційні роботи на південному кордоні Русі, які саме у 1031—1032 рр. проводив Ярослав у зв'язку з потребою укріпити обороноздатність цього регіону в умовах можливих нападів кочовиків. Усе це дає змогу зробити висновок про те, що давньоруські князі обмежились у 1031 р. поверненням «Червенських градів»^{*}.

З метою зміцнення своїх позицій в Побужжі давньоруські князі виселили з прикордонного ареалу західноруське населення на р. Рось, про що говорить літопис [1, с. 101]**. Саме після цієї події з подальшого тексту «Повісті временних літ» зникає поняття «Червенські гради», яке відбивало особливості даного регіону як своєрідного буфера між Руссю і Польщею. Припинилась і та запекла боротьба, яку вели ці держави за район Побужжя на початку XI ст. [3, с. 11—14].

При вивченні обставин походу 1031 р. слід приділити особливу увагу питанню про те, яку територію зайняли польські війська в 1018 р. і яку відвоювала Русь в 1031 р. Я. Д. Ісаєвич і В. Д. Королюк вважають, що Перемишль після приєднання до Русі в X ст. постійно знаходився в складі давньоруських земель [4, с. 98; 5, с. 260]. Зіставлення матеріалів «Повісті временних літ» дає підставу говорити про ідентичність літописних понять «Перемышль, Червен и ины грады» (стаття 981 р.) і «Червенские грады» (статті 1018 р. і 1031 р.) [1, с. 58, 97, 101]. Появу в першій формулі на першому місці Перемишля можна пояснити тим, що він був центром управління Побужжя в період його входження до складу Чеського князівства в середині X ст. Пізніше основне місце в регіоні посідає Червен, за ім'ям якого вся територія між Вепрем, Саном і Західним Бугом на початку XI ст. одержала назву «Червенських

* Знахідки могильників з давньорусько-варязьким поховальним інвентарем початку XI ст. у Центральній Польщі не можуть служити аргументом на користь твердження про великий похід князів Русі в 1031 р., тому що їх поява, без сумніву, пов'язана з перебуванням у Польщі київських полонених Болеслава Хороброго [11].

** Переселення західноруського населення в Поросся підтверджується археологічними знахідками [8].

градів». До них, безумовно, належала і Перемишльська земля.

Про повернення Перемишля до складу руських земель у 1031 р. свідчить не тільки факт ідентичності літописних згадок, а й аналіз талмудського джерела XI ст. — записки Іехуди бен меір ха-Кохена, яка відбила розгром єврейської торгової общини в Перемишлі під час русько-польського конфлікту 1031 р. [20, с. 36—37; пор. : 9, с. 89]*.

Отже, після смерті Болеслава Хороброго в Польщі розгортається боротьба між його нащадками. В країні з часом загострювалася внутрішньополітична криза. Чвари між Болеславичами мали значний негативний вплив на зовнішньополітичне становище Польської держави, яка на той час перебувала в дуже напружених відносинах з Германією і Руссю. Внаслідок польсько-германського (1028—1031 рр.) і польсько-руського (1030—1031 рр.) конфліктів, у яких не останню роль відіграв Оттон, молодший брат короля Мешка II, Польща втратила територію Лужиць і «Червєнських градів», зайняту польськими феодалами в ході війн 1003—1018 рр. Загострення внутрішньої обстановки у 1031—1032 рр., зумовлене боротьбою Мешка II зі старшим братом Безпрімом, призвело до погіршення суверенітету Польщі, князі якої пішли на ряд значних поступок на міжнародній арені.

Говорячи про русько-польські відносини початку 30-х років XI ст., слід зазначити, що похід 1031 р. Ярослава і Мстислава був локальним за розміром і не мав характеру вторгнення вглиб території Польської держави. Головним підсумком цієї акції було повернення Червеня і Перемишля до складу Русі. Це повернення в подальших подіях стане важливою умовою для поліпшення русько-польських відносин наприкінці 30—40-х років.

1. Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч. 1. 2. *Стурлусон Снорри*. Круг Земной. М., 1981. 3. *Головко А. Б.* Политические отношения Руси и Польши (конец X—первая треть XIII вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1984. 4. *Гасвиц Я. Д.* До питання про західний кордон Київської Русі // *Історичні джерела та їх використання*. К., 1971. Вип. 6. 5. *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964. 6. *Королюк В. Д.* Летописное известие о крестьянском восстании в Польше в 1037—38 гг. // *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия*. М., 1952. 7. *Кузьмин А. Г.* Начало новгородского летописания // *Вопросы истории*. 1977. № 1. 8. *Моця О. Н.* Населения Поросся давньоруського часу за даними некрополів // *Археологія*. К., 1979. Вип. 30. 9. *Новосельцев А. П., Пащутко В. Т.* Внешняя торговля Древней Руси // *История СССР*. 1967. № 3. 10. *Свердлов М. Б.* Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X—начала XII в. // *Исследования по истории славянских и балканских народов*. М., 1972. 11. *Яжджевский К.* Элементы древнерусской культуры в центральной Польше // *Древняя Русь и славяне*. М., 1978. 12. *Annales Augustines* // *Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum* (далі — MGH SS). Hannoverae, 1844. T. 3. 13. *Annales Hildesheimenses* // MGN SS. T. 3. 14. *Annales Quedlinburgenses* // MGH SS. T. 3. 15. *Brunvilarensis monasterii fundatio* // MGN SS.

* Ф. Персовський і В. Хенсель на підставі археологічних матеріалів стверджують наявність єврейської общини в Перемишлі [24, с. 216; 28, с. 96].

Hannoverae, 1854. T. 11. 16. Damiani Petri Vita Sancti Romualdi // MGN SS. Hannoverae, 1844. T. 4. 17. Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica (далее — MPH). Leopoli, 1872. T. 2. 18. Thielmar von Merseburg: Chronik. Berlin, 1962. 19. Wiponis Vita Chuonradi II imperatoris // MGN SS. T. 11. 20. Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej i Wschodniej Europy. Warszawa, 1956. 21. *Borawska D.* Kryzys monarchii wcześnopiałtowskiej w latach trzydziestych XI w. Warszawa, 1964. 22. *Bresslau H.* Jahrbücher der Deutschen Reiches unter Konrad II. Leipzig, 1887. Bd. 2. 23. *Gwyn Jn.* A History of the Vikings. Oxford, 1973. 24. *Hensel W.* U źródeł Polski średniowiecznej. Warszawa, 1974. 25. Historia Polski. Warszawa, 1957. T. 1, Cz. 1. 26. *Kętrzyński S.* Polska X—XI w. Warszawa, 1961. 27. *Kuczyński S.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. Warszawa, 1965. 28. *Kunysz A., Persowski F.* Przemysł w starożytności i średniowieczu. Rzeszów, 1966. 29. *Labuda G.* Utrata Moraw przez państwo polskie w XI w. // Studia z dziejów polskich i czechosłowackich. Wrocław, 1960. T. 1. 30. *Lewicki A.* Mieszko II. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny, 1876. T. 5. 31. *Łowmiański H.* Dynastia Piastów we wcześnym średniowieczu // Początki Państwa Polskiego. Poznań, 1962. T. 1. 32. *Michałowski R.* Święta moc fundatora klasztoru (Niemcy XI—XII w.) // Kwartalnik Historyczny. 1984. N 1. 33. *Roepell R.* Geschichte Polens. Hamburg, 1840. Bd. 1.

Стаття надійшла до редакції 21.01.85

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. А. ЧЕРНІЙ, *векл.,*
Ровенський педінститут

РОЛЬ ПОБРАТИМСЬКИХ ВІДНОСИН В ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СРСР І НРБ (70-ті—перша половина 80-х років)

Генеральним напрямом співробітництва соціалістичних країн було і залишається використання взаємних інтеграційних зв'язків з метою всебічної інтенсифікації економіки, підвищення її ефективності. «У галузі економічних взаємовідносин, — зазначається в новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, — КПРС виступає за дальше поглиблення соціалістичної економічної інтеграції як матеріальної бази згуртування країн соціалізму» [1, с. 204].

В системі економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності важливу роль відіграють СРСР і НРБ, які тісно взаємодіють буквально в усіх сферах суспільного життя, наполегливо шукають шляхів дальшого підвищення ефективності співробітництва, домагаються того, щоб воно приносило дедалі більшу віддачу, допомагало розв'язувати актуальні проблеми [2, с. 11].

Важливе значення для розвитку інтернаціонального співробітництва радянського і болгарського робітничого класу мають побратимські відносини, які встановилися між 28 округами і містами Болгарії та 30 областями, краями, районами і містами Радянського Союзу. Відносини побратимства підтримують 11 областей Української РСР і 11 округів Болгарії.

Провідне місце у побратимських стосунках посідають Москва і Софія. З часу їх встановлення між радянською і болгарською столицями минуло понад два десятиріччя. В Софії функціонує більше ніж 1 тис. клубів болгарсько-радянської дружби, які організують і підтримують трудові ініціативи. Наприклад, близько 50 трудових колективів болгарської столиці включалися в рух під девізом «Продукції для СРСР — робітничу гарантію». Ця ініціатива болгарських робітників — підтримка заклик радянських робітників «Друзям — своєчасно і якісно».

Підвищенню ефективності двостороннього економічного співробітництва сприяє зміцнення зв'язків між райкомами КПРС Москви і райкомами БКП Софії. Так, у 1969 р. розпочався діалог між Краснопресненським і Дмитровським райкомами партії. Один із основних напрямів у їхній роботі — глибоке і всебічне вивчення передового досвіду. В усіх трудових колективах Дмитровського району підтриманий почин радян-

ського поватора С. Вітченка — шефство над молодими робітниками. Ряд колективів району виступив з ініціативою достроково виконати річні плани.

Плідне співробітництво встановили Московський міський комітет КПРС і Софійський міський комітет БКП. Розроблена струнка система вивчення і впровадження радянського, насамперед московського, передового досвіду. При міськкомі БКП створена центральна школа прискореного вивчення і впровадження радянського передового досвіду, а при райкомах організовані її філіали, на підприємствах і в установах функціонують секції. Софійський міський комітет БКП першорядну увагу приділяє тому досвіду, який допомагає розв'язувати вузлові питання виробництва, виховувати у кадрів творчу ініціативу, діловитість, наполегливість. За прикладом Москви і Софії, стали традицією ленінські суботники, розробляється генеральний план комплексного розвитку міста до 2000 р.

Новому творчому розвитку взаємозв'язків трудящих Москви і Софії сприяла підготовка до XXVII з'їзду КПРС і XIII з'їзду БКП. В серпні 1985 р. рейсом дружби, що проводиться раз у два роки, до Софії прибули понад 200 передовиків виробництва московських підприємств, переможців соціалістичного змагання на честь XXVII з'їзду КПРС. Посланці трудової Москви привезли з собою прапор московських профспілок, який вручили колективові-переможцю соціалістичного змагання [3].

Взаємодія поріднених областей і округів розширюється і поглиблюється завдяки інтернаціональним діловим контактам між партійними, профспілковими організаціями трудових колективів Ростовської області і Плевенського округу. В 1962 р. вони підписали договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Інтернаціональні ділові контакти між трудовими колективами набули широкого творчого розмаху: 170 колективів різних галузей народного господарства, організацій, навчальних закладів і творчих спілок Ростовської області, в тому числі близько 50 колективів обласного центру, підтримують постійні ділові контакти зі спорідненими підприємствами й організаціями Плевенського округу [4]. Ростовський обласний комітет КПРС і Плевенський окружний комітет БКП розробили спільний план розвитку і зміцнення ділового співробітництва.

У 1981 р. з ініціативи Плевенського окружного комітету БКП була прийнята програма вивчення і впровадження передового радянського досвіду, досягнень наукової думки. До програми увійшло більш ніж 100 тем з передових радянських розробок, прогресивних технологій, починів та ініціатив із загальним економічним ефектом понад 30,5 млн. левів. У виконанні програми взяли участь усі трудові колективи й організації округу. Вона щороку активізується і збагачується за рахунок безпосередніх контактів міст-побратимів. У промисловості запроваджено багато нових радянських починів. Так, усі підприємства Плевена працюють за почином ростовських друзів «Кожному робітнику і спеціалісту — особистий внесок в еконо-

мії сировини, матеріалів, палива, електроенергії». В 1985 р. його підхопили 45 тис. трудящих Плевенського округу, які за восьму п'ятирічку одержали додаткову економію матеріальних ресурсів на 42 млн. левів. Від впровадження радянської ініціативи «Кожному верстату — паспорт ефективності» в 1981—1985 рр. економічний ефект перевищив 30 млн. левів. Лише на Плевенському комбінаті ковальсько-пресового й енергетичного устаткування від впровадження у виробництво радянських науково-технічних досягнень економічний ефект становив понад 20 млн. левів. З метою прискореного впровадження технічних досягнень і передових технологій на споріднених Азовському і Плевенському комбінатах ковальсько-пресового й енергетичного устаткування створені спільні бригади робітників, а на споріднених Шахтинському і Плевенському бавовнопрядильних комбінатах постійно проводяться трудові вахти, що дало змогу болгарським текстильникам втричі збільшити кількість обслуговуючих верстатів [5].

Яскраву сторінку в історію радянсько-болгарського побратимства вписали трудящі Одеси і Варни. Ці міста — побратими з 1959 р. Нині всі трудові колективи Варни зв'язані з Одесою. У розвитку братерських відносин між Одесою і Варною 70—80-ті роки знаменували новий етап. У трудових колективах Варни розгорнувся масовий рух за поставку до Радянського Союзу продукції високої якості. В 1980 р. у Варненському окрузі вперше народилося інтернаціональне змагання під девізом «Два з'їзди — одна мета» на честь XXVI з'їзду КПРС і XII з'їзду БКП, що поширилося по всій країні [6]. Під цим же девізом проводилося змагання і до наступних партійних з'їздів.

У червні 1985 р. одночасно в Одесі і Варні відбулися зустрічі представників партійних, громадських і господарських організацій області й округу, на яких було прийнято рішення підтримати ініціативу багатьох радянських і болгарських трудових колективів і продовжити інтернаціональне соціалістичне змагання під девізом «Два з'їзди — одна мета» на честь XXVII з'їзду КПРС і XIII з'їзду БКП. У змаганні взяли участь десятки споріднених підприємств Одеської області і Варненського округу.

Найбільш яскраво наслідки інтернаціонального змагання виявилися в роботі паромної переправи Ільчовськ—Варна. Завдяки обміну досвідом, технічній взаємодії радянських і болгарських портовиків тепер завантаження-вивантаження триває менше ніж 10 годин, замість доби в недалекому минулому. За останні п'ять років час кругового рейсу паромів зменшився на 18 годин, обробка суден — на 3 години 36 хвилин. При цьому обсяг перевезень збільшився в 1,6 раза, а простої вагонів скоротилися втричі. Зусилля бригад і екіпажів, які змагаються, спрямовані головним чином на економію часу. Болгарські портовики переймають радянський досвід швидкісного руху ліфтів, а радянські — прийоми праці болгарських портовиків, що дають змогу обробляти судна не за 10, а за 8 годин. Змагання

під девізом «Два з'їзди — одна мета» сприяло досягненню нових високих рубежів [7].

У побратимських зв'язках перебувають сотні трудових колективів інших областей і округів, міст Ленінграда і Пловдива, Риги і Русе, Куйбішевської, Ташкентської, Полтавської, Херсонської, Кіровоградської, Сумської, Хмельницької, Ровенської, Тернопільської областей і відповідно Старозагорського, Хасківського, Великотирнівського, Шуменського, Толбухінського, Врачанського, Силістринського, Відінського, Слівенського округів.

КПРС і БКП розглядають цю форму співробітництва як один з провідних напрямів всебічного зближення партій, країн і народів. У січні 1980 р. в Софії відбулася двостороння зустріч з питань зв'язків поріднених округів і областей, міст. Прийняті на зустрічі рекомендації сприяли підвищенню діловитості зв'язків, їх кращій організації. Тепер окружні комітети БКП і обласні комітети КПРС будують свої взаємовідносини на основі дворічних планів, спрямовуючи співробітництво на розв'язання вузлових проблем соціально-економічного розвитку та ідейно-виховної роботи. Весь комплекс цих контактів набуває програмного цільового характеру. Інтернаціональне соціалістичне змагання приносить реальні плоди, дає змогу виявити резерви підвищення продуктивності праці.

Великі перспективи для дальшого поглиблення побратимських зв'язків з метою розвитку інтернаціонального співробітництва радянського і болгарського робітничого класу відкрила Довгострокова програма розвитку економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР і НРБ. І надалі визначатимуться і широко використовуватимуться найбільш ефективні напрями і різні форми співробітництва, в тому числі встановлення прямих зв'язків між партійними, державними, громадськими і господарськими органами й організаціями, трудовими колективами на всіх рівнях [8, с. 16, 30—31]. Реалізація цієї програми служитиме інтересам країн соціалістичної співдружності.

1. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. М., 1986.
2. Горбачев М. С. Виступлення на церемонії нагородження Т. Живкова орденом Леніна 7 люня 1985 г. // Визит в Советский Союз Генерального секретаря ЦК БКП, Председателя Государственного Совета НРБ Тодора Живкова, 5—7 люня 1985 г.: Документы и материалы. М., 1985. 3. Правда. 1985. 26 нояб.
4. Социалистический интернационализм в действии. М., 1982.
5. Работническое дело. 1985. 25 декемв.
6. Работническое дело. 1984. 27 авг.
7. Правда. 1985. 24 июля.
8. Долгосрочная программа развития экономического и научно-технического сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Народной Республикой Болгарией на период до 2000 года // Визит в Советский Союз Генерального секретаря ЦК БКП, Председателя Государственного Совета НРБ Тодора Живкова, 5—7 люня 1985 г.: Документы и материалы. М., 1985.

Стаття надійшла до редакції 24.02.87

ДІЯЛЬНІСТЬ БКП (Т. С.) ПО ЗАЛУЧЕННЮ ПРОГРЕСИВНОЇ БОЛГАРСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДО ПРОТЕСТУ ПРОТИ РЕАКЦІЇ І ФАШИЗМУ НАПРИКІНЦІ 20-х—НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Зміст політики Болгарської комуністичної партії (тісних соціалістів) у справі освіти, охорони здоров'я, науки, літератури, мистецтва, тобто в тих сферах суспільного життя, де працювала інтелігенція, визначався необхідністю утвердження ідеології робітничого класу в середовищі людей розумової праці. Складовою частиною цієї політики в духовній сфері була діяльність партії по залученню інтелігенції до боротьби проти реакції і фашизму. Неабияке значення у розв'язанні цього політичного завдання БКП (т. с.) мали принципи і критерії, на основі яких партія боролася проти ідеології фашизму, буржуазної ідеології, культури та естетики, ідейно-політична і суспільно-політична платформа по залученню дрібнобуржуазних та буржуазних представників інтелігенції до боротьби проти фашизму, концепції національної та світової соціалістичної художньої культури.

У 1925—1929 рр. розвиток партійної політики у духовній сфері не відповідав вимогам часу і загальному рівню процесу більшовизації партії. Основними причинами цього були поразки революційного руху у вересні 1923 р. та квітні 1925 р., тимчасова і часткова економічна й політична стабілізація капіталізму, наступ фашизму і реакції.

Виробленню правильної політики БКП (т. с.) щодо інтелігенції заважало і те, що після II пленуму ЦК БКП (1929 р.) керівництво закріпилося за лівими сектантами [5, т. 14, с. 252], які привнесли у духовну сферу прямолінійно «соціологічні», схематичні уявлення про класові сили буржуазного суспільства, що поширювалися і на інтелігенцію. Вони поділяли всю інтелігенцію країни на буржуазну, яка служила фашизмові, і пролетарську. Відповідними були і заклики БКП про «самовизначення людей розумової праці до однієї зі сторін — буржуазії чи пролетаріату» [12, 1928, № 172, с. 2]. Відповідали категоричному лівосектантському лозунгу «хто не з нами, той проти нас» і два основні напрями партійної роботи з інтелігенцією наприкінці 20-х років: формування комуністичних ідеологів і творчої інтелігенції із середовища самого пролетаріату; робота серед тих верств інтелігенції, які розглядалися партією як «розумовий пролетаріат» (прошарки інтелігенції, яка працювала по найму). Це було наслідком неправильного аналізу соціально-економічного становища інтелігенції. Теоретики БКП стверджували, що інтелігенцію потрібно розглядати, виходячи передусім із місця, яке вона посідає у виробництві, незалежно від її ідеології. При цьому вони посилялися на працю К. Марк-

са «Теорія додаткової вартості» [12, 1929, № 207]. Але, оскільки К. Маркс розглядав тільки прояви капіталістичного способу виробництва в духовній сфері, які, як він вказував, там дуже незначні порівняно з усім виробництвом в цілому [1, 26, ч. 1, с. 394], то його висновки не могли бути застосовані до всіх людей розумової праці. Головним критерієм при визначенні місця інтелігенції в соціальній структурі суспільства є не її ставлення до засобів виробництва (вона не є самостійним економічним класом [2, т. 14, с. 177] і, отже, не має свого особливого до них ставлення), а її місце в суспільному розподілі праці. Теоретики БКП також недостатньо усвідомлювали ленінський підхід до інтелігенції, зокрема ставлення В. І. Леніна до різних видів розумової праці як до «особливих функцій» [2, т. 33, с. 47], а також його висновки про те, що службовці, чиновництво як «особлива верства людей» спеціалізуються на цих видах розумової праці [2, т. 2, с. 435] і до них треба мати також особливе ставлення [2, т. 34, с. 292]. Не було достатньою мірою оцінене також політичне значення думки К. Маркса та Ф. Енгельса про те, що частина буржуазних ідеологів, які піднеслися до теоретичного розуміння процесу історичного руху, переходять на бік пролетаріату [1, т. 4, с. 419] і ленінських слів: «Як і всякий інший клас сучасного суспільства пролетаріат не тільки виробляє свою власну інтелігенцію, але і бере собі також прихильників із числа всіх... освічених людей» [2, т. 6, с. 364].

У партійній політиці щодо інтелігенції в цей період не враховувалися і глибокі протиріччя у її психології. Сектанти не усвідомлювали відмінності фашистської ідеології від ідеології буржуазно-демократичної та дрібнобуржуазної, а звідси й різниці між фашистською і нефашистською інтелігенцією. Вони не бачили можливості залучення останньої до єдності дій з партією, оголошуючи представників непролетарських прошарків в інтелігенції «слугами фашизму». Літературно-теоретичний орган «Наковалня» писав: «...Буржуазний письменник морально і матеріально підкорений сучасній класовій державі» [12, 1928, № 125], «Безсилля болгарського буржуазного письменника є класове безсилля» [12, 1929, № 191]. Ще один партійний орган «РЛФ» оголошував ряд визначних письменників-реалістів представниками фашизму і реакції [17]. Ставлення сектантів до представників дрібнобуржуазної інтелігенції було аналогічним [12, 1928, № 128, № 121, № 114]. Це свідчення того, що в партійній політиці стосовно інтелігенції не враховувалося принципове історичне положення: соціальне походження і соціально-політична позиція інтелігента не завжди збігаються.

Однак на початку 30-х років в діяльності БКП (т. с.) щодо інтелігенції спостерігалася певна еволюція. Перелом у цьому напрямі відбувся після VII конгресу Комінтерну (1935 р.), хоча зрушення в тактиці, на нашу думку, намітилися раніше, у 1931—1932 рр. Ми пов'язуємо це передусім із поверненням з еміграції частини революційної пролетарської інтелігенції,

зокрема голітемігрантів з СРСР. Більшість із них одержали на той час освіту в СРСР і набули досвіду партійно-політичної та ідеологічної роботи, наприклад, С. Гановський, Г. Бакалов, Т. Павлов, Ж. Натан та ін. Повернувшись до Болгарії, вони зробили значний вклад не тільки у розвиток болгарської наукової думки, а й у еволюцію тактики самої БКП (т. с.), очолили здорові марксистські сили в партії, які повели боротьбу з сектантством. У наступні роки ця тенденція в БКП (т. с.) продовжувала розвиватися і стала міцною основою для виконання нових рішень у масштабах Комінтерну.

Важливі ідеологічні й політичні завдання поставило перед партією нове революційне піднесення мас, кульмінація якого припала на 1931—1932 рр. БКП (т. с.) повинна була протиставити фашизмові ідеологічні позиції пролетаріату, дати глибоку оцінку обставинам, знайти вихід із зростаючих класових битв. До успішного розв'язання цих завдань партії необхідно було залучити нові маси інтелігенції, більша частина якої, за словами Г. Димитрова, ще з початку 20-х років знаходилася на роздоріжжі [5, т. 7, с. 30].

Антигуманні ідеологічні концепції фашизму спрямовувалися і проти демократичної інтелігенції, що посилювало її протест, прояви демократизму. Повною мірою ця обставина партією не враховувалася, все ж деяке зрушення відбулося. Сприяла більшою залученню інтелігенції до революційного руху і зміна співвідношення в легальній і нелегальній діяльності БКП: з 1927 р. почала активну роботу легальна Робітнича партія (РП). З приходом до влади у 1931 р. Народного блоку поле її дій розширилося, роль в ідеологічній і культурно-виховній сфері підвищилася [3, с. 62]. Хоча старий теоретичний багаж заважав партії дати відсіч фашизмові, що готувався до наступу.

Теоретичне зміцнення БКП (т. с.) могло відбутися лише за умови активного вивчення марксистсько-ленінської теорії й застосування її на практиці. Значну роль у цьому зіграли партійні теоретики-філософи, насамперед ті, які нещодавно повернулися з СРСР. На сторінках газет «Наковалня» і «РЛФ» у 1930 р. публікувалися матеріали філософської дискусії між Г. Бакаловим і С. Гановським, з одного боку, та Д. Поляновим — з другого, про перегляд естетичної і філософської спадщини В. І. Леніна і Г. В. Плеханова. Дискусія закінчилася перемогою прихильників утвердження ленінських ідей в ідеологічному, літературному та культурному секторі партійної роботи. Риси нового підходу до інтелігенції, зокрема творчої, з'явилися і в статтях Т. Павлова, який критикував огульне ставлення до авторів-некомуністів як до фашистів, наполягав на необхідності тактовного поводження з демократично настроєними митцями, залучення їх до антифашистської боротьби [13, с. 36—37]. Хоча ці погляди Т. Павлова і переслідувалися керівництвом БКП (т. с.) [11], однак процес оновлення політики партії в духовній сфері вже відбувався.

Цьому значною мірою сприяло видання марксистської літератури, філософських праць основоположників марксизму-ленінізму, творів радянських і зарубіжних філософів-марксистів. Широко пропагувала БКП (т. с.) ленінське економічне вчення [3, с. 63—65]. Для пропаганди марксизму-ленінізму БКП (т. с.) використовувала і свою пресу. З цією метою видавалися 3 серії «тісячбілкової» минулого партії, так і взагалі до революційного минулого болгарського народу (воно перестало бути категорично негативним), що мало вплив на демократично і патріотично настроєну частину інтелігенції. На процесі оновлення політики БКП (т. с.) позначилися також зміни в радянській художній культурі. Зокрема, у виданні БКП (т. с.) була опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932). Тільки за таких оновлених позицій стала можливою дискусія про фашизм, яка відбулася в партійній пресі на початку 30-х років. Навесні 1930 р. фашистська преса підняла гвалт навколо ідеї Ів. Харизанова про «ренесансний» характер фашизму [20]. Гідну відсіч фашистським теоретикам дав Т. Павлов. На сторінках партійної преси почалася дискусія, в якій аргументовано виступили партійні теоретики, які вважали фашизм ідеологією великої буржуазії, хоча в цей час існували й інші погляди [3, с. 70—71]. Отже, визначення фашизму вже наближалось до точного. Дискусія велася на сторінках «РЛФ» — газети, доступної широким верствам інтелігенції.

Однак процес вироблення партійними теоретиками основ нових поглядів на фашизм був загальмований у 1931 р., після того як БКП (т. с.) неправильно оцінила буржуазно-демократичний уряд Народного блоку як фашистський, спрямувавши головний удар проти нього і загалом проти буржуазних та дрібнобуржуазних партій, а не проти руху А. Цанкова та інших справді фашистських течій.

І все ж у партії поступово формувалися нові погляди на проблеми класовості і партійності в літературі та мистецтві. С. Гановський та інші партійні діячі провели на початку 30-х років зустрічі з групами інтелігенції, на яких висвітлювали процес утвердження ленінських ідей у партії, і пояснювали, які завдання випливають з цього [16].

У масовій роботі в цей період партія поставила (хоч і з «лівим» ухилом) завдання створити нові кадри пролетарської літератури. З цією метою «РЛФ» закликала робітників, усіх трудящих до співробітництва і підтримки літературного фронту [7, с. 70]. Велике значення надавалося рухові робітників [14, 1933, 8, 10 лют., 15 берез.]. Цим партія сприяла становленню молоді пролетарської журналістики. БКП (т. с.) розширювала свою видавничу мережу [18, с. 96, 122]. Партійні видання торкалися майже всіх галузей наукових знань, усіх жанрів художньої літератури тощо. Цей процес проходив у досить неідеальних умовах: у 1926—1929 рр. проти трудової преси поліцією було заведено 80, а в 1932 р. — 92 справи [8;

9, 1933, 21 січ.]. Прогресивна інтелігенція ставала на захист преси. Її представники ввійшли до складу Загальнонаціонального комітету захисту преси, на місцях були створені «групи приятелів трудової преси». Проводилися акції на захист прогресивних видавць [14, 1932, 20 серп.], збір коштів тощо. Питання партійної преси обговорювалися і на II пленумі ЦК РП (1932 р.), який намітив завдання її поліпшення [15, с. 314].

БКП (т. с.) по-новому підходила до створення об'єднань творчої інтелігенції [16, с. 330]. Приділялася увага творчим спілкам, до яких входили антифашистські сили. Так, у квітні 1931 р. було засноване Товариство пових художників, яке закликало до розвитку антифашистського напрямку в живописі. У 1932 р. утворилася Спілка письменників праці і боротьби, позиції якої були різко відкинуті сектантами. Естетичною платформою спілки була вимога активної боротьби з фашизмом засобами художньої творчості.

Дістали підтримку партії і партійної преси творчі пошуки театральної інтелігенції. В 1930 р. була створена агітпропгрупа «Сині блузи», яка театральними засобами намагалася вести пропаганду та агітацію. Керували нею прогресивні культурні діячі Л. Огняпов-Ризор, Г. Пенджерков та ін. [10, с. 37]. Але ідейно-естетичні принципи «Синіх блуз» були ще дуже обмеженими. У 1932 р. після розпаду групи було організовано колектив «Трибуна» зі значно ширшим полем діяльності. Оригінальним явищем була створена у 1932 р. «Спілка театральних глядачів Болгарії» і пов'язаний з нею театр «Народна сцена», до роботи яких залучалися визначні культурні діячі — режисери, архітектори, адвокати.

Партія уважно стежила за роботою гуртків творчої молоді, наприклад, гуртка «Христо Смирненський» (1933 р.), який виховував белетристів і мав антифашистську спрямованість. До гуртка залучалася і безпартійна молодь.

БКП продовжувала роботу і по залученню до співробітництва прогресивних юристів, хоча не всі можливості в цьому напрямі використовувалися.

Стосовно тих верств інтелігенції, які працювали по найму, БКП (т. с.) повільніше додала тенденцію до створення відособлених організацій. В 1930—1931 рр. вирішувалася доля вчительської організації. Оскільки в той час революційна частина учительства не мала своєї організації, рішення про її створення було кроком вперед у діяльності БКП серед службовців. Проте сектантські позиції у вчительській профопозиції перемогли. Тому вона й не стала масовою: з 25-тисячного загопу вчителів до неї входило тільки 3400 чол. [4, с. 76], тобто 14%. Це було наслідком того, що еволюція в ставленні БКП до некомуністичних організацій демократичної інтелігенції відбувалася дуже повільно. Визначення болгарської вчительської спілки (БУС) як «соціал-фашистської» [9, 1932, № 152], а нейтральних вчительських організацій — як «нейтралфашистських» [19] можна розцінювати як сектантство. Ставлення БКП (т. с.) до

спілок адвокатів, лікарів та інших службовців було аналогічним [14, 1933, 12. 1]. Але в 1933 р. намітилися риси нового підходу і на цій ділянці роботи БКП (т. с.). Зокрема, на IV конференції вчительської профопозиції (1933 р.) гостро критикувався лозунг «розрушення» БУСу і підкреслювалася необхідність створення єдиного антифашистського і антивоєнного фронту [6, с. 119].

Важливу роль у справі оновлення політики партії в духовній сфері відіграв очолюваний БКП (т. с.) антивоєнний рух, а також рух на захист підсудних комуністів під час Лейпцигського процесу. Ці форми роботи були складовою частиною боротьби БКП проти фашизму. Успіх залежав від участі в ній широких верств суспільства, у тому числі прогресивної інтелігенції. Партія, хоча і не повною мірою, все ж розв'язала це завдання. Багато прогресивних інтелігентів відгукнулися на її заклик стати на захист жертв німецького фашизму. Активними учасниками акцій протесту були письменники, громадські та культурні діячі.

Певний максималізм БКП (т. с.) у 20—30-х роках пояснювався не тільки помилками лівого сектантства, а й об'єктивними складностями тієї битви, яку вели пролетарські ідеологи з ідеологією капіталізму і фашизму. Крім апарату державної влади, буржуазія володіла значним арсеналом ідеологічних інструментів. Боротьба велася напружена. Всілякі відхилення від принципових позицій були деякою мірою ризикованими. Прогресивно мислячі люди це розуміли.

Отже, наприкінці 20-х—на початку 30-х років під впливом ряду економічних, політичних, ідеологічних факторів БКП (т. с.) почала процес переорієнтації своєї діяльності в середовищі інтелігенції. Це було запорукою виконання наступних єдиногофронтівських рішень Комінтерну. В тактиці БКП (т. с.) щодо інтелігенції на початку 30-х років відбулися певні зрушення, хоч і не на всіх напрямках роботи. Наслідком цього була дедалі активніша боротьба партії по залученню нових верств інтелігенції до протесту проти реакції і фашизму.

1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. 2. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів.
3. *Близнаков П.* Проблеми на ідеологічката работа на Работническата партия в годините на революционния подем (1929—1934 г.) // Известия на Института по истории на БКП, т. 38. София, 1978.
4. Българската комунистическа партия и културата / Съст. Аврамов П. София, 1983. Т. 1.
5. *Димитров Г.* Съчинения. София, 1953.
6. *Димов Н.* Учителска профопозиция и проблемът на единия фронт (1931—1936) // Профсъюзни летописи. София, 1965. № 4.
7. *Домусчиев И.* Дейността на БКП за привличане творците на литературата и изкуството в борбата срещу фашизма // Научни трудове на Академия за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП. Сер. ист. София. 1976.
8. Единство. 1929. № 33.
9. Ехо.
10. *Инджева Н.* Театър на революционния протест. София, 1966.
11. *Караколов Р., Славов С.* Ленинизацията на българската философска мисъл. София, 1969.
12. Накопвалня.
13. *Павлов Т.* Избрани произведения. София. 1965. Т. 8.
14. Работническо дело.
15. Работническата партия в България: Сборник от документи и материали. София. 1966.
16. Революционна София (1881—1944): Спомени. София, 1969.
17. РЛФ. 1929. № 37.
18. *Стефанов Ив.* Комунистическият и

Н. П. ГРАНЧАК, *асп.*,
Інститут суспільних наук АН УРСР

УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ (остання третина ХІХ—початок ХХ ст.)

Питання історичних взаємин між Україною, Чехією і Словаччиною в останній третині ХІХ—початку ХХ ст. досі не були предметом спеціального дослідження. Проте в ряді узагальнюючих праць з історії УРСР та Чехословаччини, а також в окремих монографічних дослідженнях і статтях зустрічаються згадки про зв'язки між українським, чеським і словацьким народами, зокрема, у галузі освіти. До таких належать багатотомна історія УРСР [7] і Чехословаччини [8], історії окремих університетів двох країн [5; 6; 9; 11], а також дослідження з питань історії народної освіти [4; 14]. Проте ці праці не можуть замінити цільного і систематичного висвітлення цього важливого питання. Наше завдання — показати форми взаємин українського, чеського і словацького народів у галузі освіти наприкінці ХІХ—початку ХХ ст.

Розвиток економіки і технічного прогресу в Росії і близькій до неї в соціально-економічному відношенні Австро-Угорщині зумовили необхідність у підготовці кваліфікованих кадрів. Це привело до зростання кількості навчальних закладів. Особливо помітними були успіхи в розвитку освіти у Чехії, що викликало інтерес серед української громадськості.

Важливу інформацію про боротьбу чехів за національну школу, її надбання містили періодичні видання, які виходили на Україні. Так, українська преса докладно сповіщала про хід боротьби та відкриття чеського університету в Празі у 1882 р., вітала появу чеських гімназій у Брно, Відні, знайомила з діяльністю педагогічного товариства ім. Я. Коменського [15, 1882, № 9; 1883, № 65, 102]. Досягненням чехів у галузі освіти присвятив статтю український революційний демократ І. Франко, який багато зробив для зміцнення зв'язків України з Чехією та Словаччиною. Діяльність чехів на освітянській ниві, підкреслював він, може бути прикладом для інших слов'янських народів [3, с. 369]. У свою чергу періодична преса Чехії і Словаччини нерідко зверталася до висвітлення стану справ у галузі освіти на українських землях. Багато уваги приділялося цим питанням на сторінках журналу, що почав виходити з 1898 р. за редакцією А. Черні.

Важливою формою взаємин у галузі освіти був обмін педагогічною літературою. Освітяни України виявляли значний інтерес до праць чеських і словацьких педагогів. В останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. активізувалося вивчення спадщини Я. Коменського. Значною мірою цьому сприяло широке відзначення на Україні ювілейних дат — 200 років з дня смерті чеського педагога (1871 р.) і 300-річчя з дня його народження (1892 р.). З 1905 р. у вищих навчальних закладах України були введені курси по вивченню педагогічної системи Я. Коменського [19, ф. 2061, оп. 1, спр. 156, арк. 476]. У середніх навчальних закладах на Україні, зокрема в Східній Галичині, де з'явилися перші українські гімназії, користувалися перекладами підручників чеських авторів з порівняльної граматики, геометрії, ботаніки та ін. [21, ф. 1, оп. 179, спр. 2747, арк. 25].

Важливим моментом у розвитку українсько-чесько-словацьких зв'язків у галузі освіти є особисте знайомство педагогів України з постановкою навчально-виховної роботи в навчальних закладах Чехії. Якщо наприкінці ХІХ ст. у Чехію виїжджали окремі педагоги, то на початку ХХ ст. мали місце колективні поїздки, наприклад, учителів Чернігівської губернії в 1910 р. [19, ф. 707, оп. 79, спр. 76, арк. 123]. Після повернення їх на Україну кращий досвід застосовувався у роботі народних та середніх навчальних закладів. Великий інтерес педагогічних кіл України викликали ті моменти діяльності чеських педагогів, де вони виступали новаторами. Це, зокрема, стосується організації жіночої освіти. Позитивно оцінив роботу першої чеської дівочої гімназії І. Франко, який ознайомився з її діяльністю під час перебування в Празі у 1895 р. [3, с. 390—391].

Досить поширеною формою зв'язків українського, чеського та словацького народів у галузі освіти було спільне навчання дітей і молоді у народних школах, середніх і вищих навчальних закладах. Так, починаючи з 70-х років ХІХ ст., коли посилилася чеська еміграція на Україну, створюються народні школи для чеських дітей. Поряд з цим існували школи, де навчання проводилося паралельно чеською і російською мовами, навчалися у них і діти української національності. Серед наставників цих навчальних закладів були чехи, українці [13, с. 147; 23, с. 84]. У Східній Словаччині і на Закарпатській Україні, зокрема в західних районах, діяло чимало українсько-словацьких шкіл. Багато вихідців із Закарпаття навчалося в словацьких гімназіях Спіської, Шариської та Земплінської жуп. У 1876 р. із 5630 учнів гімназій цих жуп 580 були українцями (близько 10 %). У гімназії Ужгорода навчувалося чимало словаків [16, 1891, № 13]. Чехи і словаки відвідували гімназії Галичини, Наддніпрянщини, півдня України.

Спільно навчалася і молодь у вищих навчальних закладах. Лекції у Львівському університеті, наприклад, відвідували відомі діячі чеської культури Ч. Зібрат, Я. Розвода, Ф. Главачек. Популярними в середовищі чеських і словацьких студентів були ветеринарна академія та політехнічний інститут у Львові. В ос-

танському, зокрема, вихідці з Чехії та Словаччини з 1876 р. до 1910 р. становили 4,9 % кількості випускників [17, ф. 27, оп. 3, спр. 1101, арк. 71]. Чехи і словаки зустрічалися серед студентів Київського, Харківського і Південноросійського (в Одесі) університетів. Багато з них після закінчення цих вузів продовжили наукову і педагогічну діяльність на Україні. Вони зробили певний внесок у зміцнення українсько-чесько-словацьких культурних зв'язків.

У свою чергу в вузах Чехії, зокрема в Карловому університеті в Празі, навчалися вихідці з українських земель. Так, за даними 1876 р., на його факультетах здобували освіту 15 уродженців Галичини і 30 вихідців із Закарпаття, Східної Словаччини [10, с. 234]. На початку ХХ ст. кількість українських студентів у Празі зростає. Лише в 1901 р. 35 українських студентів із числа тих, що на знак протесту проти утисків польських властей покинули Львівський університет, перейшли на навчання у Прагу. Для надання їм допомоги чеські студенти зібрали 32 тис. крон [24, 1902, с. 5, 244]. Новий паплив студентів українського походження в Празі спостерігався в 1906 р. [22, ф. 1, оп. 1, спр. 577/5, арк. 5]. Крім цього, з кожним роком зростала кількість української молоді, яка навчалася в різних технічних вузах Чехії та Словаччини.

Яскраву сторінку у зміцнення українсько-чесько-словацьких зв'язків вписали чеські вчені, що працювали у вузах України. Так, в Чернівецькому університеті тривалий час викладав мінералог К. Врба. Наприкінці ХІХ ст. він повернувся в Прагу, але продовжував підтримувати зв'язки з ученими Чернівців. У цьому ж університеті науковою і педагогічною діяльністю займався фізик А. Гандл, який у 1893 р. був обраний його ректором [12, с. 42—43]. У Львівському політехнічному інституті в 70—90-х роках ХІХ ст. працювали професор Д. Зброжек, організатор астрономічної обсерваторії і метеорологічної станції, автор ряду підручників з астрономії та геометрії В. Ласка, вчені І. Гавранек, К. Ватерек, Б. Воялка та ін. [21, ф. 146, оп. 151, спр. 885, арк. 2, 9, 17]. У Львівському університеті викладали юристи Ф. Рудольф, Я. Падзієра, Я. Ганчик, А. Черні, А. Горак, історик К. Гадачек, медики І. Гавранек, П. Кучера та ін. [17, ф. 26, оп. 13, спр. 419, арк. 1643; 15, 1904, № 209]. У Харківському університеті майже два десятиріччя працював професор з Праги Я. Лямбль, який створив кафедру патологічної анатомії, у Київському — фізіолог В. Томса, зусиллями якого була започаткована школа молодих учених фізіологів та фізіологічна лабораторія, в Одесі — мовознавець В. Шерць [1, с. 654—655; 18, ф. 16, оп. 322, спр. 58, арк. 106].

Багато чехів і словаків працювали викладачами гімназій на Україні. Вони здебільшого читали курси класичних мов, математики, проводили заняття з музики і фізкультури. Для підготовки вчителів із числа іноземних громадян при Петербурзькому університеті був створений слов'янський факультет. На ньому в 70—80-х роках ХІХ ст. 40% слухачів становили чехи.

Після закінчення навчання вони здебільшого скеровувалися на роботу в гімназії України, зокрема Києва, Харкова, Херсона, Одеси, Чернігова, Ніжина, Миколаєва [20, ф. 733, оп. 169, спр. 230, арк. 5—34].

Значення діяльності чеських педагогів полягало в тому, що крім викладання, вони плідно працювали над створенням навчальної літератури, брали активну участь у громадському житті. Прикладом може бути діяльність братів Алоїза і Вацлава Добіяшів, які працювали в Ніжині і підготували ряд підручників та хрестоматій, пропагували педагогічну спадщину Я. Коменського. Серед чехів, що викладали в навчальних закладах Києва, були А. Поспішіль, А. Яреш, І. Урбан, В. Петр та ін. [19, ф. 442, оп. 631, спр. 156, арк. 1, 2]. Чехи-педагоги зробили значний внесок у розвиток освіти на Україні наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст.

В навчальних закладах Чехії та Словаччини працювало чимало українців, зокрема вихідців з Галичини і Закарпатської України. Педагоги-українці плідно трудилися в гімназіях Кошиць, Пряшева, Ліптова, Попрада, Бистриці. Серед визначних діячів педагогічної ниви Словаччини були українці Й. Рубій, М. Валковський, Ю. Хома, А. Геревич, Г. Дудінський, І. Гебей та ін.

Широку наукову і педагогічну діяльність у Карловому університеті в Празі розгорнув професор фізики і електротехніки, уродженець Тернопільщини І. Пулюй (1845—1918). Український вчений був блискучим організатором науки і вищої школи. У 1888 р. його як кращого вченого обрано ректором цього університету. В наукових колах високо цінувалися досягнення І. Пулюя в галузі фізики [2]. В Карловому університеті розкрився науковий талент українського вченого біохіміка і епідеміолога І. Горбачевського (1854—1942), який заклав тут основи медичної хімії, створив школу біохімії. Серед вихованців І. Горбачевського були Е. Форманек, А. Чемсик, К. Черний, які стали визначними вченими Чехії. І. Горбачевський користувався великим авторитетом у викладачів університету, неодноразово обирався деканом медичного факультету, а в 1902 р. — ректором вузу [22, ф. 1, оп. 1, спр. 507/6, арк. 1].

Отже, остання третина ХІХ—початок ХХ ст. були важливим етапом у розвитку братерських взаємин українського, чеського та словацького народів у галузі освіти. Основні форми цих зв'язків — спільне навчання дітей, взаємна діяльність українських, чеських і словацьких педагогів, обмін педагогічною літературою, вивчення позитивного досвіду в справі організації народної освіти. Зв'язки в галузі освіти збагачували історичні взаємини України з Чехією та Словаччиною.

1. *Владимирский-Буданов М. Ф.* История императорского университета св. Владимира. К., 1884. Т. 2. 2. *Гривняк Ю.* Український вчений — попередник Рентгена // Літ. Україна. 1968. № 11. 3. Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками, Братіслава, 1957. 4. *Ігнат А. М.* Загальноосвітня школа на Закарпатті в ХІХ—початку ХХ ст. Ужгород, 1971. 5. Історія Київського

державного університету (1834—1959). К., 1959. 6. Історія Одеського університету за сто років. К., 1965. 7. Історія Української РСР. К., 1978. Т. 3. Т. 4. 8. История Чехословакии. М., 1959. Т. 2. 9. Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. Львів, 1961. 10. Славянський ежегодник. 1876. Спб. Вып. 1. 11. Стопятидесятилетие Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Х., 1955. 12. Червінко Я. Три етапи розвитку Чернівецького університету // Дукля. 1975. № 5. 13. Чехи на Волині. Спб., 1887. 14. Чума А., Бондарь А. Українська школа на Україні та Східній Словаччині. Пряшів, 1971. 15. Діло. 16. Листок. 17. Державний архів Львівської області. 18. Державний архів м. Києва. 19. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві. 20. Центральний державний архів УРСР у Львові. 22. Наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефанька у Львові. Рукописний відділ: архів Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 23. Kalendář volinských čechů na rok 1957. 24. Slovanskí přehled.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.86

В. Є. ЗАДОРЖНИЙ, доц.,
Ужгородський університет

ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІЗ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ КРАЇНАМИ В ПЕРІОД КРИЗИ ФЕОДАЛІЗМУ

Незважаючи на негативний вплив колоніальної політики Габсбургів та наявність жорстоких політичних кордонів і митних бар'єрів, західноукраїнські землі підтримували торговельні відносини з країнами Центральної і Західної Європи, у тому числі з слов'янськими. Переборюючи величезні перепони так званого терезіанського тарифу, Галичина, Буковина і Закарпаття вели торгівлю з Німеччиною, Францією, Англією, Італією, Угорщиною, Польщею, Австрією та її провінціями — Чехією, Моравією, Сілезією. Ця торгівля суворо регламентувалася рядом цісарських указів і циркулярів, згідно з якими товари вільно, навіть безмитно переміщалися з Австрійської імперії до національних окраїн, а в зворотному напрямку — через штучні високі внутрішні митні бар'єри [2, с. 71—75]. Завдяки цьому відкривалися широкі можливості для зростання ввозу фабричних виробів з більш розвинутих у промисловому відношенні західних провінцій і корінних австрійських земель. Так, якщо у 1844 р. ввіз становив 2 215 333 золотих ринських, то в 1849 р. він збільшився до 3 567 900 золотих ринських [6, с. 83]. У Галичину і на Буковину постійно надходили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні і галантерейні товари, аптечні матеріали, різноманітні барвники та ін. [7]. Наплив австрійських товарів негативно позначався на розвитку місцевої фабричної промисловості і ремісничих промислів, закріплював за Галичиною і Буковиною роль аграрного придатка митрополії. Фабрична промисловість західних областей Австрій-

ської монархії дедалі більше оволодівала ринком західноукраїнських земель, спотворюючи і прирікаючи його на жалюгідне існування.

Маючи аграрний напрям розвитку, Західна Україна торгувала з австрійськими провінціями лише продуктами землеробства і тваринництва. Протягом першої половини XIX ст. Галичина і Буковина систематично постачали австрійським провінціям худобу для забою. Галицькі і буковинські торговці худобою закуповували її в Молдавії, Бессарабії, на Поділлі та Карпатських полонинах для літнього випусу або для зимової відгодівлі при гуральнях, броварнях, цукроварнях. Потім худобу переганяли на великі ярмарки і торги у Відні, Празі, Оломоуці, Моравській Оставі, Брно та інших містах Австрії, Чехії, Моравії, Сілезії [11, 1848, т. 4; 1849, т. 7; 1858, т. 23]. Найбільша кількість худоби експортувалася до чеських земель. Незважаючи на часті карантинні перешкоди, вивіз (перегін) худоби на чеські і моравські ярмарки збільшувався. Якщо на початку XIX ст. на ярмарках в Оломоуці щороку продавалося від 500 до 1500 голів «східної» худоби, то в 1832—1844 рр. — у середньому по 76 700 голів на рік [10, с. 6].

З розвитком промислових міст зростав попит на продовольчі товари, особливо на м'ясопродукти. Частково він задовольнявся за рахунок західноукраїнської худоби. У 30—40-х роках XIX ст. були відкриті великі «оптові ярмарки у Тешині, Опаві, Моравській Оставі, Оломоуці, Кенігреці, Нікольсбурзі і Празі. Всі вони були розраховані на пригін худоби з Галичини і через Галичину» [10, с. 6].

Про жваву торгівлю галицьких і буковинських скотарів-торговців у Чехії свідчать матеріали відомого Оломоуцького ярмарку, які друкувалися в «Газеті Львівській» та інших періодичних виданнях XIX ст. Так, за порівняно короткий час (з 11 липня до 15 серпня 1832 р.) на Оломоуцький ярмарок було пригнано понад 11 693 воли. Їх власниками були Г. Андрах з Букачовець, Е. Бодесал, Т. Копач і К. Оханович з Бессарабії, С. Борщ і Г. Волдоха з Тернополя, Т. Гойда з Молдавії, І. Говоровський, з Бурштина, Ф. Гринь і А. Павлюк із Самбора, М. Рухляк з Ходорова, С. Савчук з Дального і багато інших. Тоді ж по дорозі до Оломоуца празькою торговою компанією було закуплено від галицьких купців Г. Гріша — 205, Х. Мурадовича — 128, П. Ласа — 152 і В. Марамороша — 160 волів [9, 1832 р., № 84, 87, 90, 96]. 27 квітня 1836 р. в Оломоуц пригнали на продаж 200 волів Й. Ромашкан з Кутів, 115 — Г. Кречунавч з Отиші, 110 — Й. Яблонський з Рави, 101 — М. Урзицький з Ходорова, 735 — М. Табака з Журавного. Всього в цей день на ярмарок було доставлено з Галичини і Буковини 2045 голів худоби [10, с. 8]. Отже, галицькі та буковинські купці брали активну участь у торгівлі худобою в Чехії та Австрії, отримуючи від цього великі прибутки. Окремі з галицьких скотарів-торговців організували спілки для ведення успішної торгівлі худобою. Так, у 1844 р. поміщик-підприємець

Сяноцького округу заснував у Відні акціонерне товариство, яке володіло м'ясобойнею і м'ясними лавками по реалізації тваринницької продукції серед населення австрійської столиці [12, № 46, с. 365—367].

Поряд із західноукраїнськими торговцями успішну торгівлю галицькою і буковинською худобою вели чеські й австрійські купці. У 30-х роках XIX ст. частими гостями на великих тваринницьких ярмарках і торгах Львова, Бродів, Тернополя, Коломиї, Чернівців, Садгори бували чеські торговці Я. Сак, Я. Седляр, Й. Рудла, Й. Новак, Й. Бубеник і австрійські різники Томас, Ферстер, Вюрц, Ернст, Барт, Фішер та ін. [9, 1832, № 84, 87, 90, 93, 96]. Закуплену великими партіями худобу вони відправляли до міст Австрії, Чехії, Моравії.

Крім великої рогатої худоби, значним попитом у чеських і австрійських землях користувалися галицькі і закарпатські коні, вівці, кози, відгодовані у дубових лісах свині, з яких чеські майстри виготовляли на м'ясобойнях добротні «копчені окороки і відправляли їх далі на Захід» [18, с. 111]. Багато галицьких свиней продавалось у 40-х роках XIX ст. на торгах в Опаві, Глагові, Оставі та інших містах гірської Сілезії [12, № 16, с. 123]. Із західноукраїнських земель до Праги, Брно і далі до Трієста вивозили хліб, віск, мед, сіль, селітру, полотно і вироби з нього, вовну, шкіру, дерев'яні вироби, поташ, галун.

Після поділу Польщі торговельні зв'язки Галичини і Буковини з давнім ринком через Віслу були значно підірвані митною війною між Австрією і Пруссією. Наявність митних кордонів утруднила, але не змогла повністю перервати торговельні зв'язки, що історично склалися між Галичиною і Польщею. Хоч і в менших розмірах, галицькі товари продовжували надходити Віслою до Гданська, а звідти в інші європейські країни. Торгівля між галицькими і польськими землями здійснювалася в межах торговельних відносин між Австрією і Королівством Польським. Через жорстокий митний диктат і протекціоністську торгову політику Габсбурзької монархії австрійський вивіз до Королівства Польського набагато переважав над ввозом звідти. Австрія у торговельних відносинах з польськими землями посідала привілейоване становище. В окремі роки експорт у сто з лишком разів переважав імпорт [15, с. 937]. Отже, така торгівля мала однобічний характер і велася з вигодою для Австрії.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. з Галичини до Польщі й через неї до інших європейських країн продовжували надходити сіль, зерно, ліс, горілка, поташ, полотно, прядиво, вовна, сировинні матеріали. Наприклад, із галицьких володінь магнатів Замойських було сплавлено Сяном і Віслою до Гданська й Ельблонга у 1775 р. — 1724, 1776 р. — 7311, 1779 р. — 4378, 1781 р. — 2398, 1783 р. — 5054, 1792 р. — 2481, 1794 р. — 3183, 1810 р. — 6074 корців (1 корець=96,044 кг) пшениці [14, с. 98]. З кінця XVIII ст. галицьку пшеницю скупляли і відправляли до Гданська, а звідти до Голландії австрійські

«державні ліверанти» (військові інтенданти, заготовлювачі-скупщики. — В. З.) [14, с. 95]. Тоді ж успішну торгівлю сільськогосподарською продукцією, що вироблялась у володіннях Жевуських, вели в Гданську купці із Кам'янки-Струмилової. Вони скупляли збіжжя у Добротворі, Руді, Язениці, Ланах, Лапаївці, Обидові, Дернові [5]. Збереглися відомості про вивіз товарів з Галичини через Гданськ у 1836 р. (див. таблицю) [9, 1838, № 86].

Вивіз товарів з Галичини через Гданськ у 1836 р.

Товари	Кількість	Вартість, золоті ринські
Зерно	3484 лашти	490390
Деревина	24090 штук	195330
Поташ	810 бочок	225150
Полотно	20400 штук	81600
Пряжа	230 мішків	3400
Мотузки	14 мішків	140
Пір'я	12 мішків	360
Шкіра	375 мішків	1500
Вино	10 бочок	700
Горіхи	480 мішків	1920
Сливи	430 мішків	2150

Найбільше було вивезено до Гданська галицького збіжжя, питома вага якого становила 49%, поташу (22%), лісоматеріалів (19%), полотна (8%) та ін. Наведені дані неповні, тому що багато галицьких товарів у документах записані як польські або австрійські, а деякі зовсім не враховані.

У наступні роки тривав вивіз різноманітних товарів з Галичини до Польщі. Так, у 1837 р. до Гданська вивезено на 200 тис. золотих ринських лісу і на 85 тис. золотих ринських полотна [9, 1844, № 128]. В 1838—1839 рр. туди ж надійшло 54186 штук лісоматеріалів на суму 215 157 золотих ринських, 908 бочок поташу на суму 35 010 золотих ринських [10, с. 36, 76]. В 1835—1847 рр. Бугом з Галичини відправлено 165 тис. дубових колод, 128 тис. дубових порогів, 129 тис. соснових колод, дощок та багато дрібного будматеріалу [3, с. 56]. У 1843 р. — наприкінці 1844 р. до Гданська доставлено водним шляхом із Тернопільщини 140 тис. корців пшениці білого сорту, з Перемишлянського — 60 тис. корців і Белзького округів — 10 тис. корців червоної пшениці. Туди ж завезено з Поділля 60 тис. корців жита, 3 тис. ц поташу, 1800 ц анісу, 1400 ц прядива Белзького, 4 тис. корців сім'я льняного, 1 тис. корців ріпаку, 300 корців горіхів волоських [12, № 97, с. 374]. З травня по липень 1844 р. до Гданська було доставлено ще 17 тис. корців жита і 16 тис. корців пшениці. Ця продукція походила з Красічина, Перемишля, Турки, Нелипковиців, Синяви [12]. За даними В. Залеського, у 1845 р. з Галичини до Королівства Польського було вивезено сільськогосподарських товарів на суму 199 524, до Кракова — на 1 280 232, фабрикатів — на 186 913 золотих ринських [16, с. 33]. Галицькі купці вели жваву торгівлю вовною

на великому міжнародному ярмаркові у Вроцлаві [9, 1849, № 82]. У 1849 р. «Газета Львівська» інформувала, що оптовий торговий дім Кароля Вернера у Львові підтримує «міцні стосунки з торговими домами у Вроцлаві і бере активну участь у торгівлі там вовною і конюшиною» [9, 1849, № 31].

Значна частина товарів, які вивозилися з Галичини до Польщі, незважаючи на жорсткі митні перешкоди, призначалася для закупок іншими європейськими країнами. Через Гданськ галицьке зерно, горілка, прядиво, поташ, лісоматеріали потрапляли до Англії, Німеччини, Данії. За неповними даними, в Гданську цими країнами було закуплено галицького поташу в 1835 р. — 257, 1836 р. — 810, 1837 р. — 442, 1838 р. — 516, 1839 р. — 906 бочок [9, 1838, № 49; 1839, № 50]. Є відомості, що в 1843—1844 рр. з галицьких маєтків князя Сапєги відправлено до Гданська 1064 гарців горілки, «яка звідти буде надіслана в Лондон» [12, № 47, с. 372]. Сучасники відзначали, що «зерноторгівля в Гданську повністю залежить від її попиту в Англії» [12].

Інший шлях, яким галицькі і буковинські поміщики намагалися пробитися на європейські ринки, — це Дністер — Чорне море — Одеса. Цим транзитом через Одесу вивозили з Галичини пшеницю, а з Буковини — лісоматеріали. За неповними даними, у 1845—1852 рр. лише із Станіславського і Чортківського округів було сплавлено по Дністру до Одеси, а звідти в різні країни світу, у тому числі і на Балкани, пшениці на суму 712 тис. золотих ринських [11, 1858, т. 23, с. 75]. У 30-х роках ХІХ ст. однорічні перевезення збіжжя Дністром до Одеси становили 115 420 ц [9, 1834, № 57, 69, 82; 1844, № 136]. Активними учасниками вивозу пшениці через Одесу були поміщики А. Мисловський з Коропця, М. Тарасевич з Балашовець, П. Вічипський з Городенки, В. Біловецький з Вільховця, В. Тілінгер з Чернівець та ін. [4]. Крім місцевих купців, експортом галицького зерна займалися купці з Могильова, Кам'яця-Подільського, Кишинєва, Одеси, а також з Англії. Серед численних торговельних фірм, що експортували галицьке зерно, були великі фірми Левенсона з Могильова і Соловійова з Кишинєва [3, с. 52]. Скуповуючи по вигідних цінах пшеницю у місцевих поміщицьких і селянських господарствах, купці-скупщинки продавали її набагато дорожче в Одесі для купців з Англії, Бельгії, Голландії, Франції, Італії.

Австрійські окупаційні власті негативно ставилися до економічного розвитку Галичини. У 1843 р. в Галичині була спроба створити пароплавне товариство на Дністрі. Крім галицьких і буковинських підприємців і купців, його членами були купці з Трієста і Бремена. Були уже навіть запрошені майстри-теслі для будівництва пароплавів, заготовлено корабельний ліс. Але галицький губернатор Кріг категорично заборонив розпочати будівництво [13, с. 259]. На цьому припинилось існування пароплавного товариства. Австрійські власті не хотіли і боялися налагоджувати і зміцнювати будь-які торговельні зв'язки за-

хідноукраїнських земель з іншими країнами, насамперед з Україною і Росією.

Важливою статтею вивозу по Дністру до Одеси, а звідти в інші країни був карпатський ліс. Є дані, що ліс надходив у 1842—1848 рр. сплавом по Черемошу, Пруту, Дністру до дунайських та чорноморських портів і далі через Константинополь до країн Близького Сходу [17, с. 78]. Як зазначає І. А. Грищенко, буковинські лісові матеріали з одеських транзитних складів потрапляли, крім Константинополя, у Галац, Салоніки, Грецію, Єгипет, Північну Африку, Італію, Південну Францію, на східне узбережжя Середземного моря [1, с. 47, 49, 57]. Закордонну торгівлю лісовими матеріалами контролювали галицькі і буковинські купці й лісоторговці. Правда, у 1847 р. на Буковині побували турецькі купці, які вели переговори про закупку корабельного лісу [8, с. 522].

Отже, розвиток торговельних зв'язків західноукраїнських земель з європейськими країнами значною мірою прискорював ломку старого, феодального ладу, посилював тенденції розвитку нових, капіталістичних відносин. Участь західноукраїнських земель у європейській торгівлі сприяла розвитку економічних і культурних зв'язків між слов'янськими народами, які набули нового, вищого змісту і значення в період кризи феодалізму.

1. *Грищенко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX—на початку XX ст. Львів, 1980. 2. Освободительное движение народов Австрийской империи. М., 1980. 3. *Яцкевич Є. А.* З історії торговельних зв'язків Східної Галичини в першій половині XIX ст. // З історії Української РСР. К., 1962. 4. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 1131, арк. 57, зв. 5. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 2303, арк. 1—8. 6. Ausweise über den Handels in Österreich 1844. 7. Tafeln zur statistik der Österreichischen Monarchie. Wien, 1841. 8. Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1899. 9. Gazeta Lwowska. 10. Rocznik statystyki przemyslu i handlu Krajowego. Lwów. 1885. 11. Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 12. Tygodnik rolniczo-przemysłowy. Lwów, 1844. 13. *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austrijackim. Dzieła t. 10. Kraków, 1898. 14. *Orłowski R. Z.* Dziejow organizacji handlu splawskiego w ordynacji Zamojskiej w koncu XVIII wieku // Annales Universitatis Marin Curie-Skłodowska. Lublin, 1960. Sectio 3. Vol. 11. 15. *Rychlinski S.* Handel zagraniczny Królestwa Polskiego w latach 1831—1850 // Ekonomista. Warszawa, 1929, T. 2. 16. *Sarynsz-Zaleski W.* Dzieje przemyslu w Galicyi 1804—1929. Kraków, 1930. 17. *Schnür-Peplowski S.* Obrazy z przeszlosci Galicji. Lwów, 1869. T. 1. 18. *Tatomir L.* Podręcznik geografii Galicji na podstawie monograficznych i urzędowych źródeł. Wyd.: 2-gie. Lwów, 1876.

Стаття надійшла до редакції 11.02.86

І. А. ЛІСОВИЙ, доц.,
Львівський університет

ІСТОРІОГРАФІЯ ЧССР ПРО ЕТНІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ТЕРИТОРІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В РИМСЬКИЙ ПЕРІОД

У системі староримського провінційного світу важливе місце в економічному і політичному відношенні посідало Придунав'я. Воно, як і землі Норіка, Паннонії, Мезії, Дакії, було плацдармом римської експансії, захищало імперію від рапових вторгнень варварських племен, сприяло Риму у розвитку торгівлі. Вивчення історії цього регіону дає змогу зрозуміти провінційну римську політику, характер романізації варварського населення, зміст і напрями торгівлі, вишкнення римсько-периферійних культур тощо. Складовою частиною Придунав'я була територія Чехословаччини. Отже, закономірним є постійний інтерес до історії Придунав'я чехословацьких дослідників. Їх досягнення у багатьох відношеннях новаторські [8, с. 77—83; 19, с. 172—183], не узагальнювалися. Мета статті — показати внесок чехословацьких істориків у висвітлення етнополітичного розвитку території ЧССР у I ст. до н. е. — V ст. н. е.

В перші повоєнні роки, зі встановленням демократичного ладу світоглядною основою чехословацьких учених стає марксизм-ленінізм. У галузі історичних наук тривала боротьба між старою, позитивістською школою і новою генерацією вчених; настала необхідність по-новому осмислити події вітчизняної і загальної історії, зокрема її найдавнішого періоду. Сам процес розвитку марксистської історіографії в ЧССР пройшов три етапи: подолання позитивістських тенденцій і догматизму у вивченні історії (друга половина 40-х—початок 50-х років); становлення марксистської історіографії в ЧССР (середина 50-х—60-ті роки); її утвердження і дальший розвиток (початок 70-х—80-ті роки). Важливу роль у цьому процесі зіграли праці чехословацьких учених, які, починаючи з 40-х років, підтримували тісні контакти з науковими закладами СРСР. Одним із таких науковців був З. Неєдлі. Він започаткував вивчення етнокультурного розвитку Чехословаччини дослов'янського періоду.

У першому томі праці «Історія чеського народу» [11], підкреслюючи негативні сторони позитивістської науки, зокрема висвітлення нею ролі Римської імперії в історії чеських земель з точки зору інтересів античного світу і, зокрема, Риму, З. Неєдлі вважав за необхідне заново і критично проаналізувати

відомості античних авторів про чехословацькі землі. Він дійшов висновку, що «чеські» бої були давно осілим на раніше займаної протокельтами території народом курганів, який сформувався в історичних боїв (а на Мораві — у котинів). Про зростаючий вплив римської цивілізації на культуру боїв свідчило швидке зростання кількості їхніх поселень і помітний прогрес будівельної техніки. Міста боїв як центри виробництва ставали осередками жвавої торгівлі; не випадково бої вперше на чеських землях ввели у вжиток монети і карбували їх на античний зразок.

Правомірною є думка З. Неедли про досягнення боями високої культури завдяки контактам з Римом. На противагу більшості буржуазних дослідників, З. Неедли вважав, що вторгнення на землі «чеських» боїв з півночі германського племені маркоманів наприкінці I ст. до н. е. не призвело до їх падіння; бої продовжували там жити і працювати як підлегле населення. Маркомани сприяли впливові на населення чеських земель римських придунайських провінцій. У 17 р. н. е. Рим спровокував війну між вождем маркоманів Марободом і вождем іншого германського племені — херусків Армінієм. Маробод потерпів поразку і змушений був утекти за Дунай на римську територію. Після цього ситуація змінилася: маркомани відійшли на територію Верхньої і Нижньої Австрії, інше германське плем'я — квади — на схід від р. Морави і в Словаччину (поблизу рік Ваг і Грон). Чеські землі формально не були підпорядковані Римській імперії, однак протягом трьох століть тут верховодив Рим: будував укріплення, ремісничі майстерні, активно поширював римську культуру у Придунав'ї. Багатство римського імпорту в ці землі з II ст. н. е. — часу створення римського лімеса — дало підстави З. Неедли висловити думку про поширення цього імпорту далеко за межі лімеса (аж до Карпат), завдяки чому чеські землі стали центром зовнішньої торгівлі у північно-східному периферійному світі. Цікавою є думка дослідника про те, що культура імперії, не зумівши романізувати населення чеських земель, все-таки згодом сприяла розвиткові матеріальної культури слов'ян.

Книга З. Неедли мала помітний вплив на тих чехословацьких античників, які стали глибше і всебічніше вивчати дані писемних і археологічних джерел. Так, Б. Свобода звернувся до аналізу римських імпортів на території Чехії та їх значення для вивчення праісторії ЧССР [16], Я. Філіп прагнув розв'язати питання про торговельні стосунки чеських земель з Римом у період принципату Августа [6, с. 143—154], В. Ондрух писав про соціально-економічний розвиток Словаччини в римський період [12, с. 215—251], Б. Горак — про етногеографічну характеристику чеських земель у римський період [7]. Заслугують на окрему увагу праці В. Ондруха і Б. Горака. Звернувшись до даних Ю. Цезаря і К. Таціта про германців, В. Ондрух правомірно відстоював необхідність враховувати при дослідженні господарського і соціального розвитку племен,

що заселяли територію Словаччини, наявність у них рабства. Аналізуючи відомості античних авторів про етнічну строкатість населення Словаччини, він висловив гіпотезу: окупація даками словацької території тривала близько 80 років (63—60-ті роки до н. е. — кінець другого десятиліття н. е.), а сарматськими язигами — близько 70 років (кінець другого десятиліття н. е. — 96 р. н. е.). На противагу загальноприйнятій думці про те, що сарматські язиги, які прибули у південнославацьку низину з області між Дунаєм і Тисою (через ріки Нижній Іпель і Грон), вигнали даків до Семиградських гір (Нижнє і Середнє Потисся), дослідник зазначав: язиги відтіснили даків на північ у моравсько-славацьку частину Герцінського лісу, оскільки тільки там при тодішній ситуації можна було врятуватися перед сарматським нашествям зі Сходу.

Б. Горак вважає, що територія на північ від Дунаю, покрита Герцінським лісом, була місцем заселення кельтських боїв, які в останнє десятиліття до н. е. поступилися місцем германським маркоманам. На відміну від В. Ондруха Б. Горак локалізує останніх не в південній Мораві, а на території Чехії, квадів — по обидва береги нижньої течії р. Морави і р. Ваг, бурів — у Моравських воротах, а котинів — у Західній Словаччині (від долини р. Ваг до Крушних гір). Вважаючи, що відомості Птолемея ґрунтувалися переважно на розповідях купців, Б. Горак прагнув подати реконструкцію доріг від Дунаю вглиб Європи через чехословацькі землі та показати значення бурштинового шляху, що вів з Карнунта до гирла р. Вісли, і в екопомічному, і у військово-стратегічному плані.

З історіографії ЧССР помітні спроби дослідити проблему етнічного і політичного розвитку чехословацьких земель у римський період з історико-правової точки зору. В. Ванечек проводив думку про те, що бої були тим населенням, яке зайняло напередодні нашої ери Чехію і Мораву; виникнення на зайнятій ними території укріплених поселень пояснюється економічними причинами, а також необхідністю оборони від наступаючих наприкінці I ст. до н. е. германців [20, с. 5—76]. Підтримуючи висловлену раніше думку про соціальну диференціацію кельтів, дослідник не погоджувався з твердженням, що кельти утворили єдиний політичний союз; найвірогідніше, вони жили невеликими общинами, які римляни називали словом «паг». Дальшому розвитку кельтських боїв стала на перешкоді експансія маркоманів, які створили на завойованій території так звану державу Маробода. Дослідник локалізує її у районі р. Лаба, Влтава і Огрже, де природа створила умови для успішного ведення господарства. Зрозуміло, така місцевість не могла бути не поміченою римлянами, — вони активно втручалися у життя маркоманів, прагнучи добитися над ними контролю і максимальної безпеки у Придніав'ї. На нашу думку, В. Ванечек дещо недооцінює суть римських завоювань, вважаючи, що набіги варварів були набагато сильнішим потоком, ніж експансія римлян у тому ж регіоні.

Важливу роль у вивченні проблеми взаємни чехословацьких земель з Римською імперією зіграла наукова конференція в Нітрі (1957), у роботі якої взяли участь зарубіжні спеціалісти [10]. До питання про стан і завдання дослідження лімеса на Словащині звернувся Я. Декан, про археологічні розкопки римської стоянки в районі Мілановіце розповів Т. Колілік, проблему римських кордонів у ареалі північнопаннонського лімеса досліджував Ф. Кржіжка, питання етнічного розвитку території Чехословащини узагальнив В. Опдрoux, підтвердивши точку зору про те, що маркомани Маробода прибули по Дунаю на Мораву, де й утворили державу «Бойогемум»; звідти вони вигнали боїв, і ті переселилися на північні й північно-східні чеські землі до р. Лаби. Заслугою конференції був не тільки обмін науковими спостереженнями вчених Чехословащини, Угорщини і Польщі а й вироблення конкретних спільних зусиль у дослідженні римського лімеса у Придунав'ї.

У 60—70-ті роки в ЧССР з'явилося кілька колективних праць, окремі розділи яких присвячені дослов'янському періоду: «Історія Словащини» (1961), «Історія Чехословащини до 1437 р.» (1971), «Праісторія чехів» (1978). У першій з них найдавнішим відомим населенням Словащини названі скіфи, які начебто прибули на словацькі землі через карпатські перевали і сучасну Угорщину [4, с. 51—65]. У другій половині III ст. до н. е. на територію Словащини прийшли через дунайські броди з Угорщини кельти, які осіли у нижніх витоках р. Іпл, Грон, Нітра і Ваг, а після витіснення скіфів з Потісея зайняли східнославацьку низину. Значення кельтської експансії дослідники вбачали у тому, що вона принесла з собою культуру виготовлення заліза, ремесел і сприяла контактам з античною цивілізацією. Пітримуючи висловлену раніше думку про наявність патріархального рабства у придунайських племен, автори схильні вважати, що економічний розвиток і військово-політична консолідація кельтських племен у Придунав'ї проіснували недовго (II—початок I ст. до н. е.): у Карпатській котловині відбулося формування військового союзу даків, які посунули свої кордони під натиском Риму з території сучасної Румунії до середнього і верхнього Дунаю, там їх зупинили кельти. В останні роки I ст. до н. е. словацькою територією почали оволодівати германці, загрожуючи з півночі римським кордонам. Їхні набіги і римська експансія спричинилися до глибоких перетворень у всіх сферах економічного, політичного і культурного життя Придунав'я.

В «Історії Чехословащини до 1437 р.» етнічна і політична характеристика чехословацьких земель в античну епоху подана дещо поверхово, повторюється загальноповідоме. Ширше і ґрунтовніше ця проблема розглядається у «Праісторії чехів». Торкаючись значення терміна «римський період», автори цієї праці цілком справедливо вважають, що його слід вживати з окремими застереженнями: у Чехії римляни не були ніколи, крім окремих купців; до римської прикордонної смуги нале-

жали невеликі землі південно-західної Словаччини і південної Морави. Безперечним, однак, є факт помітного впливу у першій половині I тис. н. е. на ці землі римської історії і культури. Завоювання Римом Іллірика, Паннонії, а також племен між Дунаєм і Тисою (котиців, озів і анартів) дослідники пояснюють прагненням Риму обернути межі імперії від варварських набігів і разом з тим забезпечити політичні й економічні інтереси. Про сильний розмах римської експансії на території германських племен, зазначають дослідники, свідчить міграція очолених Марободом маркоманів, які зайняли територію кельтських боїв, що викликало, в свою чергу, переселення свебського племені квадів на схід до Морави. Автори підтверджують гіпотезу, що витіснення кельтів маркоманами було частковим: більшість сільського населення асимілювалася з завойовниками (цьому не суперечать також дані археологічних досліджень). Проте дещо перебільшенням видається значення, яке надають чехословацькі дослідники організації Марободом маркомансько-квадського союзу на території Чехословаччини.

Серед монографічних досліджень вирізняються праці О. Пелікана і Й. Добіаша. О. Пелікан у монографії «Словаччина і Римська імперія» [13] констатує, що відносини між римлянами і окремими племенами на території Словаччини наприкінці I ст. до н. е. були ворожими. Тоді ж були розбиті, очевидно, на схід від Тиси даки разом з бастарнами, а окремі племена на північному кордоні з даками, у тому числі котини і озів, перестали залежати від Риму. Даків витіснили сарматські язиги на північ у гори і на схід до р. Тиси, германські бури зайняли північну і північно-східну частину Словаччини. Нове зовнішньополітичне становище вишикло за Доміціана після війни Риму з маркоманами, квадами і сарматами. З метою запобігти активності північно-східних племен римляни вдалися до зміцнення оборони і лімеса у Придунав'ї, підтримуючи з цими племенами клієнтські відносини, які проіснували до часів імператора Марка Аврелія, що мріяв створити на території Чехословаччини провінцію Маркоманію.

Й. Добіаш у монографії «Історія чехословацьких земель напередодні появи слов'ян» [5] датує появу маркоманів у Чехії 9—6 рр. до н. е. Вони, зазначає дослідник, були настільки могутніми, що бої не змогли їм протистояти, незважаючи на високорозвинену культуру. Історик вносить поправку у питання про взаємовідносини племен Середнього Придунав'я з Римською імперією: коли римські легіони розпочали у 89 р. н. е. задунайський похід проти свебів, маркомани і квади не думали про війну з Римом, вони відправили два посольства у Паннонію з пропозицією миру. Однак ця пропозиція не була прийнята. Як справедливо зазначив Й. Добіаш, зміст римської експансії у Придунав'ї полягав не тільки у будівництві військових укріплень і доріг, розширенні торговельних шляхів, романізації населення і втручанні у політичне життя племен, а й у прагненні

послабити їх за рахунок наборів до війська, а також переселення за Дунай — на землі Італії або ж інших провінцій — Паннонії, Дакії і Мезії. Ця політика не обійшла стороною і територію Чехословаччини, що створило сприятливі умови для проникнення у III ст. через Дукельський перевал у північну Словаччину вандалів, а згодом й інших племен.

Цікаві спостереження про контакти чехословацьких земель з античним світом належать Б. Свободі [17, с. 103—136], який називає чехословацькі землі важливою контактною зоною у Придунав'ї, починаючи ще з епохи неоліту. Кельти, прибувши на ці землі, завдяки тісним зв'язкам з Середземномор'ям оволоділи високою технологією виробництва, налагодили жваву торгівлю. Вони наводили посередницькі мости між елліно-римським світом і варварським населенням Центральної і Північної Європи.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років, підтримуючи колеґ у питанні про мінливу етнічну картину чехословацьких земель в античну епоху, О. Пелікан [14, с. 2—13; 15, с. 219—227] висловив думку, що їх заселяли германські племена, значна частина кельтів і, можливо, іллірійців; на Словаччині додатково — даки і сарматські язиги. Маркомани і квадри, підкреслює дослідник, зайнявши Чехію і Мораву, поширили свій вплив на південь до Дунаю і на схід. У першій половині I ст. н. е. квади зайняли південно-західну частину Словаччини до р. Ваґ і проникли до р. Гроп. У середній і верхній течії р. Ваґ знаходилися сідопи і бури, на сході — бастарни, а, починаючи з другої половини II ст., — вандали. Все це дало підстави говорити про складність не тільки етнічної, а й політичної обстановки у Придунав'ї у римський період.

Чимало пового у вивчення етнічного і політичного розвитку території Чехословаччини в римський період вніс міжнародний симпозіум 1979 р. у Нових Возоках [2, с. 224—229], а також XVI міжнародна конференція «Ейрене» в 1982 р. у Празі [3, с. 196—220, 239—244]. Наприклад, у доповіді О. Пелікана «Лімес на території ЧССР і маркоманські війни» підтверджено висловлену ним же думку, що, оскільки основна течія Дунаю на відрізку між Братіславою і Комарно йшла у стародавності руслом Малого Дунаю, римський лімес приходив набагато північніше, ніж вважалося. У прикордонній області існували, на його думку, специфічні культурні взаємини між римлянами і місцевим населенням, де римська культура сприймалася легко. Історію маркоманських війн досліджували Я. Буріан і Т. Кошік. Зокрема, Т. Кошік, аналізуючи археологічні матеріали, зазначив розрив у континуітеті германських поселень і некрополів й виникненням інших германців — тих, які пересувалися до Дунаю. Дослідник підтвердив відоме положення про те, що у першій половині III ст. н. е. в областях середньодунайського регіону мало місце піднесення екопоміки, а в самому варварському середовищі помітною була майнова диференціація. Цікаву думку з приводу утворення провінції Маркоманії висловив

П. Оліва, відомий дослідник історії Паннонії і маркоманських війн. Він дійшов висновку, що на основі відомостей «Письменників історії Августів» Діона Кассія і Геродіана важко уточнити, коли саме у Марка Аврелія визріла думка про створення цієї провінції. Можливо, вона була використана для дипломатичного маневру під час переговорів з варварськими племенами, або ж стала мобілізуючим елементом у середовищі легіонерів для підняття їх агресивного настрою.

Суттєвим доповненням до спостережень про взаємовідносини території Чехословаччини з Римською імперією стала публікація колективного збірника, присвяченого історії Словаччини, зокрема Лаугаріцію (сучасний Тренчін), у римський період [9]. Наприклад, Т. Колнік, узагальнивши результати археологічних досліджень римських укріплень на Словаччині, переглянув традиційну точку зору про постійні конфлікти між квадами і римлянами. На його думку, клієнтські відносини квадів з Римом, які виникли приблизно у 20-х роках н. е., були головними і визначальними у пізніші століття. Непримиренний конфлікт між ними наступив у третій чверті II ст. н. е., в період маркоманських війн. Однак після них відносини між Римом і квадами стали мирними; у III ст. наступила консолідація квадів з жителями інших провінцій, наприклад Паннонії. Відомий спеціаліст з античної нумізматики Е. Колнікова звернула увагу на джерельну вартість римських монет, знайдених на території Словаччини, для з'ясування таких важливих для науки питань, як хронологія імпорту римських монет у Придунав'ї, функції монет у варварському середовищі, шляхи і форми проникнення римських монет у варварський світ, метрологічний аналіз тощо. Надзвичайно корисною у збірнику є добірка літератури про римський напис на скелі у Тренчині, вміщена як додаток до статті Г. Шашової [9, с. 19—23].

Вагомий внесок у дослідження проблеми етнічного і політичного розвитку території Чехословаччини в римський період зробили археологи, епіграфісти і нумізмати (аналіз їхніх праць виходить за рамки нашої статті). Добрим почином чеських археологів було видання серійної публікації пам'яток матеріальної культури «*Fontes archaeologici pragenses*», а словацьких учених — серії «*Ars Slovaca antiqua*». Так, Е. Колнікова опублікувала дві монографії — про кельтські і про римські монети (1978, 1980), Т. Колнік — про античні пам'ятки і про давню скульптуру (1979, 1981), а Й. Владар — про стародавню культуру на Словаччині (1983). З найновіших праць епіграфічного змісту заслуговує на увагу монографія Р. Гошка про латинські написи Верхньої Паннонії, знайдені у 1967—1982 рр. на території Словаччини (Прага, 1984), яка стала продовженням опублікованої у співавторстві з Й. Чешкою аналогічної збірки написів, виявлених на тій же території до 1967 р. (Брно, 1967). Чехословацькими вченими видані коментовані карти середньодунайської периферії Римської імперії — *Tabula imperii Romani* (1986). Римська провінційна культура представлена досить

широко у редагованій Я. Філіпом «Енциклопедії європейської праісторії» (1966—1969, т. 1—2), а також у «Малому лабіринті археології» Й. Грали (Прага, 1976), у вузівських посібниках з історії Стародавнього Риму, ряді рецензій і популярних статей.

Отже, дослідження істориків ЧССР внесли чимало цінного у висвітлення етнічного й політичного розвитку чехословацьких земель, дали змогу по-новому оцінити зміст римської політики щодо них, наслідки експансії Риму у тому ж регіоні, показали необхідність дальшого дослідження зазначеної проблеми у широкому контексті історії Середнього Придунав'я в античну добу. Водночас вони засвідчили, що ряд питань вимагає додаткового аналізу на основі поглибленого вивчення письмових і археологічних джерел.

1. Колосовская Ю. К. Проблема «Рим и варвары» в советской историографии античности последних десятилетий // Вестн. древ. истории. 1980. № 3.
2. Колосовская Ю. К. Международный симпозиум в Чехословакии по проблеме «Римляне и варвары в Среднем Придунавье во II—III веках» // Вестн. древ. истории. 1980. № 4.
3. Concilium Eirene XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference. Prague, 31. 8.—4. 9. 1982. Praha, 1983. Vol. 2.
4. Dějiny Slovenska / Red. L. Hololík, J. Tibenský. Bratislava, 1961. T. 1.
5. Dobiáš J. Dějiny Československého území před vystoupením Slovanů. Praha, 1964. 6. Filip J. Obchodní styky Čech s Římem v době Augustovců a problém mocenského střediska tehdejších Čech // Archeologické rozhledy. 1952. T. 4.
7. Horák B. Geografický a etnografický obraz českých zemí v době římského císařství. Rozpravy CSAV. Řada SV. T. 65. 1955. Seš. 3.
8. Křížek F. Neue Ergebnisse der römischen Forschung in der Tschechoslowakei // Limes—Studien. Vorträge des 3. Intern. Limes-Kongresses in Rheinfelden / Basel, 1957. Basel, 1959.
9. Laugaricio: Zbornik historických studií k 1800. výročí římského nápisu v Trenčíně. Trenčín; Košice, 1980.
10. Limes Romanus Konferenz Nitra. Bratislava, 1959.
11. Nejedlý Z. Dějiny národa českého. T. 1. Praha, 1949 (рус. переклад: М., 1952).
12. Ondrouch V. K hospodářsko-kulturním stykům Slovenska v době římského panství v Podunajsku // Historický časopis. 1954. T. 2. N 2.
13. Pelikán O. Slovensko a římské impérium. Bratislava, 1960.
14. Pelikán O. Protohistorie CSSR ve světle antických písemných pramenů // Listy filologické. 1977. T. 100.
15. Pelikán O. Římské impérium a území CSSR ve světle nových výzkumů // Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. 1983. T. 8. 16. Svoboda B. Čechy a římské impérium. Praha, 1948.
17. Svoboda B. Die Länder der Tschechoslowakei in Nachbarschaft der antiken Welt // Eirene. 1977. T. 15.
18. Šimek E. Velká Germania Klaudia Ptolemaia. Praha; Brno, 1930—1953. T. 1—4.
19. Třicet let výzkumu antiky v ČSSR: 1945—1975. Praha, 1976.
20. Vaněček V. Keltská a germánsko-římská kapitola dějin státu a práva v Československu // Právněhistorické studie. 1957. T. 3.

Стаття надійшла до редколегії 18.08.87

РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ПЕРІОД ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ в ХІХ ст. (до 1863 р.)

У першій половині ХІХ ст. на польських землях, поділених між Австрією, Пруссією і Росією, активно пробивалися паростки капіталістичних відносин, відбувалося формування польської нації. Особливо помітно ці процеси розвивалися в Королівстві Польському, яке увійшло до складу Російської імперії після Віденського конгресу 1815 р. Однак вони гальмувалися відсутністю незалежної держави, економічною роз'єднаністю польських земель, національним гнітом. Національне питання було тісно пов'язане з соціальним — необхідністю повної ліквідації феодальних порядків. Своєрідність польського національно-визвольного руху, який розгортався з кінця ХVІІІ ст., полягала в тому, що гегемоном у ньому виступала шляхта, яка обмежувала і прикривала його соціальні цілі і завдання. Незважаючи на це, об'єктивні процеси соціальної диференціації шляхти під впливом розвитку буржуазних відносин, постійне зростання участі в русі демократичних верств забезпечили поступову радикалізацію програм і рушійних сил національно-визвольної боротьби в ХІХ ст. Все це знайшло безпосереднє відображення у великих визвольних повстаннях 1830—1831 рр. у Королівстві Польському, 1846 р. у Кракові, 1848 р. у Познанщині, 1863—1864 рр. в Королівстві Польському.

З розвитком капіталістичних відносин робила свої перші кроки і буржуазна історіографія, яка сягала корінням в ідейний спадок Просвітництва. Поділ Польщі, поразки національних повстань ускладнили умови розвитку польської науки і культури, але не змінили їх загальної спрямованості в руслі просвітительських ідей. До 20-х років ХІХ ст. переважав світогляд, характерний для періоду Просвітництва. Однак з початку ХІХ ст. поступово зростали і брали гору романтичні тенденції в культурному житті. Вони остаточно утвердилися і чинили переважуючий глибокий вплив на всі сфери культури та суспільно-політичну думку 30—60-х років.

Романтизм підніс на значну висоту віру в силу духу, духовні начала, проповідував культ індивідуальності, повагу до неповторної, національної своєрідності. Він виявився тою програмою, яка відповідала умовам польського національно-визвольного руху. Ліберально-буржуазний романтизм в історіографії висунув на перший план поняття нації як історично сформованої індивідуальності, вчення про самобутність розвитку національної держави і національної культури. Цей напрям у романтизмі на відміну від реакційно-дворянського не відкидав спадку Просвітництва, а, навпаки, намагався синтезувати ідеї про-

світителів з найбільш плідними ідеями романтизму, серед яких найбільше значення мав історизм. Його головним змістом було поняття історичної еволюції як діалектичного процесу. В романтичному історизмі було чимало реакційних елементів, зокрема виправдання будь-яких явищ історичним походженням. Проте в багатьох відношеннях він був цінним досягненням суспільних наук. В умовах піднесення польського національно-визвольного руху романтична історіографія сприяла зростанню національної самосвідомості, пробуджувала патріотичні настрої.

На початку ХІХ ст. більш сприятливі умови для розвитку науки і культури склалися в Герцогстві Варшавському (1807—1812), а згодом у Королівстві Польському (до 1830 р.). Потім наукове і культурне життя перемістилося в Галичину, що знаходилася під владою Габсбургів. Культурними центрами Королівства Польського стали засноване в 1800 р. у Варшаві Товариство друзів наук, створений на Волині у 1805 р. Кременецький ліцей, програма якого наближалася до університетської, а також Варшавський і Віленський університети. Вогнищами науки і культури були приватні зібрання і бібліотеки магнатів Чарторийських, Красінських, Замойських. З 1841 р. почало виходити періодичне наукове видання «Варшавська бібліотека», яка вмішувала також праці з історії.

На польських землях під владою Австрії сформувалися два центри наукового життя: Краківський університет і діюче при ньому з 1816 р. Краківське наукове товариство, а також музей і бібліотека Оссолінських у Львові. Значно пізніше виникли наукові центри на польських землях під владою Пруссії. Тут лише у 1857 р. в Познані на приватні пожертвування вдалося налагодити випуск періодичних видань. У результаті великої еміграції після 1830 р. утворилися польські культурно-наукові осередки за кордоном: музей і бібліотека в Рапперсвілі (Швейцарія), історико-літературне товариство в Парижі та ін.

Організаційна база польської історичної науки виявилася обмеженою. Незважаючи на це, вплив історичної думки на формування національної свідомості поляків протягом двох третин ХІХ ст. постійно зростав. Епоха національно-визвольних рухів неминуче привертала увагу до минулого країни, яке уявлялося в самотутньо-ідилічних фарбах. Віра в людину-героя і народ стала однією з суттєвих рис усєї польської романтичної історіографії. Прагнення до оптимістичної віри в майбутнє вимагало з'ясування місця Польщі серед європейських народів і пояснення її долі. Ставлячи питання про призначення Польщі, романтики вказували на її племінну належність до слов'янських народів, які активно вийшли на історичну арену. Ідеалізація самотутності слов'ян і особливостей історичного розвитку поляків на тривалий період утвердилися в польській історичній думці. Характерною рисою польської історіографії було те, що вона опинилася в центрі політичної боротьби, а праці істориків часом відігравали роль політичних маніфестів, знаходилися на передньому рубезжі гострої полеміки різних таборів. Процеси

соціально-політичної диференціації польського суспільства в XIX ст. позначилися і на історіографії. Серед істориків-романтиків проявилися різні течії. Одні з них стояли ближче до консервативно-аристократичних кіл і виражали їхнє бачення минулого, інші були прибічниками революційно настроєної шляхти та демократичних верств народу і обґрунтовували їхнє прагнення до соціальної справедливості.

Становленню романтичної історіографії передував перехідний період, коли в рамках історичної думки польського Просвітництва поступово визрівали елементи романтизму.

Крах польської державності поклав початок останньому етапу польського Просвітництва. Нова суспільна ситуація привела, з одного боку, до посилення патріотичних, повстанських настроїв, а з другого — релігійно-містичних упадницьких мотивів у суспільно-політичній думці. В історіографії поступово зменшилася критична сторона просвітницьких традицій, стала переважаючою тенденція ідеалізації героїчних моментів минулого, покликаних пробудити патріотизм польської шляхти.

Патріотичними мотивами були пройняті історичні праці засновника польської шляхетсько-буржуазної історіографії А. Нарушевича — офіційного історіографа останнього польського короля Станіслава Понятовського. Його учні і послідовники намагалися розвинути саме ці тенденції історіографа. Значну роль у цьому відіграло варшавське Товариство друзів наук (ТДН), навколо якого згуртувалася когорта польських істориків і літераторів, які прагнули розвивати спадок А. Нарушевича. В середовищі ТДН у 1809 р. виникла ідея написання популярної історії польського народу в дусі концепції А. Нарушевича. Повністю здійснити цей задум не вдалося. Але на її ґрунті було створено декілька великих праць з польської історії. Серед їх авторів виділявся ряд відомих істориків.

Одним з них був член ТДН, поет і історик Юліан Урсин Немцевич (1758—1841). Як і А. Нарушевич, Ю.-У. Немцевич у всіх своїх творах та історичних дослідженнях прославляв минуле Польщі, її королів і правителів. Його праці відзначалися глибоким патріотизмом. Ю.-У. Немцевич розвивав ідею особливого польського національного характеру, який мав і позитивні, і негативні риси. В 1816 р. він видав книгу «Історичні пісні», яка здобула велику популярність у XIX ст.: за 100 років книга перевидавалася понад 20 разів. Сюди увійшли 33 історичні пісні, поетично оброблені, з коментарями автора. Не особливо дбаючи про достовірність, Ю.-У. Немцевич намагався підкреслити героїчні сторінки минулого. Останню частину «Історичних пісень» поет присвятив питанню занепаду Польщі, причини якого він вбачав у посиленні влади магнатів. Крім цього, Ю.-У. Немцевич написав книгу «Історія правління Сигізмунда III» (1819), видав шеститомник «Зібрання документів давньої Польщі» та ін. Згідно з традицією Просвітництва він оцінював XVIII ст. як період боротьби науки і освіти із середньовічною темрявою й відсталістю, слідом за А. Нарушевичем

вважав королівську владу регулятором соціальних відносин у державі. Він не визнавав «теорії завоювання» як пояснення появи класів, а соціальну нерівність виводив з «суспільної умови», згідно з якою ще в давнину одні люди повинні були виробляти продукти й одяг, інші захищати батьківщину. Ю.-У. Немцевич вважав, що наука, освіта, помірковані реформи автоматично приведуть до відновлення незалежності Польщі.

У коло діячів ТДН входив також відомий учений і суспільний діяч Тадеуш Чацький (1763—1813). Будучи ректором Кременецького ліцею, він активно займався вивченням історії правових відносин у давнину. Перу Т. Чацького належала двотомна праця «Про литовське і польське право, їх дух, джерела і т. д.». У ній була зроблена спроба в порівняльному плані простежити утворення держави у германців і слов'ян. Це привело вченого до реабілітації історії шляхетської Речі Посполитої, ідеалізації слов'янських звичаїв, їх общинного ладу і племінних рис. Підкреслюючи самотність слов'ян, Т. Чацький висловлював недовіря до звичаїв і законів, які прийшли з заходу від германців. Така поступова реабілітація минулого, абсолютизація національних моментів, що знайшли найбільш повний вияв у працях романтиків, відкидали загальноісторичну еволюцію і народів і держав. Саме з таких позицій Т. Чацький з «елювірям» ставився до діяльності реформаторів кінця XVIII ст., вважаючи, що вони не можуть врятувати країну. В своїх дослідженнях учений значну увагу при ївав питанням економіки, торгівлі, історії культури і права, які до нього в польській історіографії недостатньо вивчалися.

За своїми поглядами на минуле ближче до А. Нарушевича стояв Єжи Самуель Бандтке (1768—1835) — син купця з Любліна, слухач університетів в Йені, Галлі, пізніше професор бібліографії Краківського університету. Є. С. Бандтке б в людюною великою ерудиції, вважав неможливим відокремити історію культури від політичної історії. У 1810 р. вийшли два томи його праці «Коротке представлення історії Королівства Польського». Поділяючи погляди А. Нарушевича, вчений більш тісно пов'язував історію Польщі з загальноісторичним процесом. Не погоджуючись з «теорією завоювання», соціальну нерівність він визначав як результат «природнього розвитку». Історія Польщі, за Є.-С. Бандтке, це процес зміни її державного устрою, який спочатку проходить аналогічно до інших європейських країн, а с потім, з початком виборності королів Польща зійшла з протореного шляху і її розвиток уповільнився.

Своєрідністю поглядів на історію Польщі виділявся серед прибічників демократичного напрямку польського Просвітительства відомий економіст, юрист і історик Вавжинец Суровецький (1769—1817). Він був послідовником просвітителя-демократа С. Сташиця, але одночасно в своїх працях намагався поєднати критику недоліків устрою станово-шляхетської Речі Посполитої з ідеалізацією польського народу в цілому. Така суперечли-

вість привела його до крайнього висновку, що за своїми якостями поляки переважали оточуючі їх народи. Це були елементи тих поглядів, які незабаром підхопила і розвинула романтична історіографія. Намагаючись знайти обґрунтування своїх поглядів на поляків, В. Суровецький з ентузіазмом взявся за вивчення давніх слов'янських народів. Результати він виклав у книзі «Вивчення генезису слов'янських народів», у якій розвивав ідеї первісного гміновладства (общинного устрою) як своєрідну, характерну лише для слов'янських народів, форму соціального ладу. Раніє суспільство гміновладства В. Суровецький змальовував майже як ідеальну форму взаєми між різними «класами» населення. Закономірний розклад гміновладства історик пов'язував із проникненням до слов'ян, а потім до поляків «германського феодалізму» з його правами і звичаями привілеїв, нерівності, свавілля, які ніби були споконвічно характерними для германців. Як стверджував В. Суровецький, пові порядки знайшли підтримку у духівництва і багатіїв, привели до знищення первісної гармонії у суспільстві. Спочатку селяни, а потім і міщани були позбавлені своїх прав і фактично стали невольниками. Все це було причиною поступового економічного і політичного занепаду Польщі. Вину за це дослідник покладав на самих поляків, передусім на весь шляхетський стан, який в управлінні державою керувався лише своїми егоїстичними інтересами. У вивченні минулого В. Суровецький робив наголос на соціально-економічних змінах, бачив необхідність земельної реформи і звільнення селян, розвитку промисловості і торгівлі. Його погляди мали антифеодальний характер і об'єктивно служили програмі буржуазних перетворень.

Нові тенденції, що виявилися в історичних творах деяких послідовників А. Рарушевича, отримали дальший розвиток у працях істориків-романтиків. Засновником романтичного напрямку в історіографії став Йоахім Лелевель (1786—1861). На відміну від інших представників романтичної історіографії концепція національної історії Й. Лелевеля спиралася на глибоке осмислення соціальних проблем і шляхів їх розв'язання, симпатії до народних мас і віру в їхні революційні можливості. Все це надавало працям польського вченого революційно-романтичної спрямованості і виділяло їх із загальної течії романтичної історіографії.

Визначний польський історик і громадський діяч Й. Лелевель народився у Варшаві в дворянсько-чиновницькій родині. Навчався у Віленському університеті, потім до 1824 р. працював у ньому професором загальної історії. Його лекції, що відзначалися сміливістю думки, патріотичними та демократичними ідеями, мали великий успіх серед студентства. Після викриття царськими властями у Віленському університеті таємних студентських організацій Й. Лелевель був усунутий від викладання і переселився у Варшаву. Тут він займався науковою роботою, а також брав активну участь у діяльності патріотичних організацій, був обраний у сейм Королівства Польського. В період

повстання 1830—1831 рр. Й. Лелевель був введений демократичними верствами до складу шляхетсько-аристократичного уряду, обраний головою Патріотичного клубу, який очолив демократичну опозицію правлінню консервативної верхівки повстання.

Після поразки повстання Й. Лелевель емігрував у Францію, звідки був незабаром висланий у Брюссель, де і прожив до кінця життя. Тут він став одним із вождів буржуазно-демократичної польської еміграції, активно виступав за звільнення, наділення землею і надання політичних прав польським селянам. Й. Лелевель дійшов висновку, що тільки така програма може забезпечити успіх національно-визвольній боротьбі, союзником якої вважав визвольний рух народів Західної Європи та Росії. Ідею дружби та спільної боротьби польського і російського народів проти царизму Й. Лелевель проніс через усе своє життя.

В 1847 р. Й. Лелевель увійшов в Міжнародне демократичне об'єднання, створене за участю К. Маркса і Ф. Енгельса, вітав вихід у світ «Маніфесту Комуністичної партії», підтримував дружні стосунки з К. Марксом. Вожді світового пролетаріату високо цінували Й. Лелевеля за його патріотизм, віру в народні маси, за позицію в селянському питанні. Й. Лелевель був знайомий з багатьма прогресивними російськими діячами. О. І. Герцен, який добре знав польського вченого, часто посилався на його праці. Л. М. Толстой говорив про нього як про «бійця за свободу», портрет Й. Лелевеля висів над столом письменника. М. О. Бакунін знав і високо цінував Й. Лелевеля як ученого і громадського діяча.

У брюссельський період життя Й. Лелевель створив у надзвичайно складних умовах еміграції свої найбільш цінні монографічні узагальнюючі праці з історії Польщі від найдавніших часів, а також ряд книг з допоміжних історичних дисциплін.

Й. Лелевель дивував сучасників широким кругозором, сміливістю думки, безприкладним працелюбством. Його творчий доробок налічує десятки великих праць з історії Польщі, слов'янських народів, античної історії, історії народів Індії, Скандинавії, історичної географії, палеографії, нумізматики та інших допоміжних історичних дисциплін. Він поєднував найповішій критичний метод і ерудицію з філософською думкою, поглиблював джерельну базу, шукав і встановлював зв'язки між фактами та явищами. Вперше в польській історіографії Й. Лелевель сформулював поняття загальної історії, що охоплює всі народи і держави. Одночасно він розумів і відзначав специфіку в розвитку різних народів, насамперед слов'янських. В історії кожного народу вчений намагався виявити «власне національне джерело» розвитку, носієм якого вважав народні маси. Слідом за представниками французького романтизму Тьєррі і Мішле він поділяв віру у вирішальну роль народних мас в історії. Під народом Й. Лелевель розумів селянство і шляхту,

вважав, що їхні взаємовідносини стаповлять зміст польської історії.

Ще починаючи працювати у Віленському університеті, Й. Лелевель велику увагу приділив методологічним питанням історії. В працях «Історика», «Яким повинен бути історик» та інших він підкреслював, що без знання минулого неможливо зрозуміти сучасність. Й. Лелевель вважав, що завданням історії як науки є вивчення розвитку людського суспільства у всій сукупності діяльності людей — способах праці, боротьбі станів, змінах звичаїв та законів. Мета науки — відновлення правди про минуле. Цього можна досягти, лише спираючись на численні і достовірні джерела, які необхідно виявляти і збирати.

Й. Лелевель першим у польській історіографії розробив прийом оцінки і критики джерел. Він наголошував на необхідності перевіряти ступінь достовірності всіх джерел, оскільки більшість з них є тенденційними. Так само критично вчений радив підходити і до історичних праць, оскільки деякі з них не відображають реальності, насичені «фантастичними гіпотезами».

Історію людства Й. Лелевель розумів як тривалий процес розвитку і самовдосконалення суспільства. Важливою рисою історико-соціологічної концепції вченого є його переконаність у визначальній ролі народних мас, з діяльністю яких він пов'язував розквіт держав і народів. Заслуга Й. Лелевеля полягає також у тому, що він зумів самостійно дійти до розуміння історичного процесу як боротьби класів. «Масу подій, які мали місце в слов'янських землях, — зазначав учений, — і які до цього часу зображувалися в іншому світлі, легко пояснити боротьбою класу верхівки з селянами».

Польський учений розробив методикку історичного дослідження. Він поділяв його на три частини: історичну критику, «етіологіку» (встановлення причин і наслідків людських діянь) та історіографію (описування). Історична критика має на меті встановити правдивість джерел, відокремити реальні факти від вигадок. На другому етапі завдання історика полягає у зіставленні фактів і явищ у єдиному історичному ланцюгу, тобто поєднанні їх у причинно-наслідкових зв'язках. Після цього дослідник може переходити до історіографії.

Однак незважаючи на прогресивні риси, історичні погляди Й. Лелевеля були в цілому ідеалістичними. Він вважав, що історичний процес залежить у своїй основі від специфічного «національного духу», певних «струмів культури» та інших духовних явищ, піднесення і занепад яких у підсумку визначають долі народів. «Національний дух» присутній і виявляється в усіх діяннях народу і зумовлений «антропологічними» і «політичними» (господарство, право, торгівля тощо) факторами.

Протягом усього життя польський учений досліджував історичний шлях Польщі. Йї він присвятив більшість своїх праць, серед яких великі узагальнюючі дослідження «Польща, що відроджується» (1836), «Польща середніх віків» (1846—1851, 4 томи), «Історія Польщі» (1844, 2 томи), «Народи на слов'янсь-

ких землях перед утворенням Польщі» (1853), «Замітки про історію Польщі та її народу» (1844) та багато інших. В історії батьківщини Й. Лелевель прагнув встановити складові частини польського «національного руху». Для цього він звернувся до генезису польської держави, зв'язуючи його з історією всіх слов'янських народів. Й. Лелевель зазначав, що ще в давнину у слов'ян існувала свобода, рівність, вони не знали монархії, свавілля, нерівності. Ці риси, а також мужність і миролюбність були складовими частинами слов'янського, а потім і польського «національного духу». Общинний лад у слов'ян і поляків, що отримав назву «гміновладства», Й. Лелевель, як і інші романтики, ідеалізував. Демократичний устрій слов'ян, вважав Й. Лелевель, був порушений проникненням «західної цивілізації». Такі її форми, як агресія, римське право, католицька церква, феодалізм, знищили демократичний устрій слов'ян. З цього часу у Польщі відбувалася постійна боротьба двох стихій — чужої монархо-феодальної і слов'янсько-республіканської, істинно польської. Весь наступний розвиток країни був позначений поступовим переважанням монархізму, аристократизму і фанатизму, які і привели її до занепаду. Відродження Польщі Й. Лелевель вбачав у поверненні до «національних джерел», встановленні відносин демократії і справедливості. Носієм «вічних ідеалів» поляків учений вважав народ в особі дрібної шляхти та селянства.

Сучасну йому епоху Й. Лелевель назвав «епохою відродження Польщі», ратував за повернення до принципів первісної демократії, поширення свободи і рівності на весь народ, встановлення в результаті народного повстання республіканського ладу. Причини слабкості Речі Посполитої Й. Лелевель шукав в її соціально-економічній і політичній структурі — нерозв'язаності селянського питання, загарбницькій політиці сусідніх держав.

На відміну від західної ліберально-буржуазної історіографії Й. Лелевель не розумів значення міст в історії, а також прогресивної ролі буржуазії на певному етапі історичного розвитку, хоча його програма устрою Польщі об'єктивно мала буржуазно-демократичний характер. У всіх своїх працях учений прославляв землеробське обличчя Польщі, яке нібито було відмінною рисою «слов'янського духу».

Метод, який використовував Й. Лелевель, досліджуючи минуле, дав змогу з'ясувати деякі суттєві моменти формування класів, їх боротьби, ролі церкви і держави у зміцненні влади феодалів. Вченому вдалося також вказати причини, які призвели до занепаду Польщі. Він писав: «...Вмерла шляхетська Польща, Польща неволі і привілеїв, представлена лише одним класом її жителів. А та Польща, яка відродиться, буде народною Польщею».

К. Маркс високо оцінював історичні дослідження польського вченого. Він відносив Й. Лелевеля до істориків, які вперше звернули увагу на проблеми соціальної історії. «Своїм ретельним дослідженням економічних умов, що перетворили польсько-

го селянина з вільного в кріпака, — писав К. Маркс, — старий Лелевель зробив значно більше для вияснення причин поневолення своєї батьківщини, ніж цілий сонм письменників, весь багаж яких зводиться просто до лайки на адресу Росії» (*Маркс К. Мадзіні і Наполеон // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 12. С. 408*).

В конкретних умовах Польщі 20—50-х років XIX ст. концепція національної історії Й. Лелевеля служила справі демократії, розв'язанню аграрно-селянського питання, пробуджувала національну самосвідомість. Не випадково, за спогадами сучасників, на працях Й. Лелевеля виховувалися покоління польської молоді, вони мали великий вплив на багатьох польських революційних борців.

Історичні погляди Й. Лелевеля поділяли тією чи іншою мірою багато істориків першої половини XIX ст. Однак мало хто з них міг зрівнятися з ученим науковою ерудицією, глибиною думки, особливо в галузі постановки соціальних проблем. Більшість істориків-романтиків підхопили ідеалізацію давніх порядків слов'ян, намагалися перенести її і на більш пізні часи, реабілітувати шляхту. Вони прагнули пробудити національну самосвідомість поляків, обходячи гострі соціальні проблеми.

Найбільш відомим послідовником Й. Лелевеля в історіографії був Єнджей Морачевський (1802—1855) — історик, громадсько-політичний діяч, учасник Познанського повстання 1848 р. Є. Морачевський опублікував узагальнюючу працю «Історія Речі Посполитої», в якій намагався розвинути історичну концепцію Й. Лелевеля, підкреслити її республікансько-демократичні риси, прагнув реабілітувати шляхетську Річ Посполиту як прояв республіканських традицій давнього народовладдя. Однак на відміну від Й. Лелевеля Є. Морачевський головну причину занепаду Польщі бачив у моральному розтлінні шляхти і магнатів.

Активно розвивалася романтична історична думка в Галичині, де жили і працювали відомі польські історики. Серед них — Генрик Шмітт (1817—1883). Він вивчав переважно історію XVIII і XIX ст., вносив в свої праці «національний дух», гостро критикував магнатів, покладаючи на них вину за поділи країни. Інший історик, поет, учасник повстання 1830—1831 рр. Аугуст Бельовський (1806—1876) багато працював у галузі джерелознавства. З його ініціативи у 1864 р. розпочалося видання багатомного зібрання середньовічних джерел «Пам'ятники польської історії». У Галичині працював також Кароль Шайноха (1818—1868) — учасник повстання, пристрасний прихильник Й. Лелевеля, майстер історичних оповідань і драм. К. Шайноха вивчав героїчні періоди минулого, пов'язані з військовими перемогами поляків у XV і XVI ст. Він намагався наблизити історію до мистецтва, тому багато уваги приділяв стилю, мові праць, прагнув відтворити настрій епохи. Однак оцінки і висновки К. Шайнохи не були такими критичними, як у Й. Лелевеля. У працях «Час Казимира Великого», «Болеслав

Хоробрий» він намагався прикрасити середню і дрібну шляхту, протиставити її магнатам. У праці «Лехітський початок Польщі» К. Шайноха зробив спробу перенести на польський ґрунт норманську теорію, згідно з якою державні форми устрою принесли полякам вищі від них за розвитком лехіти-нормани. Він також розвивав ідеї «цивілізаторської місії» Польщі на сході. Однак ці спроби зустріли гостру критику з боку інших істориків-романтиків.

У Королівстві Польському після 1830 р. склалися несприятливі умови для розвитку польської культури. Лише Вацлав Мацейовський (1793—1883) користувався підтримкою російського царизму. Працюючи професором духовної академії, він займався порівняльним вивченням слов'янського права. Написав чотири томну працю «Історія слов'янського права», яка була перекладена європейськими мовами і отримала широке визнання. В ній В. Мацейовський всіляко вихваляв устрій і звичаї давніх слов'ян, протиставляв їм християнські нововведення. Праця викликала бурхливе незадоволення в польських клерикально-католицьких колах.

У 40-х роках ХІХ ст. почала формуватися польська революційно-демократична ідеологія, що ґрунтувалася на діалектичному методі аналізу, розумінні революційної ролі народних мас. Вона мала певний вплив на розвиток польської історіографії, надавала їй більшої радикальної спрямованості. Представники революційно-демократичного табору знаходилися під впливом концепції Й. Лелевеля, але акцентували увагу на її соціальному аспекті.

Відомим діячем цього табору був Едвард Дембовський (1822—1846) — учасник і один з керівників Краківського повстання 1846 р., під час якого загинув. Незважаючи на молодий вік Е. Дембовський устиг написати 46 праць з філософії, історії, літератури. Його суспільно-політичні погляди формувалися під безпосереднім впливом поглядів французьких і польських матеріалістів ХVІІІ ст., а також відомих представників утопічного соціалізму. Історію Е. Дембовський розумів як закономірний процес суспільного розвитку, в якому вирішальну роль відіграють народні маси. В минулому він вбачав боротьбу класів, яка неминуче веде до революції. Е. Дембовський не визнавав шляху реформ, що було властиве класикам утопічного соціалізму. Він вважав, що народна революція повинна привести до встановлення ладу, вільного від експлуатації, заснованого на повному знищенні приватної власності. Разом з тим він не усвідомлював глибини соціально-економічних причин, які піднімали маси на боротьбу. Сам прогрес він розумів ідеалістично — як розвиток поняття свободи, який проходить декілька стадій, охоплюючи дедалі ширші верстви населення. Революція можлива лише тоді, вважав Е. Дембовський, коли ідея свободи оволодіє всіма масами. Такий підхід неминуче збивав його на ідеалістичні позиції, змушував зводити весь історичний процес до вдосконалення свідомості, розуму. Соціологічні погляди

Е. Дембовського формувалися під впливом аналізу історичного матеріалу. Ряд праць («Замітки про джерела до історичних досліджень», «Декілька думок на погляд про розвиток історії і суспільного життя поляків») він присвятив виключно історичним сюжетам. Завданням історії Е. Дембовський вважає вивчення життя селян, ремісників, шляхти, але не королів. Історію Польщі революціонер розумів як історію боротьби селян проти поміщиків-шляхтичів і магнатів. Він правильно підмітив причини занепаду батьківщини, які полягали в егоїстичній політиці поміщиків-шляхтичів. Е. Дембовський був далекий від ідеалізації «шляхетської демократії», що характеризувало романтиків. Він рішуче викреслив шляхту з поняття «народ», вважаючи всю шляхту класом гнобителів селян. Протягом свого недовгого життя він рішуче боровся з поширенням у польських повстанських колах ілюзій про те, що нібито шляхетський патріотизм здатний схилити майшові класи до відмови від власних класових інтересів. Цим ілюзіям Е. Дембовський протиставляв глибокий патріотизм народу, на який повинен спертися польський національно-визвольний рух.

Близьким до Е. Дембовського був його соратник, відомий демократ і мислитель Генрик Каменський (1812—1865). Учасник повстання 1830 р. і член ряду патріотичних організацій, він після еміграції в 1852 р. у Європу перейшов на ліберально-буржуазні позиції. В своїх перших працях Г. Каменський виступив прихильником народного повстання, яке повинно привести до встановлення буржуазних відносин. Соціалізм він розглядав як далеку перспективу розвитку суспільства. Свої погляди на минуле Г. Каменський виклав в працях «Декілька слів про філософію історії», «Про життєві правди польського народу». Залишаючись на ідеалістичних позиціях, учений висловив ряд глибоких спостережень про історичні знання, їх взаємозв'язок з відповідною епохою та з рівнем інтелектуального розвитку суспільства. Він високо оцінював значення історичного досвіду, а науку історію вважав «віщом головної істини людства», закликаючи вивчати історію народу, який створює всі матеріальні і духовні цінності.

У першій половині ХІХ ст. продовжували працювати й епігони школи А. Нарушевича, що розвивали ідеї міцної монархічної влади. До них належав відомий історик Кароль Гоффман (1798—1878). Він гостро критикував романтиків, уміло знаходив слабкі місця в їхніх поглядах. З ліберально-буржуазних позицій К. Гоффман виступив проти пошуків у минулому «національного духу». В книзі «Історія політичних реформ в давній Польщі» він розвинув традиційні для школи А. Нарушевича погляди на причини занепаду країни: всевладдя шляхти, безсилля монархів, слабкість міщанства і міст. Застосовуючи порівняльний метод, К. Гоффман знаходив спільні риси в розвитку і устрої Польщі і європейських країн у середні віки. В цілому це була шляхетсько-буржуазна концепція, яка в середині ХІХ ст. була консервативних рис. Але деякі критичні оцінки роман-

тизму К. Гоффманом були пізніше взяті на озброєння позитивістськими істориками.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.85

С. П. МОВЧАН, доц.,
Львівський університет

ЗАРОДЖЕННЯ ЮГОСЛАВСЬКОЇ МАРКСИСТСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ

У плані вивчення проблеми югославської марксистської історіографії на особливу увагу заслуговує початковий період зародження марксистської історичної думки в південнослов'янських землях. Він недостатньо досліджений як радянськими, так і югославськими істориками.

Історіографічні оцінки початкового періоду відзначаються фрагментарністю, містяться переважно в дослідженнях, присвячених історії югославського соціалістичного руху, його визначним діячам.

У публікаціях югославських істориків П. Дам'яновича, С. Дімітрієвича, М. Мартича, І. Ковачевича, М. Яковлевича і М. Джокевича зроблено спроби оцінити окремі теоретичні положення деяких керівників соціалістичного руху [3; 4; 11; 13; 24]. В дослідженнях радянських істориків Т. Зюзюкіної, В. Г. Караєвова, А. З. Нюркаєвої, В. М. Поваляєва, Р. М. Славіна, М. М. Сумарокової порушуються принципові питання формування робітничого класу та розвитку соціалістичного і революційного робітничого руху в Сербії та інших південнослов'янських землях у кінці XIX — на початку XX ст. [8; 10; 14; 15; 20]. Це значною мірою полегшило висвітлення історіографічних аспектів. Обґрунтоване ними положення про те, що Сербська соціалістична демократична партія (ССДП) була революційною, інтернаціональною партією лівої течії II Інтернаціоналу дає змогу чіткіше визначити хронологічні межі зародження і основні етапи розвитку югославської марксистської історіографії. За одностайною думкою радянських і югославських істориків В. Г. Карасьова, А. З. Нюркаєвої, М. Вукамановича, В. Джорджевича [7], В. Стругара [25], рубіж двох століть був часом утвердження в Сербії капіталістичного виробництва. Саме в цей час відбулися якісні зміни в робітничому русі, тому що завершився процес перетворення сербського пролетаріату в «клас для себе». Сербський пролетаріат прилучився до ідей наукового комунізму, диференціація його інтересів привела до нової форми його організації. Такі якісні зміни покладені в основу періодизації марксистської югославської історіографії. Виходячи з цього, радянські дослідники тісно пов'язують процес зародження югославської марксистської історіографії з появою нових ідейно-

політичних і організаційних змін у середовищі південнослов'янського пролетаріату, який переходив на шлях свідомої класової боротьби [9, с. 595]. Один із засновників і визначних діячів ССДП Т. Кацлерович визначив 1895 р. як переломний рубіж у розвитку сербського робітничого руху [12, с. 61]. В цей рік сербські соціалісти почали видавати газету «Социал-демократ», в якій помітне прагнення марксистського трактування окремих питань робітничого руху і соціально-економічної історії Сербії. Отже, 1895 р. можна вважати нижньою границею періоду зародження марксистської історичної думки, початком відходу від радикально-демократичної ідеології в робітничому русі. В кореспонденціях, опублікованих під рубрикою «Листи робітникам» у газеті «Социал-демократ» за 1895—1896 рр., підкреслювалося, що пролетаріат повинен здійснити соціальну революцію, скинути буржуазію з історичної арени [21, с. 170, 267].

Зародження і розвиток югославської марксистської історіографії початкового періоду тісно пов'язані з творчою діяльністю керівників ССДП Р. Драговича, Д. Туцовича, Ф. Філіповича, Д. Поповича та ін.

У кінці XIX—на початку XX ст. вони досягли найбільших успіхів у вивченні й оволодінні теоретичними положеннями марксистсько-ленінських праць і, будучи професійними революціонерами, одночасно стали зачинателями марксистських історичних досліджень. Участь у формуванні програмних вимог робітничого класу, в розробці стратегії і тактики революційного руху, нарешті, потреба знати щоденну обстановку — все це робило необхідним вивчення історії з марксистських позицій. Ось чому більшість праць керівників ССДП, не виключаючи навіть невеликих за обсягом статей, проникнуті духом історизму. Для цих публікацій характерний новий підхід у доборі й осмисленні фактів з робітничого руху, соціально-економічного і політичного життя південнослов'янських народів. У них помітне прагнення обґрунтувати теоретичні положення марксизму про основні закономірності суспільно-політичного розвитку фактичним матеріалом з історії Сербії та інших південнослов'янських земель. «Марксизм, — писав В. І. Ленін, — не ґрунтується ні на чому іншому, крім як на фактах. . .» [1, с. 383].

Серед перших фундаторів марксистської історичної думки югославських народів необхідно назвати секретаря ССДП Р. Драговича (1878—1905), з іменем якого пов'язаний поворот в історії сербського соціалізму. Визначний югославський дослідник соціалістичного і робітничого руху С. Димитрієвич дійшов висновку, що Р. Драгович був «першим нашим соціалістом, який усвідомив класову суть марксизму і який міг творчо застосовувати його до наших умов» [6, с. 150]. Він перший здійснив переклад і публікацію праць В. І. Леніна сербською мовою.

Публікація в 1904 р. на сторінках газети «Радничке новине» двох уривків із праці В. І. Леніна «Що робити?» в історичній перспективі означала початок поширення ленінських ідей у со-

ціалістичній сербській пресі, розглядалася як могутня зброя в боротьбі з буржуазною ідеологією та її носіями в робітничому русі.

Більшість творів Р. Драговича — це актуальні полемічні статті, коментарі, які охоплюють різноманітні питання з життя Сербії кінця XIX—початку XX ст.

У 1895 р. у газеті «Социал-Демократ» була опублікована перша його стаття «Загибель ремесел в Ужиці» [6, с. 367]. Самі назви статей «Робітники і буржуазія», «Сербія 1901 р.», «Державний бюджет», «До і після королівського вбивства», «23 березня—29 травня. Соціал-демократія проти режиму Олександра», «Сербський демократизм», «Страйки в цьому році» свідчать про те, що в них порушуються актуальні теми тодішнього політичного життя Сербії. Р. Драгович зосередив увагу на аналізі політичної ситуації в країні, розстановці класових сил. Вперше застосовуючи положення марксизму відповідно до умов своєї країни, він дав характеристику буржуазних партій, розкрив класову суть програмних положень, їх псевдодемократизм. Заслугою Р. Драговича було те, що він на конкретному фактичному матеріалі з життя сербських робітників уперше почав демонструвати вчення К. Маркса про суть капіталістичної експлуатації.

У статтях «23 березня — 29 травня. Соціал-демократія проти режиму Олександра», «До і після королівського вбивства» Р. Драгович, використовуючи історичні екскурси, всебічно характеризує владу Олександра Обреновича. Тут він розвинув цікаву думку про тісний зв'язок між травцевим переворотом і березневою демонстрацією трудящих 1903 р. Звичайно, твердження Р. Драговича про те, що «двірцевий переворот був наслідком боротьби між королем і народом за закон у Сербії» [19] слід сприймати з великою обережністю. Це положення не закріпилося в сучасній марксистській історіографії. Дослідницьким характером відзначається стаття Р. Драговича «Картелі», в якій уперше в югославській історіографії зроблена спроба з марксистських позицій висвітлити економічну історію створення капіталістичних об'єднань, соціальні наслідки їх утворення. Це підкріплюється цікавим цифровим матеріалом.

У серії статей «На захист наших робітників» Р. Драгович викрив зловживання сербського бюрократичного апарату, його безвідповідальність перед існуючим законодавством. Він дуже яскраво продемонстрував суспільне зло і підкреслив, що воно народжене капіталістичною системою. Розглядаючи соціально-економічну структуру Сербії та інших південнослов'янських земель на фоні розвитку міжнародного капіталізму, Р. Драгович визначав загальні риси, характерні для буржуазії і пролетаріату всіх країн. Стаття «Апостоли слов'янства» наголошує, що між «російським і сербським трудовим народом є менше відмінностей, ніж між російською буржуазією і російським пролетаріатом, сербською буржуазією і сербським пролетаріатом» [18]. Такий висновок — яскраве свідчення марксистського ро-

зумішня історичного розвитку капіталістичного суспільства, процесу інтернаціоналізації міжнародного пролетаріату.

Питання суспільно-економічної і пролетарської проблематики висвітлювалися у працях Д. Туцовича (1881—1914). Його спадщина налічує тисячі публікацій і представлена не тільки статтями, публічними виступами, а й великими науковими дослідженнями. Основне місце у працях Д. Туцовича посідають два фундаментальні за своєю значимістю питання: формування і становлення робітничого класу та буржуазії і виникнення соціально-економічних передумов для розвитку революційного руху. На відміну від буржуазних істориків, які взагалі ігнорували робітничу проблематику і стверджували, що пролетаризація трудящих не характерна для Сербії, Д. Туцович писав: «Не можна бути другом робітничого класу, як взагалі культурного, освітнього прогресу і свого народу, якщо не бачити нездоланного потягу робітників до боротьби за своє звільнення» [23, с. 45]. В цьому вихідна точка досліджень Д. Туцовича. Всі питання він розглядав під кутом зору інтересів пролетаріату і завдяки цьому яскраво продемонстрував переваги методу історичного матеріалізму над буржуазними методами дослідження соціально-економічних проблем.

У всіх працях Д. Туцовича звучить думка про закономірність процесу пролетаризації трудящих в Сербії та інших південнослов'янських землях. Внаслідок розвитку капіталістичних відносин «на одному боці, — писав Д. Туцович, — дедалі більше виділяється ряд багатих, які монополізують права, свободи і національні інтереси, а на другому — розвивається робітничий клас, свідомий свого матеріального становища і політичного покликання» [23, с. 43]. За його визначенням, на початку ХХ ст. у Сербії завершився той період капіталістичного розвитку, який К. Маркс назвав первісним нагромадженням капіталу [23, с. 117—118]. Такий висновок, зроблений на початку ХХ ст. Д. Туцовичем, закріпився в сучасній марксистській історіографії.

Д. Туцович один із перших марксистських критиків державної системи Сербії, яку ідеалізували на всякі лади югославські буржуазні дослідники. В своїх працях він аргументовано викривав брехливість буржуазної демократичної системи, що ґрунтувалася на соціальній перівності, критикував мораль буржуазних партій, їхні методи обману трудящих. «Незаперечною є істина, що в нашому суспільстві, яке тримається на рабстві й експлуатації людей, не може бути реальної свободи і немає вільних виборів у повному розумінні цього слова», — зазначав Д. Туцович, аналізуючи вибори 1905 р. в Белграді [22, с. 373].

Великі заслуги Д. Туцовича у всебічній критиці мілітаризму і буржуазного націоналізму. Його сучасники також критикували сербський мілітаризм, але ця критика з боку радикалів велася з позицій буржуазного демократизму. Вони протиставляли мілітаризм і парламентську демократію. Д. Туцович простежив зв'язок між мілітаризмом і парламентською демократією. Як

і парламентська демократія, мілітаризм також служить інтересам буржуазії, підкреслював він. Тому буржуазна демократія не може покласти край мілітаризму, отже, з ним може покінчити тільки пролетарська демократія. В дослідженнях Д. Туцовича з історії Сербії завжди проводилася думка, що є дві Сербії — пролетарська і буржуазна.

Викриваючи класовий характер внутрішньої і зовнішньої політики буржуазії, її невідповідність інтересам трудового народу, Д. Туцович показав, до яких методів обману націоналістичними та мілітаристськими лозунгами вдаються політичні діячі. При цьому, підкреслив він, критика «мілітаристського і націоналістичного обману не є запереченням великих завдань, які сербський народ має перед усіма країнами, а є відкиданням шляхів і засобів підношуваних йому буржуазією як альфу і омегу національної політики і основної діяльності» [23, с. 129]. Такі висновки Д. Туцовича озброювали трудящих у їхній боротьбі з буржуазною націоналістичною ідеологією, підводили до висновку про необхідність демократичним революційним шляхом розв'язувати назрілі питання класової боротьби.

Виходячи з позицій історичного матеріалізму, в праці «Політика державних боргів» Д. Туцович простежив зв'язок між внутрішньополітичними і зовнішньополітичними подіями на Балканах. Сербські державні борги були предметом критики як консерваторів, так і радикалів. Він показав, що ця критика велася з позицій двох буржуазних угруповань. Поки радикали перебували в опозиції, економісти критикували політику державних боргів, яку проводили консерватори. Коли радикали прийшли до влади, вони намагалися виправдати цю політику національними інтересами Сербії. Д. Туцович підкреслив, що немає різниці в проведенні політики державних боргів обома партіями і вона носить антинародний буржуазний характер [23, с. 134—135].

Д. Туцович рішуче виступав проти ілюзій про можливість перетворення буржуазного суспільства шляхом реформ: «На широкому суспільному поприщі класової боротьби, де стоїть працедавець проти робітника, депутат проти депутата, а клас проти класу, партія проти партії... повинно вирішуватися питання про знищення класового панування» [22, с. 24]. Значним вкладом у розвиток марксистської історіографії є праця Д. Туцовича «Сербія та Албанія», яка вийшла окремим виданням. У ній історичний матеріалізм виявився одним із найбільших триумфів в югославській історичній науці. В зв'язку із албанським питанням Д. Туцович полемізує з буржуазними істориками В. Джорджевичем і С. Протичем, які пояснювали відсталість албанського народу етнічними особливостями. Д. Туцович на яскравих фактах доводить, що відсталість є наслідком економічних і соціальних умов розвитку. Критикуючи буржуазних дослідників за їхнє обмежене розуміння законів соціально-економічного розвитку суспільства, він тим самим показав переваги марксистського розуміння історичного розвитку. Новизною

постановки питань соціально-економічної структури Сербії, розвитку робітничого руху, бойовою наступальністю на буржуазні концепції історії Сербії характеризуються всі праці Д. Тувочича.

Цікавою постановкою соціально-економічних питань відзначаються твори Ф. Філіповича (1878—1938), якого сучасні югославські дослідники називають «головним передавачем досвіду Жовтневої революції» [5, с. 7]. Після 13-річного перебування в Росії, влітку 1912 р. Ф. Філіпович повернувся в Сербію, збагачений досвідом російського революційного руху, і відразу включився в активну організаційну роботу і пролетарську боротьбу з буржуазією і реформістами. За порівняно короткий період він написав ряд дослідницьких статей, у яких шляхом порівняння, зіставлення зробив спробу розкрити загальні риси й особливості розвитку сербського капіталізму. Частина з цих статей була опублікована в більшовицькій газеті «Правда». В статті «Закон про робітників і державу» Ф. Філіпович, проаналізувавши значний фактичний матеріал, підвів читача до висновку, що «сербський капіталізм молодий, зате лютий, нахабний і жахливий своєю грізною експлуатацією» [25, с. 440]. Цінний висновок Ф. Філіповича про те, що особливістю розвитку капіталізму в Сербії є швидке зростання темпів у фабричному і гірничому виробництві. Стаття «Проти соціальної реакції» змальовує жахливу картину поступового погіршення правового становища робітників, зростання травматизму серед окремих категорій трудящих. Аналізуючи статистичні дані за 1906—1910 рр., її автор зазначає, що тільки за п'ять років кількість убитих і покалічених робітників Сербії становить 13 270 чол. Ф. Філіпович дійшов висновку, що «сербська буржуазія перевершила у найгіршому розумінні слова буржуазію всіх європейських країн» [26, с. 404]. Реакційний характер внутрішньої політики уряду розкривається в статтях «Хто головний злочинець?», «Наслідки переселення», «Через фабрики і майстерні». В них наводиться цікавий фактичний матеріал. У цілому статті спрямовані проти буржуазних тверджень про так званій «демократичний» і «винятковий» характер тодішньої Сербії.

Широке коло питань порушується в працях Д. Поповича (1884—1918). Більшість із них — полемічні статті на злободенні теми політичного життя і становища робітничого класу. Окремі з них сьогодні мають джерелознавчу цінність. Погляди Д. Поповича на нову історію Сербії відзначаються критичним підходом до буржуазної ідеалізації окремих політичних діячів, партій, політичного устрою Сербії. В статті «Монархічна легенда» Д. Попович, критикуючи буржуазні писання про сербських королів, характеризує монархію як антинародний інститут: «Нова політична історія сербського народу показує нам наочно, що інтереси сербських династій і монархій перебували у прямій протилежності з національним ідеалом сербського народу» [16, с. 601]. Автор підкреслює, що триумф так званого «визволителя» Сербії Мілоша Великого «означав поразку національної

ідеї звільнення і об'єднання» [16, с. 601]. Д. Попович писав також критичні рецензії на дослідження буржуазних істориків, яскраво виявляючи марксистський метод аналізу. Прикладом може бути рецензія на книгу професора Белградського університету Ж. Перича «Імперіалізм і балканська криза» в якій автор нападав на марксистський експериментальний метод дослідження, здатний нібито розкривати тільки негативні сторони капіталізму. Захищаючи діалектичний марксистський метод дослідження, Д. Попович навів ряд паралельних суджень і висновків, досягнутих різними підходами до вивчення історичного процесу. Критикуючи абстрактне уявлення професора про державу, яка, за його твердженнями, немає матеріального втілення, Д. Попович доводить, що «держава є добре організована система, яка служить інтересам капіталістичного класу» [17, с. 164].

Матеріальну силу держави добре відчувають робітники, коли в них стріляє поліція або коли їх посилають вмирати на війну за буржуазні інтереси. Засуджуючи нападки на марксизм професора Ж. Перича, для котрого міжімперіалістичні суперечності на Балканах — це зіткнення монархічної та демократичної ідеї, носіями яких виступають окремі держави, Д. Попович аргументовано доводить, що на перший план виступають територіальні загарбання і боротьба з демократичним і революційним рухом. «Рушіями історичної боротьби та історичного розвитку, — підкреслював Д. Попович, є реальні матеріальні інтереси класів, а не капризи сильних, ідеї геніальних» [17, с. 164]. Такі висновки є свідченням глибокого розуміння Д. Поповичем теорії діалектичного та історичного матеріалізму і її значення для розв'язання історичних питань.

Обсяг цієї статті не дає змоги ширше розглянути творчі здобутки фундаторів югославської марксистської історіографії — керівників Сербської соціал-демократичної партії. Проте навіть короткий аналіз їхньої спадщини дозволяє зробити такі висновки.

Зародження югославської історичної марксистської думки розпочалося з 1895 р., коли в періодичній соціал-демократичній пресі з'явилися публікації, в яких містилися перші оцінки з позицій марксизму історії Сербії та інших югославських земель. За рівнем дослідження ці праці поділяються на публіцистичні статті і коментарі на злободенні питання економічного і політичного розвитку Сербії та інших південнослов'янських земель, критичні марксистські рецензії на твори буржуазних дослідників і політичних діячів: наукові дослідницькі історичні праці — статті і монографії.

Процес зародження і перехід від революційно-демократичних і соціалістичних до марксистських оцінок носить поступовий характер. Перший період закінчується 1917 р., коли внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції настали якісні зміни в розвитку югославської марксистської історіографії.

У початковий період розвитку югославська марксистська історіографія приділяла увагу соціально-економічним і політичним питанням, розвитку робітничого і соціалістичного руху в Сербії. В силу історичних умов ці питання могли знайти тільки часткове розв'язання чи відображення в постановочному плані. Але це не зменшує заслуг фундаторів югославської марксистської історіографії, тому що вже сам факт їх постановки і висвітлення з позицій історичного матеріалізму започаткував якісно новий етап у розвитку історичної думки югославських народів. Публікації керівників ССДП використовувалися в боротьбі з буржуазними та реформістськими концепціями, були сильним засобом виховання трудящих у революційному дусі. Частина з них не втратила наукового значення в наші дні і може з успіхом використовуватися для критики буржуазних версій та націоналістичних відступів у сучасній історіографії.

1. *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // Повне збір. творів. Т. 1. 2. *Вукомановић М.* Радничке организације у Србији до 1903 године // Токови револуције. 1967. № 1. 3. *Далјановић П.* Филип Филиповић као историчар марксист // Социјализам. 1979. № 1. 4. *Димитриевић С.* Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX в. Београд, 1953. 5. *Димитриевић С.* Великий Октябрь и революционное движение на югославских территориях 1918—1920 гг. // Вопр. истори. 1967. № 8. 6. *Драговић Радован.* Избор. чланака. Београд, 1954. 7. *Торшевић В.* Борба за стваране социјал-демократске партије (1900—1903): Наућни скуп. Београд, 1965. 8. *Зюсюкина Т. Е.* Позиција ССДП по национальному вопросу в период аннексии Боснии и Герцеговины // Славяно-балканские исследования. М., 1978. 9. *Историкографія нового времени стран Европы и Америки.* М., 1968. 10. *Карасев В. Г.* Основные черты социально-экономического развития Сербии в конце 60—начале 70-х годов XIX века // Уч. зап. Ин-та славяноведения. 1952. Т. 5. 11. *Ковачевић И.* Димитрије Туцовић и други социјалисти о економској политици српске владе 1903—1914. Београд, 1975. 12. *Кацлеровић Т.* Прве самосталне радничке организације у Србији. Београд, 1950. 13. *Мартић Милош.* Димитрије Туцовић о националном питању // Синдикате, 1951. № 4. 14. *Нюркаева А. З.* Идеологическая борьба в Сербской социал-демократической партии в начале XX в. // Сов. славяноведение. 1974. № 1. 15. *Поваляев В. М.* Революционная деятельность Р. Драговића в период создания Сербской социал-демократической партии // Вопр. истори. славян. Воронеж. 1983. 16. *Поповић Д.* Собрана дела. Београд, 1975. Кн. 1. 17. *Поповић Д.* Изобрани списи. Београд, 1951. 18. Радничке новине. 1902. 1 новемб. 19. Радничке новине. 1903. 13 июня. 20. *Славян Г. М., Сумарокова М. М. В. И.* Ленин и сербская социал-демократия в период Балканских воен и первой мировой войны // Сов. славяноведение. 1970. № 2. 21. Социјалистичка штампа у Србији до XX в. // Избор. чланака. Београд, 1951. Т. 2. 22. *Туцовић Д.* Собрана дела. Београд, 1975. Кн. 1. 23. *Туцовић Д.* Изобрани списи. Београд, 1964. 24. *Јаковљевић М., Ђоковић М.* Филип Филиповић: Животни пут и револуционарно дело. Милованц, 1979. 25. *Strugar V.* Jugoslovenske socialdemokratske stranke 1914—1918. Zagreb, 1963. 26. *Filipović F.* Izabrani spisi. Београд, 1961. Т. 1.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.87

ПИТАННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI— ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ ІСТОРИКІВ

Протягом останнього часу поживався інтерес до вивчення допоміжних історичних дисциплін. Не останнє місце посідає тут нумізMATика, яка дає змогу більш детально вивчити ряд питань економічної історії, передусім формування товарно-грошових відносин. Водночас дедалі актуальнішим стає дослідження самої історії нумізMATичної науки. За останні два століття польська нумізMATична наука досягла значних успіхів, зокрема, у вивченні питань історії грошового обігу Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст. Наша стаття має на меті проаналізувати найбільш важливі праці польських дослідників з цієї проблематики.

Польська нумізMATика сягає коренями в період становлення романтичної історіографії. Серед авторів, які найраніше звернулися до цих питань, був відомий дослідник і громадський діяч Т. Чацький (1763—1813). У 1800 р. вийшла друком його праця про формування права у Польсько-Литовській державі. Автор значну увагу приділив висвітленню розвитку монетної системи, грошових реформ тощо, використавши не тільки законодавчі акти, опубліковані у різних виданнях, а й матеріали, що містилися в архівах князів Радзивілів, короля Станіслава Августа, комісії коронного скарбу та ін. [10]. У зв'язку з тим, що значна кількість цих джерел на сьогодні втрачена для дослідників, публікація Т. Чацького зберігає свою наукову цінність. Цим же автором написаний і один з перших посібників з польської нумізMATики, виданий 1810 р. [11]. Він призначався для учнів ліцею у Кременці. Це короткий ілюстрований нарис історії карбування монет у Польщі та Литві від найдавніших часів до 1795 р.

Основи польської наукової нумізMATики закладені визначним ученим, активним діячем польського повстання 1830—1831 рр. Й. Лелевелем (1786—1861) [47]. Особливо цікавою і важливою є його праця «Про польську монету», написана у 1843 р. [48]. Тут вперше зроблено спробу періодизувати грошовий обіг Польщі в епоху феодалізму. При цьому Й. Лелевель виділив три періоди: перший — денарієвий (1000—1333), другий — грошовий (1333—1620), третій — злотовий (1620—1795), а також висвітлив питання обігу іноземної монети на грошовому ринку Речі Посполитої, фальшування монети, дав пояснення походженню назв ряду поміналів. Незважаючи на деякі неточності та подекуди неправильні висновки, праці Й. Лелевеля, у зв'язку з насиченістю їх великим фактичним

матеріалом, становлять значний інтерес і для сучасних дослідників.

У 1839 р. К. В. Бандтке-Стенжинським опубліковано загальний нарис польської нумізматики [5]. Його публікація характеризується значною кількістю ілюстративного матеріалу, у ній є опис всіх відомих на той час номіналів монет, їх типів. Вона також містить списки коронних та литовських підскарбів, ряд документів, що відносяться до історії карбування монет і проведення грошових реформ.

У 1845 р. з'являється ще більш ґрунтовне дослідження, автор якого І. Загурський. На основі вивчення нумізматичного матеріалу найбільш відомих колекцій Європи він подав опис системи монетних номіналів [80]. Слід підкреслити, що опис проведено дуже детально, з урахуванням найменших відмінностей штемпельних композицій. Крім каталожної частини, у цій праці вміщено тексти 55 документів, які мають відношення до історії грошового обігу, 37 з них датуються XVI — першою половиною XVII ст. Це переважно монетні ординації, королівські листи та універсали, постанови сеймів. Про науково-пізнавальне значення праці І. Загурського для розвитку польської нумізматичної науки свідчить той факт, що її було перевидано в 1977 р. у Варшаві.

У першій половині XIX ст. започатковано також наукове вивчення матеріалів скарбів монет. У періодичній пресі, наукових публікаціях дедалі частіше зустрічалися їх описи. Особливо багато для раєстрації монетних знахідок зробив львівський колекціонер Я. Ступницький. Його замітки публікувалися не тільки в Галичині, а й у Варшаві та Відні [67; 68].

Завдання наукового, систематичного опрацювання нумізматичних джерел було висунуте А. Яновичем, який тривалий час жив на Волині. У його численних публікаціях на сторінках наукової періодики знаходимо відомості про скарби монет, особливо з території Галичини та Волині [41; 42].

Дещо пізніше, на II з'їзді польських істориків, який проходив у Львові в 1890 р., В. Віттиг знову звернувся до питання про значення дослідження скарбів монет. Він підкреслив необхідність детального вивчення кожного комплексу з урахуванням стану збереження окремих екземплярів [79].

Незважаючи на ці спроби залучення скарбів монет до розгляду питань історії грошового обігу, у польській буржуазній нумізматичній науці відсутня не тільки загальна топографія монетних знахідок, а й подібні опрацювання окремих періодів. Головна увага приділялась їх реєстрації й використанню при розгляді питань нумізматичного характеру. Для висвітлення соціально-економічної та політичної історії цей вид джерел використовувався лише спорадично.

У середині XIX ст. на сторінках періодичних видань розпочалася перша дискусія з проблем історії карбування монет у Польщі. Вона стосувалася характеру виробництва на Лобженіцькому монетному дворі в першій третині XVII ст. Я. Лукашевич, спи-

раючись на аналіз законодавчих актів цього періоду, дійшов висновку, що дана монетарня не могла бути приватною власністю власника Лобженіци, а належала королю [52]. Протилежної думки дотримувався Й. Пшиборовський, який для її підтвердження використав значну кількість актового матеріалу, зокрема магістратські книги Лобженіци і контракти між монетарями й власниками монетного двору. Аналізував він також продукцію цієї монетарні [58]. Думку Й. Пшиборовського підтримав Л. Зволічський, який у своєму дослідженні використав дані геральдики, порівнюючи герби, вміщені на монетах [81].

Друга половина XIX—початок XX ст. були періодом значного розвитку польської нумізматичної науки. Важливим її осередком стало на той час місто Краків. Тут працювали такі відомі дослідники, як В. Бартиновський, Ф. Пекосінський, А. Ришард, М. Гумовський. У 1889 р. було засновано Польське нумізматично-археологічне товариство, навколо якого згуртувалися кращі сили польської нумізматички. Друкований орган товариства «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne» вміщував на своїх сторінках матеріали про монетні знахідки та численні дослідження з історії грошового обігу Речі Посполитої.

Особливо плідною була діяльність одного із засновників Польського нумізматично-археологічного товариства, учасника Польського повстання 1863 р. А. Ришарда (1841—1892). У його творчому доробку — перша бібліографія праць з польської нумізматички [63], чимало публікацій документів, що стосуються історії грошового обігу та карбування монет, серед яких — універсал короля Сигізмунда II Августа з 1567 р. у справі регуляції обігу талерів [60; 64]. Велику увагу приділив дослідник розгляду особливостей обігу іноземної монети в Польщі і польської за кордоном [61; 62]. Чимало праць А. Ришарда залишились неопублікованими і зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка. Серед них — нарис історії колекціонування в Польщі, доповнення до бібліографії нумізматички, цінники монет і медалей та ін. [1].

Плідною була наукова діяльність краківського вченого Ф. Пекосінського, предмет дослідження якого — процес карбування монет у XIV—XV ст., зокрема його метрологічний бік. Ним встановлена вага краківської гривни срібла, що вважалася основною ваговою одиницею на монетних дворах [57].

Важливою віхою в розвитку польської нумізматички став вихід у світ в 1885 р. третього тому публікації К. Стрончинського, яка охоплює період з найдавніших часів до 1586 р. Характерною рисою цього дослідження є дуже детальний опис всіх номіналів польсько-литовської монетної системи з урахуванням найменших відмінностей між окремими типами. Це робить його дещо подібним до вищезгаданої праці І. Загурського, зокрема для періоду 1500—1586 рр. [66].

У 1892 р. з-під пера німецького дослідника М. Кірміса вийшов підручник польської нумізматички який, незважаючи на ряд недоліків, пов'язаних з недостатньою інформацією, не втратив

значення і донині. Особливо цінним є виклад методики нумізматичних досліджень [44].

Важливим завданням була каталогізація найбільш значних збірок монет, що дало змогу широкому колу дослідників користуватися малодоступним джерельним матеріалом. Було складено п'ятитомний каталог колекції Е. Гуттен-Чапського, яка зберігається в Кракові. Він є своєрідним корпусом монет польського карбування [40]. Про цінність цього каталога свідчить його перевидання в Австрії у 1958 р.

Плідною й багатогранною була наукова діяльність патріарха польської нумізматики М. Гумовського (1881—1974), яка розпочалася у 1902 р. Результат її — понад 400 публікацій, з них понад 20 стосуються історії грошового обігу Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст. Однією з найбільших праць М. Гумовського є підручник польської нумізматики, який вийшов з друку напередодні першої світової війни [33]. Він складається з короткого нарису історії карбування монет на польських землях від найдавніших часів до 1831 р. і каталога, що містить 2430 типів монет. Ілюстрації більшості з них зображені на 80 таблицях. У додатках наводяться метрологічні таблиці та знаки монетарів. Автор провів значний обсяг робіт щодо збору і систематизації нумізматичного матеріалу, використавши результати досліджень І. Загурського та К. Стрончинського. Метрологічні таблиці, частково запозичені з більш ранніх публікацій, містять деякі неточності і тому користуватися ними слід обережно. Підручник М. Гумовського як найбільш повний корпус польських монет XVI — першої половини XVII ст. був перевиданий у 1952 р., а у 1960 р. вийшов його німецький переклад.

Значну групу публікацій М. Гумовського становлять дослідження з історії карбування монет і діяльності монетних дворів. Протягом майже двох десятиліть у світ вийшли нариси історії шести монетарень. У 1915 р. увагу дослідника привернув Олькуський монетний двір і в результаті з'явилася публікація про його роботу у XVI ст. [26]. Після цього видано дослідження з історії вільнюського [28], краківського [23] і торунського [27] дворів. Вони містять значний нумізматичний матеріал, а також ілюстрації монет. В міру доступності залучалися також письмові джерела, хоч їм приділялася дещо менша увага.

Проживаючи довший час у Познані, М. Гумовський не міг не звернути увагу на монетарню в цьому місті. Їй присвячено декілька невеликих за обсягом публікацій, які друкувалися у науковій періодиці [29; 32; 34].

На увагу заслуговують також роботи визначного дослідника нумізматики з питань монетарної діяльності на території Сілезії, грошовий ринок якої був тісно пов'язаний з польським, особливо в XVI ст. [35; 36].

М. Гумовський неодноразово звертався до питань історії польської нумізматики, аналізував здобутки та недоліки її дослідників [24; 38]. Цікавили його також проблеми розвитку фінансової системи Польщі в епоху феодалізму взагалі [25].

У ряді праць автор проявив себе як цікавий оповідач, популяризатор найповіших здобутків нумізматичної науки [30; 31; 37].

Чимало вніс у розробку питань історії грошового обігу Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст. М. Гражинський. У його творчому доробку — дослідження грошових реформ і діяльності монетних дворів у першій половині XVI ст., більшість яких опубліковані у науковій періодиці. На основі аналізу письмових джерел, використавши рахункові книги, автор описав діяльність вільнюського монетного двору у 1545—1555 рр. [18]. Цікавими є також дослідження про карбування і розповсюдження на польських землях свідницьких півгрошів [17] та міркування над тим, чи в роки правління Сигізмунда II Августа існував монетний двір у Тикоціні [15]. Хоч ряд висновків М. Гражинського зараз не актуальні, його роботи у зв'язку з використанням недоступних вже для сучасних дослідників архівних матеріалів не втратили свого значення.

Одним з перших звернувся дослідник і до питань, пов'язаних з грошовими реформами феодальної Польщі. Його увагу привернули реформи Сигізмунда I і участь у них М. Коперніка, який був видатним економістом свого часу [16; 21], а також еволюція монетних систем Пруссії та Литви, зближення їх з польською [20].

М. Гражинський неодноразово підкреслював важливість нумізматичних досліджень, визначав їх головні напрями і мету [19; 22]. Як і іншим дослідникам того часу, йому також був властивий роздільний підхід до використання нумізматичних і письмових джерел.

Як свідчить аналіз, більшість праць польських буржуазних істориків присвячена дослідженню історії монетних дворів. Крім М. Гумовського та М. Гражинського, цією проблемою займалися й інші нумізмати. Серед них своїм доробком виділявся С. Тименецький. Він видав нариси польських монетарень кінця XVI ст. [76], публікації про раніше невідомі типи монет [74] і документи, що проливають світло на історію вільнюського, познанського, бидгоського, всховського монетних дворів [72; 73; 75].

Найбільш повний каталог трояків з часів польського короля Сигізмунда III склав наприкінці XIX ст. краківський дослідник С. Валецький [78]. Йому ж належать нариси діяльності коронних монетних дворів у роки правління Стефана Баторія [77].

На увагу заслуговують дослідження історії міських монетарень Всхови та Познані, які опублікував М. Кірміс [45; 46]. Подібною тематикою займалися Ю. Лукашевич [51] та Т. Ліпінський [49; 50]. А Ю. Йодковський, І. Полковський та Л. Розджипський вивчали діяльність вільнюського [43], ельблонзького [56] та бидгоського [59] монетних дворів. Цікаві матеріали містять також публікації Г. Бальшуса [4].

Незважаючи на значну кількість публікацій, вивчення історії карбування монет у польській буржуазній історіографії

не можна вважати вичерпаним. Більшість праць — це невеликі за обсягом нариси, при написанні яких використано обмежену кількість і нумізматичних, і письмових джерел. Крім цього, при їх застосуванні комплексний підхід майже не застосовувався. Винятком є солідні праці М. Гумовського. У зв'язку з цим дослідникам Польської Народної Республіки довелося знову звернутися до висвітлення діяльності деяких монетних дворів.

Тема фальшування грошових знаків цікавила дослідників віддавна. Одна з перших публікацій, в якій розглядалися випадки підробки польських монет у роки правління королів Стефана Баторія та Сигізмунда III, вийшла у Львові на початку XIX ст. [13]. Дещо пізніше С. Акпольд опублікував короткий нарис про фальшування монет у Польщі [3]. Рагузьким підробкам трояків Сигізмунда III присвятив свою розвідку один із засновників Польського нумізматично-археологічного товариства В. Бартиновський [6], а відомий колекціонер Г. Маньковський опублікував своєрідний каталог фальшивих монет [53]. На увагу заслуговують також дослідження К. Беера [7], К. Болсуновського [8], К. Ржинського [65], що стосуються окремих аспектів цієї ж проблематики. Більшість публікацій ґрунтуються виключно на нумізматичних джерелах і охоплюють дуже вузьку тематику.

Важливим центром польської нумізматичної науки був Львів. Тут знаходилося чимало значних збірок монет, які були базою для досліджень [12]. Професор Львівського університету А. Шельонговський започаткував вивчення процесів, що відбувалися на грошовому ринку Речі Посполитої у XVII ст. [69]. Особливо цікавим є його трактування кризи 1620 р. [70]. У дослідженнях автора поєднані нумізматичні і письмові джерела. Хоч висновки А. Шельонговського не завжди правильні, методика його досліджень є актуальною і в наш час.

Інший професор цього ж університету Ф. Буяк працював над вивченням ролі М. Коперніка у проведенні грошових реформ Сигізмунда I [9]. Під його керівництвом виконано ряд робіт, пов'язаних з виявленням регіональних особливостей грошового обігу та процесу ціноутворення [2; 54; 55; 71]. Дуже цінною є праця С. Гошовського, який розглянув період у кілька століть [39].

Бібліографію польської нумізматичної науки вмістив у своїй фундаментальній праці з бібліографії історії Польщі професор Львівського університету Л. Фінкель [14].

Підсумовуючи доробок польських буржуазних істориків у дослідженні проблем історії грошового обігу Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст., зазначимо, що вони заклали основи нумізматичної науки і досягли вагомих успіхів у висвітленні ряду питань, зокрема діяльності монетних дворів, фальшування монети, грошових реформ і кризи монетної системи у першій половині XVII ст. Важливе значення має здійснена ними каталогізація нумізматичних джерел, результати якої широко використовуються сучасними дослідниками.

1. Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефанька: Відділ рукописів, фонд Оссолинських, № 111 4474. 2. *Adamczyk W.* Ceny w Warszawie w XVI—XVII wieku. Lwów, 1936. 3. *Aknold J.* O podłych monetach, które w rozmaitych czasach w Polsce w obiegu były // Pamiątniki warszawskie, 1833. T. 4. 4. *Balszus H.* Przyczynki do historii mennic polskich // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, (dalej — WNA). 1919. S. 98. 5. *Bandtkie-Stężyński K. W.* Numizmatyka krajowa. Warszawa, 1839—1840. T. 1—2. 6. *Bartynowski W.* Podrabianie monet Zygmunta III // WNA, 1891. 7. *Bejer K.* O numizmatach polskich podrobionych // WNA, 1909. 8. *Bolsunowski K.* Wiadomość o podrabianiu monet polskich w Owrczcu // Zapiski numizmatyczne (dalej — ZN). Kraków, 1889. 9. *Bujak F.* Traktat Kopernika o monecie // Mikołaj Kopernik: Księga zbiorowa. Lwów, 1924. 10. *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach... Warszawa, 1800. T. 1—2. 11. *Czacki T.* O rzeczy menniczej w Polsce i Litwie dla uczniów Wolyńskiego Gimnazjum (pisma 1810 roku) // Dzieła T. Czackiego, zebrane przez E. Raczyńskiego. T. 3. Poznań, 1845. T. 3. 12. *Dzieduszycki M.* Zbiory numizmatyczne we Lwowie // Dziennik literacki lwowski, 1852. N 22—25. 13. Falszowanie monet polskich za Stefana i Zygmunta III // Rozmaitości. Lwów, 1822. 14. *Finkiel L.* Bibliografia historii polskiej. Lwów; Kraków, 1891—1914. 15. *Grażyński M.* Czy istniała mennica tykościńska w latach 1545—1548 ? // WNA, 1913. N 1—5. 16. *Grażyński M.* Memorial Mikołaja Kopernika o zasadach bicia monety // Przegląd powszechny, 1923. N 14—15. 17. *Grażyński M.* Mennica świdnicka za Zygmunta I // WNA, 1911. N 5—12; 1912. N 1—3. 18. *Grażyński M.* Mennica wileńska w latach 1545—1555 w świetle rachunków mennicznych // WNA, 1912. N 5—12. 19. *Grażyński M.* Obecny stan i potrzeby polskiej numizmatyki // WNA, 1914. N 8; 1915. N 2—4; 1916. N 3, 5. 20. *Grażyński M.* Przyczynki do dziejów unij monetarnej w XVI w. // WNA, 1919. N 5—7. 21. *Grażyński M.* Reformy monetarne w Polsce w latach 1526—1528 i ich geneza // Przegląd historyczny, 1913. N 17. 22. *Grażyński M.* Znaczenie badań numizmatycznych // WNA, 1911. 23. *Gumowski M.* Dzieje mennicy krakowskiej. Poznań, 1927. 24. *Gumowski M.* Franciszek Piekoński jako numizmatyk // WNA, 1908. 25. *Gumowski M.* Mennica koronna za Aleksandra Jagiełłończyka // WNA, 1909. 26. *Gumowski M.* Mennica olkuska // Sprawozdania do badań Historii sztuki w Polsce. Kraków, 1913—1915. T. 9. 27. *Gumowski M.* Mennica toruńska. Toruń, 1934. 28. *Gumowski M.* Mennica wileńska w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1921. 29. *Gumowski M.* Miejska mennica w Poznaniu (do 1627 r.) // Roczniki muzealne wielkopolskie. Poznań, 1928. N 4. 30. *Gumowski M.* Moneta i jej znaczenie // WNA, 1909. 31. *Gumowski M.* Monety polskie. Warszawa, 1924. 32. *Gumowski M.* Początki mennicy poznańskiej // Kronika miasta Poznania. Poznań, 1939. N 17. 33. *Gumowski M.* Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914. 34. *Gumowski M.* Przedsiębiorcy menniczni w Poznaniu // Kronika miasta Poznania. Poznań, 1926—1928. N 4—6. 35. *Gumowski M.* Przyczynki do historii menniczej księstwa Cieszyńskiego // WNA, 1933. 36. *Gumowski M.* Wpływ polskie na pieniężne stosunki Śląska w pierwszej połowie XVI w. 37. Zaczęło się od grosza // Biblioteka szkoły powszechnej. Warszawa, 1933. N 49. 38. *Gumowski M.* Zakres numizmatyki polskiej // WNA, 1909. N 5. 39. *Hoszowski S.* Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1928. 40. *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises. St. Petersburg; Paris; Kraków, 1871—1916. T. 1—5. 41. *Janowicz A.* Ostrogskie i rowieńskie wykopaliska // Przegląd Bibliograficzno-archeologiczny. Warszawa, 1881. T. 1. 42. *Janowicz A.* Słowo o zadaniu numizmatyki // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. Warszawa, 1883. T. 3. 43. *Jodkowski J.* Z dziejów mennicy wileńskiej // WNA, 1912. 44. *Kirmis M.* Handbuch der Polnischen Münzkunde. Poznań, 1892. 45. *Kirmis M.* Historia mennicy miejskiej w Poznaniu // ZN. Kraków, 1887. 46. *Kirmis M.* Nowe przyczynki do historii menniczej miasta Wschowy // ZN. Kraków, 1886. 47. *Lelewel J.* Nauki dające poznać źródła historyczne. Wilno, 1822. 48. *Lelewel J.* O monecie polskiej. Poznań, 1862. 49. *Lipiński T.* Wiadomość numizmatyczna o mennicy w Lublinie // Biblioteka warszawska. Warszawa, 1853. T. 4. 50. *Lipiński T.* O mennicy wschowskiej Biblioteka warszawska. Warszawa, 1854. T. 4. 51. *Lukaszewicz J.* Mennica miasta Poznania // Lukaszewicz J. Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania. Poznań, 1838. T. 2. 52. *Lukaszewicz J.* Słowo o mennicy Łobzениckiej // Biblioteka warszawska. 1860. N 2. 53. *Mańkowski H.* Falszywe monety polskie. Poznań, 1930. 54. *Pałc J.* Ceny w Gdańsku w XVI i

XVII wieku. Lwów, 1935. 55. *Pelc J.* Ceny w Krakowie w latach 1390—1600. Lwów, 1928. 56. *Półkowski J.* Notatki numizmatyczne: Mennica ełbińska // Dwutygodnik naukowy, 1878. T. 1. 57. *Piekoński F.* O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV i XV wieku // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Polskiej Akademii Umijetności. Kraków, 1878. T. 9. 58. *Przyborowski J.* Jeszcze kilka słów w sprawie mennicy łobżenickiej // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. Warszawa, 1881. T. 1. 59. *Rozdzyński L.* O trojakach czyli dulkach bydgoskich (1594—1601) // Przegląd bydgoski. 1938. N 4. Z. 3—4. 60. *Ryszard A.* Dokumenta: Spis chronologiczny rozpoządzeń, uniwersałów, edyktów // WNA, 1889—1892. T. 1. N 2, 4, 6, 8, 10. 61. *Ryszard A.* Moneta obca w Polsce, polska za granicą i wzajemnie naśladowana // Pamiętnik II zjazdu Historyków polskich. Lwów, 1890. T. 1. 62. *Ryszard A.* Spis dzieł numizmatycznych polskich i z nimi styczność mających. Kraków, 1882. 63. *Ryszard A.* Uniwersał króla Zygmunta Augusta z dnia 14 czerwca 1567 roku. Kraków, 1883. 64. *Rzyński K.* Proces pszcziwko fałszerzem pieniędzy w Poznaniu w r. 1571 // Pamiętniki II zjazdu numizmatyków i geraldyków polskich w Poznaniu. Poznań, 1930. 66. *Stronczyński K.* Dawne monety polskie dynastji Piastów i Jagiettonów. Piotrków, 1885. 67. *Stupnicki J.* Aus Galicien // Wiener Numismatische Monatshefte. Wien, 1866. 68. *Stupnicki J.* Nowo znalezione stare pieniadze w Galicji // Biblioteka warszawska. 1850. N 3. 69. *Szelągowski A.* Pieniądz i pszwrot cen w Polsce w XVI i XVII w. Lwów, 1902. 70. *Szelągowski A.* Przesilenie pieniężne za Zygmunta III // Kwartalnik historyczny. 1901. 71. *Tomaszewski E.* Ceny w Krakowie w latach 1601—1795. Lwów, 1934. 72. *Tymieniecki S.* Kilka dat do dziejów miejskiej mennicy w Poznaniu // WNA, 1912. N 7—10. 73. *Tymieniecki S.* Pszczynek do historii mennic w Wschowie, Poznaniu i Bydgoszczy w XVI i XVII w. // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. Warszawa, 1881. T. 1. 74. *Tymieniecki S.* Wiadomości o kilku niewydanych monetach polskich // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. Warszawa, 1881. T. 1. 75. *Tymieniecki S.* Wiadomości o mennicy wileńskiej w XVI w. // WNA, 1889. 76. *Tymieniecki S.* Zarysy z dziejów mennic koronnych Zygmunta III w XVI wieku // WNA, 1910. N 4—12; 1911. N 1—4; 1913. N 3—9; 1916. N 3—9, 5—8. 77. *Walewski S.* Mennice koronne za Stefana Batorego // ZN. Kraków, 1884. 78. *Walewski S.* Trojaki koronne Zygmunta III od 1588 do 1624 r. Kraków, 1884. 79. *Wittig W.* O potrzebach numizmatyki polskiej // Pamiętnik II zjazdu historyków polskich. Lwów, 1890. T. 1. 80. *Zogórski I.* Monety dawnej Polski. Warszawa, 1845. T. 1—2. 81. *Zwoliński L.* Pszczynek do historii mennicy łobżenickiej // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. Warszawa, 1882. T. 2.

Стаття надійшла до редколегії 25.06.87

СТАТТІ

<i>Лось Й. Д.</i> Формування історизму мислення в аспекті сучасної ідеологічної боротьби (на матеріалах газети «Трибуна люду»)	3
<i>Мухіна Н. В.</i> Творчі контакти колективів художньої самодіяльності СРСР і НРБ у другій половині 70-х років	11
<i>Стронський Г. Й.</i> Допомога Радянського Союзу європейським соціалістичним країнам у підготовці кадрів для історичної науки (1944—1958)	18
<i>Іващук С. О.</i> Інтернаціональна співдружність українців і поляків у боротьбі проти гітлерівських окупантів у західних областях Української РСР	23
<i>Каністратенко М. М.</i> Болгарська робітничка преса 1926—1934 рр. про культурне будівництво в СРСР	29
<i>Макарова Л. М.</i> Творча інтелігенція Болгарії і утворення єдиного антифашистського фронту	39
<i>Трофимович В. В.</i> З історії інтернаціональних зв'язків російських і польських студентів на початку ХХ ст.	44
<i>Чорний В. П., Полещук Т. С.</i> Національно-визвольна боротьба болгарського народу у 60—70-х роках ХІХ ст. і західноукраїнська громадськість	52
<i>Александрович В. С.</i> Українсько-польські контакти у сфері живопису в останній третині ХVІІ ст.	61
<i>Головко О. Б.</i> Внутріполітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х — першій половині 30-х років ХІ ст.	68

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Черний В. А.</i> Роль побратимських відносин в інтернаціональному співробітництві робітничого класу СРСР і НРБ (70-ті — перша половина 80-х років)	77
<i>Борисова О. В.</i> Діяльність БКП (т. с.) по залученню прогресивної болгарської інтелігенції до протесту проти реакції і фашизму наприкінці 20-х — на початку 30-х років	81
<i>Гранчак Н. П.</i> Українсько-чехословацькі зв'язки в галузі освіти (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.)	87
<i>Задорожний В. Є.</i> Торговельні відносини західноукраїнських земель із слов'янськими країнами в період кризи феодалізму	91

ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Лісовий І. А.</i> Історіографія ЧССР про етнічний і політичний розвиток території Чехословаччини в римський період.	97
<i>Зашикільняк Л. О.</i> Розвиток польської історіографії в період піднесення національно-визвольної боротьби в XIX ст. (до 1863 р.) . . .	105
<i>Мовчан С. П.</i> Зародження югославської марксистської історичної думки	115
<i>Шуст Р. М.</i> Питання грошового обігу Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст. у працях польських буржуазних істориків . . .	123

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина
государственный университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Издается с 1970 г.

В ы п у с к 38

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Адрес редколлегии: 290000 Львов,
ул. Университетская, 1. Львовский
государственный университет,
кафедра истории южных и западных славян

Львовская областная книжная типография.
290000 Львов, ул. Стефаника, 11

(На украинском языке)

Редактор Г. Я. Луцак
Художній редактор С. В. Копотюк
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори О. А. Тростянчин,
М. Ю. Горбаль

ИБ № 12269

Здано до набору 18.04.88. Підп. до друку 17.11.88.
Формат 60×90/16. Папір кн.-журн. Літ. гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,5. Ум. фарб.
відб. 8,87. Обл.-вид. арк. 9,78. Тираж 700 прим.
Внд. № 1801. Зам. 3208. Ціна 2 крб.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефанка, 11.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

У зв'язку з тим, що видавництво «Вища школа» формує чергові випуски міжвідомчого збірника «Проблеми слов'янознавства» до середини поточного року, редколегія збірника просить Вас вчасно надсилати матеріали.

Редколегія приймає статті українською мовою, які мають рекомендацію відповідної кафедри (підписану завідуючим кафедрою) та дві об'єктивні, ґрунтовні й аргументовані рецензії (надруковані на машинці, із зазначенням наукового ступеня рецензента). В рекомендації і рецензіях повинна бути вказана дата, підписи — завірені гербовою печаткою вузу.

До статті слід додати надрукований на окремих аркушах «Список літератури». Наведені у ньому видання потрібно розмістити за алфавітом (спочатку вітчизняні видання, потім — зарубіжні) з наскрізною нумерацією. Посилатися у тексті на ці видання потрібно так: [2, т. 1, с. 18], де перша цифра — порядковий номер у списку літератури, друга — том (якщо він є), третя — сторінка. Приклад посилання на видання без вказівок на том і сторінку: [6; 8; 9; 12]. Підрядкові посторінкові примітки оформляти через «зірочку» (або дві чи більше «зірочки»). Якщо у цих примітках буде посилання на літературу, то формляти його у квадратних дужках (як і в тексті).

Основний текст, «Список літератури» повинні бути надруковані на непортативній машинці з українським (текст українською мовою) чи російським (текст російською мовою) шрифтом. Одна сторінка повинна містити 28—30 рядків, кожен рядок — не більше 60—65 знаків (разом з інтервалами). Поля на сторінці оригіналу повинні бути: зліва — 25 мм, справа — 10 мм, зверху — 20 мм, знизу — 25 мм. Очко літер не повинно бути залите фарбою. Іншомовний текст вдрукувати на машинці. Інтенсивність відбитків основного та іншомовного текстів повинна бути однаковою.

Рукопис слід надсилати редколегії у двох примірниках. Другий примірник статті автор підписує до друку. Усі виправлення вносити тільки у другий примірник чорним чорнилом.

Автор повинен перевірити за першоджерелами цитати, весь фактичний (ініціали, прізвища, назви, цифри тощо) і бібліографічний матеріал та засвідчити це власним підписом на сторінках другого примірника статті. На окремому аркуші авторові слід подати відомості про себе: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, посаду, вчений ступінь, домашню адресу, номери телефонів.

У випадку порушення цих вимог матеріали редколегією не розглядаються.

У заяві на ім'я редколегії замовте 15 примірників випуску, в якому буде опублікована Ваша стаття.

Редколегія збірника
«Проблеми слов'янознавства»

Наша адреса: 290000 Львів, вул. Університетська, 1. Львівський державний університет, кафедра історії південних і західних слов'ян.

ISSN 0203—9494

Проблеми слов'язнозства, 1988, вип. 38, 1—128.